

Landbouw-Economisch Bericht

2 0 0 2

Landbouw-Economisch Bericht

2 0 0 2

Landbouw-Economisch Bericht 2002
Silvis, H.J. en C. van Bruchem (red.)
Den Haag, LEI, 2002
Periodiek rapport 02.03; ISSN 0169-3255
Prijs: 35 euro (inclusief 6% BTW)
216 p., fig., tab.

Het Landbouw-Economisch Bericht 2002 biedt een verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse land- en tuinbouw. Tegen de achtergrond van de internationale en nationale economische en politieke ontwikkelingen, wordt ingegaan op de landbouwontwikkeling in respectievelijk de wereld en de Europese Unie. Vervolgens staat de Nederlandse agrosector centraal, waarna bijzondere aandacht wordt besteed aan het landelijk gebied, de landbouw-milieuproblematiek en de structuur van de land- en tuinbouw. De publicatie wordt afgerond met beschouwingen over de markt- en inkomensontwikkelingen in respectievelijk de glastuinbouw en champignonenteelt, opengrondstuinbouw, akkerbouw, grondgebonden veehouderij en intensieve veehouderij.

Informatie:	Bestellingen:
Telefoon: 070-3358330	Telefoon: 070-3358330
Telefax: 070-3615624	Telefax: 070-3615624
E-mail: informatie@lei.wag-ur.nl	E-mail: publicatie@lei.wag-ur.nl

www.lei.wag-ur.nl

© LEI, 2002

Vermenigvuldiging of overname van gegevens is toegestaan mits met duidelijke bronvermelding.

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Vormgeving en productie: The KEY Agency, Amsterdam

Woord vooraf

Met het Landbouw-Economisch Bericht (LEB) biedt het LEI, in opdracht van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV), jaarlijks een breed verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse land- en tuinbouw. De opzet van deze nieuwe editie komt overeen met die van vorig jaar.

De totstandkoming van deze publicatie is begeleid door de Redactieadviesraad onder voorzitterschap van prof.dr.ir. G. Meester (LNV, Directie IZ). De andere externe leden van deze adviesraad zijn: drs. E.M. van Ditzhuijzen (LNV, Stafbureau Algemene Leiding), drs. G.G. van Leeuwen (LNV, Directie Landbouw), drs. M. Sonnema (LNV, Directie Industrie en Handel), drs. G.A.M. van der Grind (LTO-Nederland), drs. R.D. Diamant (VNO-NCW, VAI), ir. A. Sjaauw-Koen-Fa (Rabobank-Nederland) en prof.dr.ir. A.J. Oskam (Wageningen Universiteit).

Aan de behandeling van de onderwerpen is door veel LEI-medewerkers bijgedragen. De coördinatie van de werkzaamheden werd verzorgd door dr.ir. H.J. Silvis, in samenwerking met ir. C. van Bruchem, A.J. de Kleijn, dr. W.J.J. Bijman, drs. G.S. Venema, ing. M.J. Voskuilen en ir. A. van der Knijff. De eindredactie was in handen van H.J. Silvis en C. van Bruchem.

Een uitgebreide Engelstalige samenvatting van deze publicatie wordt afzonderlijk gepubliceerd.

Den Haag, juni 2002

De directeur,
prof.dr.ir. L.C. Zachariasse

Inhoud

Samenvatting

v

1	Economische en politieke ontwikkelingen	1
1.1	Wereld	1
1.1.1	Economie	1
1.1.2	Internationaal overleg	4
1.2	Europese Unie	8
1.2.1	Economie	8
1.2.2	Institutes	8
1.2.3	Uitbreiding en verdragen	10
1.3	Nederland	11
1.3.1	Economie	11
1.3.2	Politiek en samenleving	13
2	Landbouw in de wereld	17
2.1	Voedselvraag en -aanbod	17
2.1.1	Voedseltekorten	17
2.1.2	Ontwikkeling van de agrarische productie	19
2.2	Internationale handel	21
2.2.1	Patroon en prijsontwikkeling	21
2.2.2	Ontwikkeling van agroketens	23
2.3	Ondersteuning van de productie	25
2.3.1	Algemeen	25
2.3.2	VS-landbouwbeleid	27
2.4	Internationaal overleg	28
2.4.1	Handelsconflicten	28
2.4.2	Naar een nieuw WTO-akkoord	30
3	Landbouw in de EU	31
3.1	Voedselveiligheidsbeleid	31
3.2	Markt- en prijsbeleid	34
3.2.1	Uitgaven	34
3.2.2	Modulatie	36
3.2.3	Hervorming	38
3.3	Plattelandsbeleid	39
3.4	Uitbreiding van de EU	41
3.5	Ontwikkeling van de agrarische productie in de EU	44
4	De Nederlandse agrosector	47
4.1	Consumptie van voedings- en genotmiddelen	47
4.2	Detailhandel	50
4.3	Voedings- en genotmiddelenindustrie	52
4.4	Agrarische import en export	57
4.5	Ontwikkeling van het agrocomplex	59
4.6	Resultaten primaire sector	60

5	Landelijk gebied	65
5.1	Grondgebruik	65
5.1.1	Grondmarkt	65
5.1.2	Hergebruik boerderijen	67
5.1.3	Agrarisch natuurbeheer	69
5.1.4	Particuliere bosbouw	72
5.2	Ruimtelijk beleid	76
5.2.1	De ordening van de ruimte	76
5.2.2	Grondbeleid	79
5.2.3	Subsidieregeling gebiedsgericht beleid	79
5.3	Inrichting	81
5.3.1	Landinrichting	81
5.3.2	Reconstructie concentratiegebieden	81
5.3.3	Herstructurering glastuinbouw	82
6	Landbouw en milieu	83
6.1	Gewasbescherming	83
6.1.1	Verbruik	83
6.1.2	Beleid	84
6.2	Energie en broeikasgassen	85
6.2.1	Verbruik en emissies	86
6.2.2	Beleidsdoelstellingen en tendensen	87
6.2.3	De CO ₂ -emissie van de glastuinbouw	88
6.3	Mest en ammoniak	90
6.3.1	Mineralen- en ammoniakemissie	90
6.3.2	Mest- en mineralenbeleid	92
6.3.3	Ammoniakbeleid	95
6.4	De kosten van het milieubeleid voor de agrarische sector	96
7	Structuur van de land- en tuinbouw	99
7.1	Productiecapaciteit en bedrijven	99
7.1.1	Algemeen	99
7.1.2	Sociaal-economische regelingen	101
7.1.3	Grootschalige, modale en overige bedrijven	103
7.2	Arbeid	106
7.3	Grond	109
7.4	Kapitaal	113
7.4.1	Investerings- en vreemd vermogen	113
7.4.2	Balans en solvabiliteit	115
7.4.3	Inkomen en besparingen	117
8	Glastuinbouw en champignonenteelt	118
8.1	Markten	118
8.1.1	Glasgroente	119
8.1.2	Snijbloemen	121
8.1.3	Pot- en perkplanten	124
8.1.4	Champignons	124
8.2	Structuur	125
8.2.1	Glastuinbouw	125
8.2.2	Champignonenteelt	129
8.3	Bedrijfsresultaten	130
8.3.1	Glastuinbouwbedrijven	130
8.3.2	Champignonbedrijven	134

9	Opengrondstuinbouw	136
9.1	Markten	136
9.1.1	Opengrondsgroente	137
9.1.2	Fruit	138
9.1.3	Bloembollen	140
9.1.4	Boomkwekerijproducten	141
9.2	Structuur	143
9.3	Bedrijfsresultaten	146
9.3.1	Opengrondsgroentebedrijven	146
9.3.2	Fruittesteeltbedrijven	147
9.3.3	Bloembollenbedrijven	149
9.3.4	Boomkwekerijen	150
10	Akkerbouw	151
10.1	Markten	151
10.1.1	Aardappelen	151
10.1.2	Suiker	152
10.1.3	Granen	155
10.1.4	Uien	155
10.2	Structuur	155
10.3	Bedrijfsresultaten	158
11	Grondgebonden veehouderij	165
11.1	Markten	165
11.1.1	Zuivel	165
11.1.2	Rundvlees	166
11.1.3	Schapenvlees	167
11.2	Structuur	169
11.3	Bedrijfsresultaten	170
11.3.1	Melkveebedrijven	170
11.3.2	Vleesstierenhouderij	177
11.3.3	Schapenhouderij	178
12	Intensieve veehouderij	179
12.1	Markten	179
12.1.1	Varkensvlees	179
12.1.2	Pluimveevlees	180
12.1.3	Eieren	181
12.1.4	Kalfsvlees	181
12.2	Structuur	183
12.3	Bedrijfsresultaten	185
12.3.1	Varkensbedrijven	185
12.3.2	Pluimveebedrijven	191
12.3.3	Vleeskalverenbedrijven	195
	Literatuur	196
	Begripsomschrijvingen	201
	Medewerkers	204

Samenvatting

Economische en politieke ontwikkelingen

In het afgelopen jaar trad een duidelijke vertraging op in de groei van de wereldeconomie. Mede daardoor viel de groei van de Nederlandse economie terug tot slechts 1%. De sterke dollar was een steun voor de concurrentiepositie van de eurolanden op wereldmarkt, maar droeg tevens bij aan de inflatie.

Tegen de achtergrond van de globaliseringstrend in de wereldeconomie, wordt de internationale politieke agenda gedomineerd door het realiseren van economische, sociale en ecologische doelstellingen. In Doha is het startsein gegeven voor een brede ronde van onderhandelingen binnen de WTO, waarvan ook China inmiddels lid is. De eenwording van de Europese markt heeft verder vorm gekregen met de goedkeuring van het statuut van de Europese vennootschap. Het proces van uitbreiding van de Europese Unie ligt grotendeels op schema, nu de onderhandelingen met 10 van de 13 kandidaat-lidstaten in een beslissende fase zijn gekomen.

De Europese integratie gaat gepaard met een afnemende beleidsvrijheid van de EU-lidstaten in hun nationale landbouwbeleid. De uitbraak van mond- en klauwzeer (MKZ) in het voorjaar van 2001 illustreerde het bijzondere karakter van de agrarische productie en de verwevenheid met de samenleving. Voor de sector is er een spanningsveld tussen de verzwaren van de maatschappelijke eisen aan het agrarische productieproces en de gelijktijdige beperking van de inkomensondersteuning vanuit het EU-beleid.

Landbouw in de wereld

Terwijl het aantal ondervoede mensen in de wereld terugloopt, wordt een tegengestelde ontwikkeling zichtbaar in de ontwikkelingslanden. Het hongerprobleem groeit in deze landen, mede door een sterke bevolkingsgroei. De wereldlandbouwproductie bleef in 2001 vrijwel constant. De toenemende producteisen van de westerse consument (o.a. op het gebied van voedselveiligheid, milieu en arbeidsomstandigheden) bevorderen de concentratie van internationale agroketens.

De eerste twee fasen van de landbouwonderhandelingen in de WTO zijn achter de rug. In de lopende derde fase wordt gewerkt aan de zogenaamde modaliteiten van een nieuw landbouwakkoord, met name wat betreft vermindering van exportsteun, verruiming van markttoegang en beperking van handelsversturende interne steun. Bij de discussie over milieu en liberalisatie van de agrarische handel heeft de EU een middenpositie gekozen.

Landbouw in de EU

Met de vaststelling van de algemene levensmiddelenverordening heeft de EU een van de centrale voorstellen uit het Witboek Voedselveiligheid gerealiseerd. Volgens de verordening is het bedrijfsleven primair verantwoordelijk voor veilige producten. De lidstaten dienen te controleren of de bedrijven de veiligheid voldoende controleren (toezicht op toezicht). In de nabije toekomst moeten bedrijven registreren van wie grondstoffen zijn gekocht en aan wie eindproducten zijn geleverd.

Mede door de bestrijding van BSE ('gekke-koeienziekte') en MKZ waren de Europese uitgaven voor de landbouw in 2001 hoger dan in voorgaande jaren. Het aandeel van Nederland in het ontvangen van EU-landbouwmiddelen is kleiner dan de Nederlandse bijdrage aan de financiering van de EU. Met de geleidelijke verzwaren van het plattelandsbeleid ten opzichte van het klassieke markt- en prijsbeleid zal die verhouding niet verbeteren.

Op de voorstellen van de Europese Commissie voor de toepassing van het Gemeenschappelijk landbouw-beleid in de nieuwe lidstaten is verdeeld gereageerd. In de toetredingsonderhandelingen bepleiten de kandidaat-lidstaten een snellere introductie van de directe toeslagen en een gunstiger referentieperiode. De netto toegevoegde waarde van de landbouw in de EU-15 groeide in 2001 reëel met ruim 1%. Door de daling van het arbeidsvolume komt dit neer op 3% per arbeidskracht. De inkomensontwikkeling in de verschillende lidstaten liep sterk uiteen, al waren er geen grote negatieve uitschieters. Nederland (tabel 1) behoorde in 2001 tot de middenmoot.

De Nederlandse agrosector

De consument kiest steeds meer voor gemak en de tijd die aan de bereiding van de maaltijd wordt besteedt loopt verder terug. Ondanks de groei van en de grote aandacht (ook vanuit het beleid) voor biologische landbouw, is het marktaandeel van deze producten in Nederland nog niet boven 1,5% uitgekomen. De supermarkten zijn nu het belangrijkste afzetkanaal voor biologische producten. Ook voor niet-biologische groente en fruit winnen de supermarkten nog steeds marktaandeel, ten koste van de groentespeciaalzaken. De drie grootste supermarktondernemingen - Ahold, Laurus en Schuitema - hebben intussen een marktaandeel van 67%.

In de voedings- en genotmiddelenindustrie concentreren de ondernemingen zich steeds meer op hun kernactiviteiten, wat gepaard gaat met een verdere internationalisering. Steeds meer grote ondernemingen komen met een duurzaamheidsverslag.

De export van agrarische producten en voedingsmiddelen steeg in 2001 met 5% naar 45 miljard euro; dat is bijna een vijfde van de totale goederenexport. Doordat de agrarische import minder toenam, groeide het saldo op de agrarische handelsbalans met 1 miljard tot ruim 19 miljard euro.

Tabel 1	Toegevoegde waarde van de Nederlandse land- en tuinbouw, 1998-2000					
	Waarde (mrd. euro)			Index 2001 (2000=100)		
	1999 (v)	2000 (v)	2001 (r)	volume (r)	prijs (r)	waarde (r)
Brutoproductiewaarde	18,5	19,3	19,9	97	106	103
Tuinbouwproducten	7,2	7,6	7,8	100	103	103
Akkerbouwproducten	2,2	2,0	2,3	93	124	115
Rundveehouderijproducten	4,0	4,0	3,9	100	98	98
Intensieve-veehouderijproducten	3,6	4,1	4,3	94	112	105
Overige producten	1,5	1,5	1,6	101	101	102
Aangekochte goederen en diensten	10,1	10,5	10,9	98	106	104
Bruto toegevoegde waarde	8,4	8,8	9,0	97	105	102
Netto toegevoegde waarde	6,1	6,1	6,3	-	-	103
v) Voorlopig; r) Raming.				Bron: CBS; 2001 raming LEI.		

Landelijk gebied

In de periode 1998-2000 is jaarlijks ongeveer 100.000 ha landbouw- en overige 'groene' gronden, zoals bos- natuurterreinen, verhandeld. Circa twee derde hiervan blijft in groen gebruik, 7% is hoogstwaarschijnlijk aangekocht voor rode bestemmingen (woningen, bedrijven, infrastructuur), en van een kwart van de verkochte grond is de vermoedelijke bestemming minder duidelijk. Van de boerderijen die geen agrarische functie meer hebben, krijgt het overgrote deel een woonbestemming. Voor kleinschalige niet-agrarische bedrijfsactiviteiten in deze gebouwen lijkt langzaam wat meer ruimte te komen in het overheidsbeleid.

Een nieuw concept zijn de 'groene diensten', ofwel activiteiten van ondernemers op het platteland gericht op het beheer van natuur, landschap en water, die verder gaan dan de normale zorg. De beloning komt bij voorkeur uit de markt en anders van de overheid. De georganiseerde landbouw heeft van de overheid meer duidelijkheid gevraagd over welke instrumenten en financiële middelen beschikbaar zijn om de ambities, zoals voor het beheer van het landelijk gebied, waar te maken.

Landbouw en milieu

Onder invloed van de steeds scherper wordende regelgeving neemt de milieudruk van de land- en tuinbouw de laatste jaren duidelijk af, al moet er op verschillende onderdelen nog veel gebeuren om de gewenste situatie te bereiken. Tussen 1990 en 2000 zijn de kosten van het milieubeleid voor de agrarische sector ongeveer vervijfvoudigd. Verwacht wordt dat deze kosten tot 2010 nog minstens zullen verdubbelen.

Het gebruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen daalde in 2001 tot beneden 10 miljoen kg actieve stof. De doelstelling van het Meerjarenplan Gewasbescherming - een halvering van het verbruik ten opzichte van het midden van de jaren tachtig - werd daarmee bereikt, zij het een jaar later dan de bedoeling was. De overheid streeft naar een verdere aanscherping van het beleid in de richting van 'geïntegreerde teelt op gecertificeerde bedrijven'. Voor het bereiken van de doelstellingen is een effectievere kennisverspreiding essentieel.

De emissie van broeikasgassen vanuit de agrarische sector, die ongeveer 10% van het nationale totaal voor zijn rekening neemt, is sinds 1995 met ruim 12% verminderd. Verwacht wordt dat deze vermindering zich de komende jaren zal voortzetten.

De laatste jaren lopen de mineralenoverschotten zienderogen terug. Vooral het in 1998 gedeeltelijk en in 2001 volledig van kracht geworden Mineralenaangiftesysteem (MINAS) leidt tot duidelijke aanpassingen van de bedrijfsvoering gericht op een efficiëntere mineralenhuishouding. De ammoniakemissie door de Nederlandse veestapel daalt al vanaf het midden van de jaren tachtig, maar door de inkrimping van de veestapel gaat het steeds sneller. In 2000 lag de emissie ruim 40% lager dan in 1985. Volgens de afspraken in EU-verband moet zij in 2010 nog 20% lager zijn. Dat lijkt haalbaar, maar de veel verdergaande reductiedoelstellingen zoals vastgelegd in NMP-4, kunnen waarschijnlijk alleen worden bereikt met een forse inkrimping van de veestapel.

Structuur van de land- en tuinbouw

De vermindering van het aantal land- en tuinbouwbedrijven was in 2001 met 5% ongekend groot, maar de totale productiecapaciteit liep daardoor maar weinig terug. De versnelde afname houdt aan de ene kant verband met ongunstige bedrijfsresultaten op een vrij grote groep bedrijven en aan de andere kant met de sterk gestegen prijs voor grond en de goede mogelijkheden om werk buiten de landbouw te vinden.

Om een beeld te geven van de diversiteit in de bedrijfsstructuur, wordt onderscheid gemaakt tussen grootschalige, modale en overige bedrijven. Terwijl het totaal aantal bedrijven afneemt, neemt het aantal grootschalige bedrijven toe. Met 12% van het aantal bedrijven, realiseren deze 43% van de

productiecapaciteit. Bijna de helft van de glastuinbouw- en champignonbedrijven behoort tot de groep grootschalige bedrijven. De modale bedrijven vormen met de helft van het totaal aantal bedrijven de grootste groep. Hun aandeel in het grondgebruik is wat meer dan evenredig en in de productiecapaciteit wat minder. De meeste melkveebedrijven (70%) behoren tot de modale bedrijven. De groep overige bedrijven telt 38% van alle bedrijven, maar deze hebben samen een bescheiden aandeel (13%) in de agrarische productie. De grootschalige bedrijven realiseerden in de periode 1997-1999 gemiddeld een totaal gezinsinkomen van ruim 70.000 euro per gezin. Hiervan kwam bijna 90% uit het agrarisch bedrijf. Bij de twee andere groepen lag het gemiddelde gezinsinkomen circa de helft lager. Op de groep overige bedrijven bestond de helft van het gezinsinkomen uit inkomen van buiten het bedrijf.

Glastuinbouw en champignonteelt

De productiewaarde van de glastuinbouw was in 2001 iets lager dan in het jaar daarvoor en van de champignonsector bleef zij gelijk. Binnen de glastuinbouw waren de verschillen echter groot (tabel 2). De glasgroentebedrijven hadden een bijzonder slecht jaar doordat als gevolg van een groter aanbod uit Nederland en de Zuid-Europese landen de opbrengstprijzen kelderden. De snijbloemen- en champignonbedrijven kenden een lichte terugval doordat de kosten harder stegen dan de opbrengsten. De resultaten van pot- en perkplanten waren stabiel. Het areaal snijbloemen daalde in 2001 met ongeveer 100 ha, terwijl het areaal glasgroente en pot- en perkplanten toenam. Door herstructurering en nieuwbouw in de glastuinbouw werd het proces van schaalvergroting gestimuleerd. Bij de glasgroente heeft ook een sterke schaalvergroting in de afzet plaats, die naar verwachting de komende jaren nog verder zal doorzetten.

Opengrondstuinbouw

De productiewaarde van alle opengrondstuinbouwsectoren is in 2001 gestegen met uitzondering van de boomteelt. De totale productiewaarde nam met 6%. Dit beeld is ook terug te zien in de rentabiliteitsontwikkeling op de bedrijven (tabel 2). De resultaten van boomteeltbedrijven waren stabiel. De resultaten van de opengrondsgroentebedrijven zijn iets verbeterd en de fruitteeltbedrijven wisten de stijgende lijn van 2000 vast te houden. De bloembollenbedrijven boekten opnieuw goede resultaten.

Wat betreft de financiële positie op langere termijn is er sprake van een grote spreiding tussen bedrijven. Een groot deel van de bloembollenbedrijven heeft een stevige financiële basis, maar de positie van veel fruitteeltbedrijven is zwak. Het areaal appels is in 2001 met 9% gedaald, terwijl het areaal van de overige opengrondstuinbouw gelijkgebleven is.

Akkerbouw

In 2001 is de productiewaarde van de akkerbouwproducten gestegen met 15%. Een lager productievolume (-7%) door weersomstandigheden werd ruimschoots gecompenseerd door de prijsstijgingen van aardappelen en uien. De inkomens uit bedrijf zijn dan ook na een tweetal zeer magere jaren hersteld tot een niveau van 32.500 euro per bedrijf. In doorsnee resulteerden besparingen van 12.500 euro. De ontwikkeling in de Veenkoloniën, waar veel zetmeelaardappelen worden geteeld, verliep tegendraads (tabel 2). Op deze bedrijven resulteerden in 2001/02 lichte ontsparingen. De schommelingen in de jaarlijkse inkomens werken door in het jaarlijkse investeringsniveau.

Grondgebonden veehouderij

De bedrijfsresultaten in de grondgebonden veehouderij worden sterk bepaald door de ontwikkeling en uitvoering van het Europese landbouwbeleid. Dit beleid biedt bescherming tegen de ongewisse ontwikkeling van de wereldmarkt, waar de prijsvorming in het tweede halfjaar onder sterke druk stond.

Voor de melkveehouders liep het gemiddelde inkomen uit bedrijf in 2001/02 licht terug (tabel 2). De hogere melkopbrengsten werden tenietgedaan door lagere opbrengsten voor omzet en aanwas en hogere kosten voor quutum en voer.

De schapenhouders wisten hun resultaten op peil te houden. De prijzen voor slachtlammeren bereikten in 2001 weliswaar een hoogtepunt, maar door de halvering van de ooi premie bleef het saldo per ooi in 2001/02 onveranderd ten opzichte van het voorgaande jaar.

Tabel 2

Inkomens en besparingen van land- en tuinbouwbedrijven, 1996-2001

	Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer (1.000 euro)			Besparingen per bedrijf (1.000 euro)		
	1996-2000	2000/01	2001/02(r)	1996-2000	2000/01	2001/02(r)
Glasgroentebedrijven ^{a)}	64	81	15	33	42	-42
Snijbloemenbedrijven ^{a)}	47	58	44	16	25	0
Potplantenbedrijven ^{a)}	53	46	45	24	12	7
Champignonkwekerijen	37	47	40	8	9	1
Opengrondsgroentebedrijven ^{a)}	32	29	32-42	6	-1	3-13
Fruitteeltbedrijven ^{a)}	16	33	33-43	-3	9	7-17
Bloembollenbedrijven ^{a)}	57	63	55-65	37	46	40-50
Boomkwekerijen ^{a)}	45	42	42-50	17	13	14-23
Akkerbouwbedrijven ^{b)}	23	13	33	0	-14	13
Noordelijk kleigebied ^{c)}	34	20	68	9	-8	63
Centraal kleigebied ^{c)}	26	6	45	-5	-29	26
Zuidwestelijk kleigebied ^{c)}	28	19	39	2	-10	19
Veenkoloniën ^{c)}	30	31	27	4	4	-3
Melkveebedrijven	22	25	24	7	11	9
Fokvarkensbedrijven	22	35	12	3	25	-10
Vleesvarkensbedrijven	9	31	-10	-6	22	-20
Gesloten varkensbedrijven	27	53	5	11	51	-18
Leghennenbedrijven	41	58	32	23	56	10
Vleeskuikenbedrijven	14	16	45	-6	1	38

a) Kalenderjaar; b) alle bedrijven; c) grotere bedrijven.

Bron: Informatienet.

Intensieve veehouderij

De intensieve veehouderij wordt gekenmerkt door grote schommelingen in bedrijfsresultaten. Bij het nagenoeg ontbreken van prijs- en inkomenssteun worden die schommelingen bepaald door wisselende vraag- en aanbodverhoudingen. In het afgelopen jaar werden de onderscheiden activiteiten geplaagd door de gevolgen van BSE en MKZ.

In de varkenshouderij vielen de economische resultaten per dier sterk terug, mede door toegenomen kosten voor voer en mest(afzet). De inkomens uit bedrijf daalden op alle bedrijfstypen binnen de sector zo scherp, dat bedrijven inteerden op het eigen vermogen (tabel 2). Het aantal varkensbedrijven is de afgelopen vijf jaar met een kwart verminderd en de investeringen op de bedrijven zijn fors gedaald. Het beeld voor de leghennenhouders is minder turbulent, hoewel het aantal leghennen voor het eerst sinds 1996 is teruggelopen. Ondanks lagere eierprijzen waren de resultaten in de leghennenhouders over 2001/02 nog redelijk gunstig.

De resultaten op de vleeskuikenbedrijven lieten in 2001/02 een verder herstel zien. Intussen staan de opbrengsten echter weer onder druk.

De resultaten van de vleeskalverenhouders daalden in 2001/02 fors, vooral door lagere vergoedingen bij nieuwe contracten. Ook de gemiddelde leegstandsperiode nam hierdoor toe. Inmiddels trekken de contractvergoedingen weer aan. In de vleeskalverhouderij is groepshuisvesting bijna algemeen geworden.

Economische en politieke ontwikkelingen

Kernpunten:

- Groei van de wereldeconomie teruggevallen; gemiddeld inkomen per hoofd van de bevolking constant
- Sterke dollar steun voor concurrentiepositie eurolanden op wereldmarkt maar ook factor achter kostenverhogingen
- Startsein in Doha voor brede WTO-ronde van onderhandelingen over liberalisatie van de wereldhandel met ambitieus tijdschema
- Lidmaatschap China geeft blok van ontwikkelingslanden meer gewicht in WTO
- Goedkeuring statuut Europese vennootschap nieuwe stap in eenwording Europese markt
- Onderhandelingen over uitbreiding EU in beslissende fase
- MKZ-uitbraak illustreerde bijzondere karakter van de agrarische productie en verwevenheid met de samenleving; herziening non-vaccinatiebeleid bepleit
- Toenemende EU-invloed op nationaal beleid gericht op duurzaamheid
- Fiscale instrumenten beperkt inzetbaar; speciale landbouwfaciliteiten ter discussie gesteld
- Spanningsveld tussen verzwaring van maatschappelijke eisen aan productieproces en beperking van prijs- en inkomenssteun

1.1 Wereld

1.1.1 Economie

De groei van de wereldeconomie nam in het afgelopen jaar onverwacht scherp af. Na een lange periode van forse economische vooruitgang werd de groeivertraging in de Verenigde Staten (VS) gevolgd door een korte periode van recessie. Uiteindelijk kwam de groei van het bruto wereldinkomen in 2001 uit op 1,3%, ongeveer een derde van het jaar ervoor (tabel 1.1). Door een even grote bevolkingstoename bleef het inkomen per hoofd van de wereldbevolking gelijk.

De economische terugval deed zich wereldwijd voor, behalve in Sub-Sahara Afrika en in de relatief gesloten economieën van China en India. Voor de tweede maal sinds de jaren van de oliecrises, haperde de economische ontwikkeling in zowel de VS als in Europa en Japan. Dit had ingrijpende gevolgen voor de wereldhandel. Na een jaar met wereldwijd veelal dubbele groei cijfers van de uitvoer, was de groei in 2001 minimaal. Het consumentenvertrouwen viel terug en de investeringsvraag was gering. Beurswaarden en winstverwachtingen werden, in navolging van het herijkte potentieel van de informatie- en communicatietechnologie (ICT), in vrijwel alle sectoren bijgesteld. Zowel de NASDAQ, de Amerikaanse ICT-indicator, als de Dow Jones stonden dit voorjaar op hetzelfde lage niveau als een jaar geleden. Deze marktcondities hadden nadelige gevolgen voor de nieuwe geïndustrialiseerde landen in Zuid-Oost Azië, die voor hun economische groei afhankelijk zijn van de uitvoer van hoogwaardige producten. De economie van Latijns-Amerika kampte met slinkende afzetmarkten in de VS en de crisis in Argentinië.

Tabel 1.1

Economische groei ^{a)} naar regio, 1999-2003

Gebied	1999	2000 (v)	2001 (r)	2002 (p)	2003 (p)
Wereld	2,8	3,8	1,3	1,6	3,9
Rijke landen	2,7	3,4	0,9	1,1	3,5
OECD-landen	2,7	3,3	0,9	1,0	3,4
Niet-OECD-landen	4,2	6,3	0,6	3,2	5,7
Arme landen	3,2	5,5	2,9	3,7	5,2
Oost-Azië en Pacific	6,9	7,5	4,6	4,9	6,8
Europa en Centraal-Azië	1,0	6,3	2,1	3,0	4,2
Latijns-Amerika en het Caraïbisch gebied	0,1	3,8	0,9	2,5	4,5
Midden-Oosten en Noord-Afrika	2,2	3,9	3,4	2,9	3,6
Zuid-Azië	5,7	4,9	4,5	5,3	5,5
Sub-Sahara Afrika	2,1	3,0	2,7	2,7	3,9

a) Reële groei in % per jaar; b) Voor alle tabellen geldt:

v= voorlopig, r= raming, p= prognose.

Bron: Wereldbank, Global Economic Prospects 2002.

Het verwachte economische herstel van de VS in het laatste kwartaal van 2001 werd doorkruist door de wereldschokkende terroristische aanvallen op 11 september. Daarbij waren in het centrum van New York duizenden doden te betreuren. Binnen een half jaar na de aanslagen kwam er een voorzichtig einde aan de vertraging in de economische groei (ECB, 2002). Het CPB voorziet nog dit jaar een stevig economisch herstel in de VS en Europa (CPB, 2002).

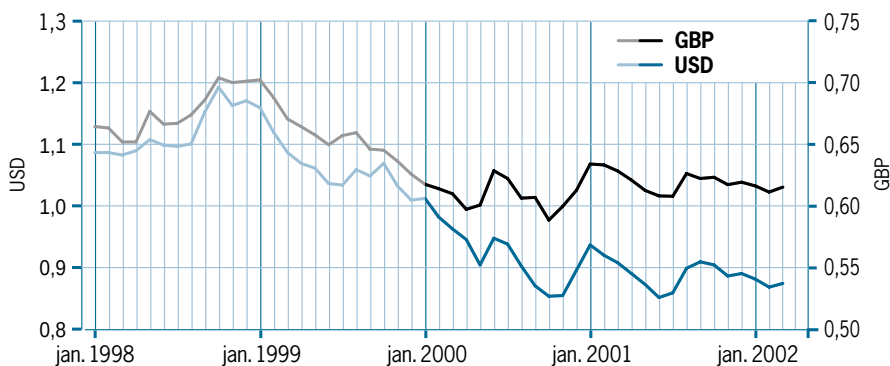
Rente verlaagd

De centrale banken in Europa en de VS volgden in de laatste maanden van 2001 een verruimende geldpolitiek en zullen dit voorlopig blijven doen. In een reeks van interventies werd de rente in de VS met 4% verlaagd tot 1,75%. De Europese Centrale Bank voerde behoudender renteverlagingen door uit vrees voor oplopende inflatie. De korte-termijnrente staat op ruim 3%. Daarmee is er enige ruimte om dit jaar een verdere verlaging door te voeren als de inflatie onder controle blijft. Het tarief van de lange rente bleef onveranderd op 5%.

Zwakke euro ondersteunt concurrentiekracht eurolanden

In de aanloop naar de invoering van de chartale euro, bleef de euro zwak tegenover de Amerikaanse dollar en stevig ten opzichte van het Britse pond en de zwakke Japanse yen. De koers van de euro schommelde vorig jaar tussen 5-15% onder het niveau van pariteit met de dollar, bij een gemiddelde van USD 0,87 per euro. In de eerste maanden van dit jaar werd die koers gehandhaafd.

Figuur 1.1 Euro ten opzichte van Amerikaanse dollar (USD) en Britse pond (GBP), maandkoersen, 1998-2002

Bron: Eurostat/ECB.

Het koersverloop van de laatste jaren is gunstig geweest voor de prijsconcurrentiekracht van de eurolanden ten opzichte van de VS (figuur 1.1).

Over het toekomstige koersverloop van de dollar bestaan uiteenlopende verwachtingen. Een eerste onzekere factor is het grote tekort op de betalingsbalans in de VS, dat bij economisch herstel verder zal groeien. Mogelijk moet een verzwakking van de dollar bijdragen aan een stijging van de uitvoer en afname in de invoer. Een tweede factor is dat het begrotingstekort in de VS zal oplopen door forse verhogingen van de overheidsuitgaven, onder meer voor defensie. Gekoppeld aan een lage rente kan dit bijdragen aan een afzwakking van de dollar. Maar de dollar kan ook worden versterkt door deze politiek, doordat de overheidsbestedingen de economie harder laten draaien dan in de fiscaal meer behoudende EU. De Europese munt handhaafde zich ten opzichte van het Britse pond, hoewel de groeicijfers in de Britse economie beter waren.

Olieprijs stabiel, geen prijsherstel voor agrarische producten

De prijs van ruwe aardolie bleef in het afgelopen jaar stabiel rond een niveau van 25 dollar per vat. De oliemarkt kende, na jaren waarin het prijsverloop grillig was, beduidend meer rust, mede door productieregulerende maatregelen van de OPEC. Gegeven de economische toestand in de wereld wordt verwacht dat de prijs van een vat Brent-olie dit jaar uitkomt in de buurt van USD 22, de ondergrens die de OPEC hanteert. Een van olie afgeleide input als kunstmest heeft op de wereldmarkt maar beperkte prijsbewegingen laten zien. Naar verwachting hebben de kunstmestprijzen hun laagste punt bereikt (Wereldbank, 2001a). De prijzen van industriële producten vertoonden eveneens slechts geringe bewegingen. Daarbij speelt een belangrijke rol dat ook de dollarprijzen van primaire grondstoffen, onder andere metalen en agrarische grondstoffen, aan de lage kant bleven (zie hoofdstuk 2).

1.1.2 Internationaal overleg

In deze paragraaf worden enkele relevante thema's voor internationaal overleg geschetst. Bijgaande kalender (zie pagina 6 en 7) geeft de agenda van het internationale landbouwbeleid van de komende jaren.

Duurzame ontwikkeling

Het begrip duurzame ontwikkeling staat na meer dan tien jaar nog altijd stevig op de multilaterale agenda. Dit najaar wordt er over eerder geformuleerde doelstellingen weer op hoog niveau overlegd op de World Summit on Sustainable Development: Rio+10 in Johannesburg. De algemene thema's zijn armoedebestrijding, niet-duurzame consumptie- en productiepatronen, duurzaam beheer van natuurlijke hulpbronnen en mondialisering. < www.johannesburgsummit.org > < www.un.org/esa/sustdev >

Armoede

Armoede in de wereld is in toenemende mate geconcentreerd in uitgestrekte, stedelijke gebieden. Volgens indicatoren neemt de armoede in de wereld licht af, maar het tempo waarin dat gebeurt blijft achter bij de doelstelling om in 25 jaar het lot te verlichten van de helft van de allerarmsten. < www.worldbank.org/data >

De ontwikkelingsfilosofie in donorlanden blijft erop gebaseerd dat armoedebestrijding gebaat is bij disciplinerende marktwerking. Daarbij wordt het besef gemeengoed, dat daarvoor een minimum aan instituties, garanties en regels nodig is, omdat het liberaliseringsproces zich anders tegen de armen keert (McCulloch et al., 2001). Dit credo is recentelijk bevestigd tijdens de Monterrey-top over de financiële aspecten van ontwikkeling. Een opkomende vorm van ontwikkelingshulp is dan ook gericht op de ondersteuning van kennis en instituties in ontwikkelingslanden. In de anti-globalistische visie versluiert deze aanpak echter de noodzaak voor wezenlijke hervorming van machtsstructuren in de wereld. < www.undp.org >

Klimaatverandering

De politieke milieu-agenda wordt beheerst door milieu-eisen en emissiebeperking. Er is onenigheid ontstaan over het Kyoto-Protocol ter vermindering van het broeikaseffect. Terwijl een aantal landen is begonnen met het implementeren van de afspraken, heeft de VS-regering ingezet op een alternatief met minder bindende regels voor het bedrijfsleven. In het afgelopen jaar vond er tweemaal in korte tijd een Conferentie van Partijen plaats van het Raamverdrag van de Verenigde Naties inzake Klimaatverandering (UNFCCC). Eerst was er een geslaagde hervatting in Bonn van het mislukte Haagse COP6 overleg. Op de COP7 in Marrakesh drong onder meer de EU aan op naleving van het Protocol, al kunnen de doelstellingen daarvan zonder de VS moeilijk worden gehaald. Er werd besloten dat landen die op korte termijn de emissies van broeikasgassen niet voldoende beperken, scherpere doelstellingen zullen moeten formuleren voor de lange termijn. < www.unfccc.int > < www.unep.org >

Biodiversiteit en bioveiligheid

Den Haag vormde in april 2002 de plaats van samenkomst voor de Conventie voor Biologische Diversiteit (CBD), het tweejaarlijkse toptoverleg van het Raamverdrag inzake Biologische Diversiteit. Doelstelling van dit verdrag is de verscheidenheid van levende organismen te beschermen. Het gaat hierbij niet alleen om het behoud en duurzaam gebruik van genetische hulpbronnen maar ook om een eerlijke verdeling van de voordelen uit het gebruik van deze hulpbronnen. Binnen de CBD wordt onder meer aandacht besteed aan de rol van bossen en wouden als de bronnen van biologische diversiteit. In de laatste 15 jaar zou meer dan 200 miljoen hectare bos en woud verloren zijn gegaan, voornamelijk in de tropen. Verder sprak men op de top over de vervuiling van biotopen met onbekende soorten (invasion of alien species) en over de toegang tot genetische bronnen. De CBD, tot nu toe vooral belast met onderzoek, presenteerde haar eerste werkprogramma. Een onderdeel van de CBD is het comité voor het Cartagena Protocol over bioveiligheid. In dit comité wordt gesproken over de inrichting van het zogenaamde biosafety clearing house, een per land op te richten instantie die de binnenkomende en uitgaande stroom van levend genetisch materiaal moet gaan reguleren. < www.biodiv.org >

Internationale handel

Tijdens de in november 2001 gehouden ministeriële WTO-top in Doha is besloten om de lopende onderhandelingen over landbouw en diensten onder de Wereldhandelsorganisatie uit te breiden met een groot aantal andere onderwerpen. Zodoende is er sprake van een brede ronde. De onderhandelingen worden – meer nog dan de Uruguay Ronde – gedreven door het streven heldere randvoorwaarden te creëren voor een verdergaande liberalisering van de wereldhandel. Voor de meeste landen is de implementatiefase van het akkoord van Uruguay uit 1994 voorbij.

In de Doha-ronde worden nieuwe doelstellingen geformuleerd voor de liberalisering van het internationale goederenverkeer onder de GATT (General Agreement on Tariffs and Trade). Daarnaast wordt gewerkt aan een herziening van bestaande verdragen over de grensoverschrijdende handel in zakelijke diensten (General Agreement on Trade in Services-GATS) en intellectuele eigendomsrechten (Trade-related Aspects of Intellectual Property Rights-TRIPS Agreement). Deze laatste zaken werden onder meer actueel toen enkele ontwikkelingslanden besloten over te gaan tot de productie of import van generieke AIDS-remmende medicijnen, om daarmee hoge patentvergoedingen te vermijden. Enkele nieuwe onderwerpen van regulering zijn het internationale mededingingsbeleid, onder meer gericht op de mondiale activiteiten van multinationals, en de milieuaspecten van internationale handel. Naast het verder reduceren van de handelstarieven op industriële producten, komt er meer aandacht voor indirecte, niet aan handelsregels gebonden vormen van staatsondersteuning voor handelssectoren.

De Doha-ronde, die loopt tot in januari 2005, is de eerste onderhandelingsronde met China als volwaardig lid. Met China en India aan kop hebben de ontwikkelingslanden zich de afgelopen jaren een sterkere positie verworven ten opzichte van de geïndustrialiseerde landen. De verwachting is dat dit ook merkbaar zal zijn in de onderhandelingen op het gebied van de agrarische handel. In hoofdstuk 2 wordt nader op deze onderhandelingen ingegaan.

Agenda van de internationale landbouwpolitiek

Jaar	Orgaan	Agenda
2002	EU	Mid Term Review, de herziening van Agenda 2000 halverwege de agendaperiode. Per hoofdstuk wordt gezien of het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid voor de jaren 2000 tot 2006 moet worden bijgesteld. Onderwerpen voor herziening in 2002 zijn akkerbouwgewassen en rundvlees.
	EU	Voorgenomen afsluiting van onderhandelingen met de kandidaat-lidstaten voor de eerstvolgende ronde van toetreding (mogelijk 10 landen).
	VS	In mei wordt de nieuwe basiswet voor het VS-landbouwbeleid 2002-2008 van kracht: Farm Security and Rural Investment Act of 2002.
	FAO	Wereldvoedseltop in juni te Rome. Het aantal ondervoede mensen op de wereld daalt weliswaar, maar onvoldoende om de in 1995 vastgelegde doelstelling (zie 2015) te kunnen bereiken.
	UN	Conferentie over duurzame ontwikkeling in augustus en september: de zogenaamde Rio+10 wereldtop te Johannesburg.
	WTO	Bepaling van de onderhandelingsposities (de zogenaamde modalities) ten aanzien van een nieuw landbouwakkoord onder de Doha-Ronde. Fasering: exportsubsidies en mededinging per juni, markttoegang en binnenlandse steun per september.
	ASEAN	De ASEAN-landen (Myanmar, Thailand, Laos, Vietnam, Cambodja, Indonesië, Maleisië, Brunei, Singapore, Filippijnen) brengen de invoertarieven op agrarische producten terug tot maximaal 5%.
2003	EU	Vervolg van de Mid Term Review. Onderwerpen: melkquota en premies in de zuivelsector.
	EU	Ratificatie van toetredingsverdragen door lidstaten en kandidaat-lidstaten.
	WTO	Eind maart uiterste datum voor het bepalen van onderhandelingsposities voor een handelsakkoord onder de Doha-Ronde en begin van de onderhandelingen. In het najaar wordt de 5e ministeriële conferentie gehouden in Mexico.
2004	EU	Voorgenomen uitbreiding van de Unie, waarschijnlijk tot EU-25 met de landen Slovenië, Cyprus, Malta, Polen, Hongarije, Estland, Letland, Litouwen, Tsjechië en Slowakije.
	EU	Verkiezingen voor het Europees Parlement.
	WTO	Einde voor ontwikkelingslanden van de tienjarige implementatieperiode onder het landbouwakkoord van de Uruguay Ronde. Op 31 december loopt de 'peace clause' onder het landbouwakkoord van de Uruguay Ronde af.

Jaar	Orgaan	Agenda
2005	EU	Begin van de implementatie van de zuivelhervormingen volgens Agenda 2000 (tot 2008).
	WTO	Einddatum (31 januari) van onderhandelingen over wereldhandel onder de Doha-ronde.
	WTO	In januari afloop van het Multivezelakkoord, van groot belang voor de katoen- en textielproducenten.
	FTAA	Voorgenomen einddatum van de onderhandelingen over een vrijhandelsassociatie tussen alle landen van Noord- en Zuid-Amerika, exclusief Cuba: Free Trade Area of the Americas, waarin opgaan de bestaande handelszones NAFTA (bestaande uit VS, Canada en Mexico), de zone van Andeslanden (Bolivia, Colombia, Ecuador, Peru en Venezuela) en MERCOSUR+1 (Brazilië, Uruguay, Paraguay, Argentinië plus Chili).
2006	EU	Laatste jaar van de Financiële Perspectieven 2000-2006.
2007	EU	Startdatum van een nieuw meerjarencader voor uitgaven per beleidsterrein, waaronder landbouw en structuur (maximumbedragen voor 2007-2012).
2008	EU	De regeling van de melkquotering loopt af, tenzij er een besluit genomen is vóór voortzetting.
	EU	Implementatie van welzijnsstandaarden in pluimveesector: afschaffing van de legbatterij.
	UNFCCC	Voorgenomen begindatum voor handel in emissierechten van broeikasgassen.
	NAFTA	Voorgenomen datum voor afronding van de vrijhandelszone VS-Mexico binnen NAFTA.
2009	EU	Voorgenomen begindatum voor volledig tariefvrije invoer uit minst ontwikkelde landen, ook voor suiker, rijst en bananen (zie paragraaf 1.2.3).
2010	EU-MED	Voorgenomen datum voor het vervolg van het MEDA-II programma. Dit is de start van het Mediterrane vrijhandelsgebied, een door verregaande associatieverdragen aan de EU-markt verbonden gebied bestaande uit Egypte, Algerije, Libanon, Tunesië, Marokko, Israël, Syrië en de Palestijnse gebieden.
2012	UNFCCC	Einddatum volgens Kyoto protocol voor het verminderen van emissies tot 5% onder het niveau van 1990.
2015	FAO	Afloop van de 20-jarige periode om het aantal ondervoede mensen op de wereld te halveren tot 400 miljoen mensen, zoals afgesproken op de Wereldvoedseltop in 1995.

1.2 Europese Unie

1.2.1 Economie

Op het niveau van de macro-economie en internationale ondernemingen lijken de economische grootmachten steeds meer synchrone conjunctuurontwikkelingen te vertonen (IMF, 2001a). Zo viel niet alleen de groei van de transatlantische handel terug, maar ook die van de handel tussen de lidstaten van de EU. Een belangrijke factor daarbij is het gebrek aan dynamiek in de Duitse economie. De neergang in de ICT-sector is niet aan Europa voorbij gegaan, getuige de effecten op productie, investeringen en beurswaarde van Europese technologiebedrijven in het algemeen en die gericht op telecommunicatie in het bijzonder. Stijgende loonkosten en tragere groei van de arbeidsproductiviteit hebben veel ondernemingen in de EU parten gespeeld.

Stevige inflatie in eurogebied

De sterke Amerikaanse dollar (zie figuur 1.1) betekende voor de Europese economie aan de ene kant een steun voor de concurrentiepositie op de wereldmarkt, maar aan de andere kant een verzwaring van de kosten: dure olie en relatief hoge prijzen van voedsel en agrarische grondstoffen. De voedselprijzen in Europa stegen mede door dierziekten en extreme weersomstandigheden in Zuid-Europa, waar veel fruit en groente voor de Europese markt wordt geproduceerd. De positieve exporteffecten van de goedkope euro werden tenietgedaan door een ingezakte vraag op de wereldmarkt.

Verschillen tussen de economieën van Europa

De economische groei in de EU bleef in 2001 sterk achter bij voorspellingen van een jaar eerder (IMF, 2001b). In Duitsland resteerde slechts een kwart van de voorspelde groei: 0,7%, ondanks dat de technologiesector sterk profiteerde van een tijdelijk concurrentievoordeel ten opzichte van producenten in de VS en Azië. Naar verwachting blijft een stevig herstel van de Duitse economie dit jaar uit (tabel 1.2). Van de andere grote Europese economieën lijkt Italië meer vatbaar voor de cyclische terugval in de wereldeconomie dan Frankrijk en het niet-euroland Verenigd Koninkrijk. Alle lidstaten hadden te kampen met vraaguitval en relatief hoge inflatie, maar de zuidelijke lidstaten – waar de lonen relatief laag bleven – wisten het groeitempo beter vast te houden. In Finland en in mindere mate Ierland en Zweden drukten verliezen in de ICT-sector de economische vooruitgang. De groei in Nederland bleef voor het eerst in lange tijd achter bij het gemiddelde in de Unie (CPB, 2002).

1.2.2 Instituties

Akkoord over Europese Vennootschap

Van belang voor het internationaliserende bedrijfsleven is de goedkeuring van het statuut voor de Europese vennootschap. Vanaf 2004 zal het voor een onderneming met minimaal 120.000 euro aan geïnvesteerd kapitaal mogelijk zijn om bedrijfsdelen in de diverse lidstaten onder te brengen in één rechtspersoon. Met het akkoord over deze vennootschap, waaraan een richtlijn over de zeggenschap van werknemers is

1.2

Tabel 1.2

Prognose van economische groei, inflatie en werkloosheid in de EU, 2001-2003

	Economische groei a)			Inflatie b)			Werkloosheid c)		
	2001	2002	2003	2001	2002	2003	2001	2002	2003
België	1,1	1,4	2,6	2,4	1,8	1,5	6,9	7,2	7,3
Denemarken	1,3	1,3	2,3	2,3	1,8	1,5	4,7	5,0	5,0
Duitsland	0,7	1,0	2,9	2,4	1,8	1,3	7,5	8,1	8,0
Finland	0,4	1,2	3,4	2,7	2,0	1,8	9,2	9,6	9,6
Frankrijk	2,0	1,6	3,0	1,8	1,5	1,0	8,9	9,4	9,3
Griekenland	3,9	4,0	4,3	3,6	2,8	2,3	11,2	10,9	10,4
Ierland	5,6	3,7	6,4	4,0	3,0	2,3	4,3	5,3	5,3
Italië	1,8	1,2	2,8	2,3	2,0	1,8	10,0	10,2	10,0
Luxemburg	4,0	3,4	5,9	2,4	1,5	1,3	2,5	2,8	2,8
Nederland	1,4	1,6	2,6	5,1	3,5	2,5	2,5	2,8	3,1
Oostenrijk	1,2	1,5	2,7	2,3	1,8	1,3	4,8	5,3	5,1
Portugal	1,9	1,8	2,8	4,4	3,3	2,5	4,2	4,4	4,4
Spanje	2,7	2,0	3,2	3,2	2,5	2,0	13,3	13,7	13,0
Verenigd Koninkrijk	2,3	1,7	2,5	1,2	2,5	1,5	5,1	5,3	5,5
Zweden	1,4	1,6	2,8	2,7	2,3	1,5	4,1	4,5	4,7
EU-15	1,7	1,5	2,9	2,3	2,0	1,5	7,8	8,1	8,0

a) Groei bruto binnenlands product, volumemutaties in % per jaar;

b) index consumentenprijzen, mutaties in % per jaar;

c) in % van de beroepsbevolking.

Bron: a) en c) OECD (2001); b) CPB (2002).)

verbonden, is een nieuwe stap gezet in de totstandkoming van een gemeenschappelijke Europese markt. De Societas Europeae wordt belastingplichtig in het land van de administratieve, niet de statutaire, zetel.

Ratificatie Verdrag van Nice

Op de bestuurlijke agenda van de Europese Unie stond het afgelopen jaar het vervolg op het Verdrag van Nice. Na goedkeuring van dit verdrag over verdieping en verbreding van de Unie door het Europees Parlement, volgden in de loop van het jaar succesvolle ratificatieprocedures in de lidstaten. Alleen in Ierland stakte de voortgang, doordat bij een referendum in juni minder dan een op de zes kiesgerechtigden vóór het verdrag stemde. Door Ierland een uitzonderingspositie te geven, wordt geprobeerd het land binnen het verdrag te houden. De overige lidstaten hechten veel waarde aan de bestaande verdragtekst.

In de aanloop naar de volgende intergouvernementele conferentie in 2004, hebben de Europese regeringsleiders een Conventie voor de toekomst van Europa in het leven geroepen. Min of meer parallel aan de Conventie verloopt binnen regeringen van de lidstaten de discussie over het Witboek Europees Bestuur. Hierin heeft de Europese Commissie voorstellen gedaan over de openheid en kwaliteit van het bestuur van de Unie.

Conventie voor de toekomst van Europa

De basis voor de Conventie werd gelegd met de Verklaring van Laken, die oproept tot het inventariseren en analyseren van problemen die zullen volgen uit de ontwikkeling van de Unie in de komende decennia. De conventie krijgt tot maart 2003 middelen ter beschikking om opties voor veranderingen in de structuur van de Europese Unie aan te geven. Voorzitter Giscard d'Estaing, oud-president van Frankrijk, zet zelf in op een toekomstige Europese grondwet. Leden van de conventie zijn vertegenwoordigers van regeringen en parlementen van lidstaten en de huidige dertien kandidaat-lidstaten. De bedoeling is om burgers en het maatschappelijke middenveld bij de discussie te betrekken via internet. < <http://europa.eu.int/futurum> >

1.2.3 Uitbreiding en verdragen

Toetredingsonderhandelingen in beslissende fase

Het proces van uitbreiding van de EU ligt grotendeels op schema. Toetreding tot de Unie volgens dit tijdspad zou tien van de dertien kandidaat-lidstaten (KLS) in staat stellen deel te nemen aan de verkiezingen voor het Europese Parlement in 2004. Dan moeten in beginsel nog dit jaar enkele gevoelige hoofdstukken in de onderhandelingen tussen Europese Commissie en KLS worden afgerond. Daartoe behoren voor alle landen de landbouw, het regionale beleid (het hoofdstuk waarin de op regionale ontwikkeling gerichte structuurfondsen worden behandeld) en de openbare financiën. Daarnaast is voor veel landen de belastingstructuur en de mededingingspolitiek nog een struikelblok in de onderhandelingen. De volledige procedure omvat, volgens de zogenaamde road map, 31 hoofdstukken. Slovenië is het meest gevorderd. Cyprus, Malta, Polen, Hongarije, Estland, Letland, Litouwen, Tsjechië en Slowakije liggen op schema. Voor Bulgarije en Roemenië is toetreding op een later tijdstip voorzien. De onderhandelingen met Turkije beginnen niet eerder dan dat er overeenstemming is over de situatie rondom de mensenrechten en de kwestie-Cyprus.

Betrekkingen met andere landen aangehaald

De EU streeft naar bilaterale economische samenwerking met regio's van opkomende markten. Ook worden initiatieven ondersteund voor de vorming van een Mediterrane vrijhandelszone en de aansluiting daarvan op de Europese markt. Verder wordt gewerkt aan de vermindering van handelsbelemmeringen tussen de EU en een aantal landen in Latijns-Amerika, waaronder Mexico en de landen van het MERCOSUR-verbond. Het bevorderen van de toetreding van de Russische federatie tot de WTO geldt als speerpunt in het beleid ten aanzien van de voormalige Sovjet-republieken. In de vooronderhandelingen met Rusland is voor de toetreding echter nog geen termijn gesteld.

In het afgelopen jaar is tevens aandacht gegeven aan de markttoegang van producten uit de minst ontwikkelde landen. Dit betrof de uitwerking van het eerder gelanceerde initiatief 'Alles behalve wapens' (Everything but Arms). Dit amendement op het stelsel van preferentiële toegang garandeert tariefvrije invoer van agrarische producten uit een groep van 49 ontwikkelingslanden. De tariefvrije invoer is gebonden aan quota. Aan de liberalisering van de import van suiker, rijst en bananen – drie belangrijke producten voor ontwikkelingslanden – zijn stevige voorwaarden en een afwijkende fasering tot 2009 verbonden.

1.3 Nederland

1.3.1 Economische ontwikkelingen

Productie voor export omlaag

De ongunstige economische situatie in Duitsland en de andere OECD-landen trok een zware wissel op de Nederlandse exportsector. Producenten van uitvoergoederen kampten met gebrekkige mogelijkheden voor de afzet van hun producten en schroefden de productie terug. Doordat de wederuitvoer – directe doorvoer van goederen zonder bewerking in Nederland – wel op peil bleef, werd toch een positieve exportgroei bereikt. Daarbij bleef de invoer constant en verbeterde het saldo op de lopende rekening van de betalingsbalans.

Consumenten en bedrijven spaarden

De consumentenbestedingen en investeringen vertoonden tekenen van een afwachtende houding. Voor huishoudens steeg het besteedbaar inkomen weliswaar fors, maar dit werd hoofdzakelijk gespaard. De invoering van de nieuwe belastingregeling in 2001 kon de bestedingen niet prikkelen, ondanks de bijkomende belastingverlaging. De vermogenspositie van huishoudens was – door flinke koersdalingen van veel aandelen en een geringere waardeinstijging van onroerend goed – omgeven door hogere risico's dan in eerdere jaren. Eventuele winsten van vermogen werden maar beperkt te gelde gemaakt. Ondernemingen hadden te kampen met afnemende winsten en een negatieve teneur op de aandelenmarkten, resulterend in het uitstellen van investeringsbeslissingen. De productie in Nederland nam dan ook maar nauwelijks toe.

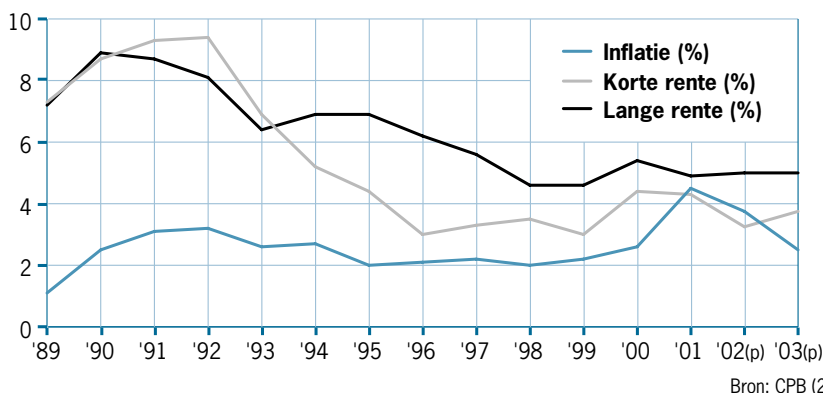
Economische groei door overheidsbestedingen

Door forse bestedingen in de collectieve sector was de overheid verantwoordelijk voor het leeuwendeel van de economische groei in Nederland (CPB, 2001). In de voorbije jaren heeft de overheid bestedingsruimte opgebouwd door hoge belastinginkomsten enerzijds en relatief lage uitgaven aan sociale zekerheid en rente (figuur 1.2) op de staatsschuld anderzijds. Zodoende konden in 2001 een forse lastenverlichting van 3 miljard euro en een stijging van de reële collectieve uitgaven met 1,5% een tegenwicht vormen voor de summiere groei van de export, consumptieve bestedingen en bedrijfsinvesteringen. Extra bestedingen kwamen vooral ten goede aan onderwijs, gezondheidszorg en veiligheid. Recente economische projecties stellen in het vooruitzicht dat de overheid dit jaar en volgend jaar beduidend minder bestedingsruimte heeft, met name door scherp teruglopende inkomsten uit belastingen op consumptie en ondernemingswinsten en door een lichte toename aan werkloosheidsuitkeringen (tabel 1.3).

Consumptie en productie duurder

In 2001 kende Nederland een relatief hoge inflatie (figuur 1.2). Het prijsindexcijfer steeg met 4,5%, ongeveer tweemaal zoveel als in het totale eurogebied. Aangezien een aantal aanwijsbare oorzaken van incidentele aard is, zoals de BTW-verhoging en de invoering van energieheffingen, wordt een herhaling

Figuur 1.2 Rente en inflatie in Nederland, 1989-2003

van deze uitschieter niet verwacht. Ook de hoge prijzen voor vlees en vis zullen, bij het uitblijven van nieuwe uitbraken van dierziekten, afwezig blijven. Toch blijf er een opwaartse druk op de prijzen zolang de dollar relatief duur is en de lonen sterk stijgen. Ook vertraagd door te berekenen kostenstijgingen en de overgang van de gulden naar de euro dragen bij aan een voorspelde inflatie van meer dan 3% dit jaar (CPB, 2002). Deze ontwikkelingen hebben geleid tot een verslechtering van de internationale concurrentiepositie van Nederlandse producten. Naar verwachting zet deze trend dit jaar door. Toch zal het exportvolume weer toenemen zodra de vraag in de andere Europese landen en de VS aantrekt.

Bijna volledige werkgelegenheid

De stijging van de loonkosten per eenheid product vond plaats tegen een achtergrond van minimale productiegroei en een zeer krappe arbeidsmarkt. Forse loonstijgingen – gemiddeld 4% in reeds afgesloten CAO's – gingen gepaard met het 'hamsteren' van arbeidskrachten bij bedrijven (CPB, 2001). Er staan dus veel mensen voor hoge bedragen op de loonlijst van ondernemingen, om te voorkomen dat investeringen in menselijk kapitaal verloren gaan. Ondernemers willen snel kunnen reageren in tijden dat de activiteit weer aantrekt. Bij het uitblijven van nieuwe orders leidt deze strategie echter tot grote verliezen. Des te meer is het voor de Nederlandse economie van belang, dat de internationale markten weer aanzwellen in de tweede helft van dit jaar. Dit voorjaar heeft daarvoor enkele tekenen laten zien. Toch blijft het een reële mogelijkheid, dat een dergelijk herstel langer op zich laat wachten.

Matige resultaten in alle sectoren

In vrijwel alle sectoren was vorig jaar sprake van een beperkte daling van de productie. Anders dan in de landbouw, waar de productieafname grotendeels voortvloeide uit de MKZ-crisis (zie hierna), werd het negatieve resultaat in de metaalsector, elektronische industrie en transportsector vooral bepaald door ongunstige internationale ontwikkelingen. Resultaten in de zakelijke dienstensector waren sterk

1.3

Tabel 1.3

Kengetallen van de Nederlandse economie, 1998-2003

	1998	1999	2000	2001 (v)	2002 (p)	2003 (p)
Niveaus						
Saldo lopende rekening (in % BBP)	3,0	4,1	5,1	5,3	4,8	5,0
Werkloze beroepsbevolking (1.000 personen) ^{a)}	348	292	270	248	290	340
Totale werkgelegenheid (1.000 arbeidsjaren) ^{a)}	6.166	6.320	6.469	6.585	6.612	6.637
Financieringssaldo Rijk (in % BBP)	-0,4	-1,8	-0,4	-0,3	0,7	-0,2
Arbeidsinkomensquote bedrijfsleven (%)	81,0	81,9	83,1	84,9	85,3	84,5
Volumes (mutaties in % per jaar)						
Bruto binnenlands product	4,1	3,7	3,5	1,1	1,5	2,5
Particuliere consumptie	4,4	4,5	3,8	1,2	2,8	2,8
Bedrijfsinvesteringen (exclusief woningen)	4,4	9,9	5,4	-2,3	-0,5	3,3
Goederenuitvoer (exclusief energie)	7,8	5,5	10,8	0,9	2,0	6,5
Goedereninvoer	8,1	5,9	9,5	1,1	2,8	7,3
Prijzen (mutaties in % per jaar)						
Loonsom per werknemer marktsector	3,3	3,0	5,1	4,0	5,3	4,5
Consumentenprijsindex	2,0	2,2	2,6	4,5	3,3	2,5
Goederenuitvoer	-0,6	-1,8	5,8	1,7	-0,8	0,8
Goedereninvoer	-2,0	0,4	9,8	0,2	-2,5	0,0
a) Jaargemiddelden.						

Bron: CPB (2002).

afhankelijk van de verleende dienst. De vraag naar bemiddeling op de arbeidsmarkt en activiteiten in de bouwnijverheid liepen terug, terwijl post- en telecomdiensten in trek bleven.

1.3.2 Politiek en samenleving

Grote schade door uitbraak mond- en klauwzeer

De uitbraak van de zeer besmettelijke veeziekte mond- en klauwzeer (MKZ) in het voorjaar van 2001 illustreerde enerzijds het bijzondere karakter van de agrarische productie en anderzijds de verwevenheid met de samenleving. In geen enkele andere sector heeft een calamiteit tot gevolg dat een aanzienlijk deel van het land – in dit geval met name een groot deel van de Veluwe – wekenlang min of meer in quarantaine wordt geplaatst. Dit leverde niet alleen rechtstreekse schade op voor de direct getroffen bedrijven, maar ook voor verwerkende en toeleverende bedrijven en zelfs voor onder meer de horeca en de middenstand in het gebied. Enkele duizenden agrarische bedrijven met vee werden 'geruimd', dat wil zeggen dat het vee wordt gedood en de kadavers worden vernietigd (TK, 2001a). Dit ruimen, dat een onderdeel was van het beleid gericht op indamming van de MKZ-uitbraak, riep veel weerstand op, zowel bij de betrokken agrariërs, als elders in de samenleving.

De meest recente schatting van het CPB van de totale economische schade van de MKZ-uitbraak komt uit op 900 miljoen euro. Door de overheid werd aan de agrarische bedrijven ruim 110 miljoen euro aan vergoeding uitgekeerd voor inkomensschade, afvoeren van vee en dergelijke. Op de aangevraagde uitkeringen werden, conform de betreffende regelgeving, kortingen toegepast voor veehouders die nalatig waren geweest, bijvoorbeeld met betrekking tot de verplichte registratie van de dieren. Door toedoen van de Tweede Kamer werden de door het Ministerie toegepaste kortingen voor een deel teruggedraaid.

Non-vaccinatiebeleid ter discussie

De gevolgen van de MKZ-uitbraak versterkten de roep om een aanpassing van het beleid voor de veehouderij in het algemeen en van het non-vaccinatiebeleid in het bijzonder. Dit beleid was in het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw vastgesteld zonder veel discussie en met instemming van de landbouworganisaties. Economische overwegingen en vooral de nadruk op exportbelangen speelden daarbij een rol, maar wellicht was er ook weinig besef meer van de ernstige gevolgen van een MKZ-uitbraak na enkele tientallen jaren van tamelijk succesvol preventief vaccinatiebeleid. Tijdens een in december 2001 in Brussel gehouden conferentie werd geconcludeerd dat er meer ruimte moet komen voor enten bij uitbraken van MKZ, wanneer nieuwe vaccins (zogenaamde markervaccins) beschikbaar komen, waarmee besmette dieren kunnen worden onderscheiden van gevaccineerde. Het zal echter nog wel enige tijd duren voordat deze conclusies zijn omgezet in nieuwe beleidskaders (LNV, 2002a). Totdat het zover is, zal doden van dieren bij een MKZ-uitbraak waarschijnlijk onvermijdelijk zijn. Wel zal eerder worden overgegaan op zogenaamde onderdrukkende vaccinatie, waarbij de dieren rond een besmet bedrijf worden gevaccineerd en later in het slachthuis gedood. Daarnaast is aannemelijk dat het transport van levende dieren, waarbij zich vrij veel misstanden voordoen (EC, 2000), in EU-verband zal worden beperkt.

Duurzaamheid steeds meer omvattend

Tegenwoordig worden besmettelijke dierziekten vaak aangeduid als een duurzaamheidsprobleem, evenals voedselveiligheid en welzijn van dieren. Deze aspecten worden gerekend tot de sociaal-culturele duurzaamheid, evenals de leefbaarheid van het platteland. Het begrip duurzaamheid is daarmee aanzienlijk verbreed ten opzichte van de oorspronkelijke betekenis, waarbij het alleen de ecologische duurzaamheid betrof: beperking van milieubelastende emissies tot een op langere termijn verantwoorde omvang en een zodanig gebruik van grondstoffenvoorraden dat ook toekomstige generaties een redelijk welvaartspeil kunnen handhaven (zie Spiertz en Van der Kolk, 2002).

1.3

Economische duurzaamheid geen eenduidig begrip

Naast de in de tekst genoemde aspecten van duurzaamheid wordt ook wel gesproken van economische duurzaamheid. Hierbij gaat het er om in hoeverre (agrarische) bedrijven kunnen overleven bij de wijzigende beleidskaders: een stringenter milieubeleid enerzijds en vermindering van de marktondersteuning anderzijds. Economische duurzaamheid is voor de agrarische bedrijfstak echter een weinig operationeel begrip. Al tientallen jaren heeft een aanzienlijk percentage van de bedrijven op langere termijn geen continuïteit. Ondanks de sterke schaalvergroting blijkt er iedere keer weer een nieuwe groep 'naar en over de rand te schuiven'. Het einde van dat proces is nog niet in zicht; integendeel er tekent zich de laatste jaren zelfs een versnelling af (zie hoofdstuk 7). Vanuit de afzonderlijke bedrijven bezien was en is er dus lang niet altijd sprake van economische duurzaamheid. Aan de andere kant blijft de landbouwproductie doorgaan en vertoonde deze tot voor kort zelfs nog enige groei. Op sectorniveau kan dus wel van economische duurzaamheid worden gesproken.

Drastische hervorming EU-landbouwbeleid bepleit

De duurzaamheidsproblemen van de Nederlandse landbouw worden regelmatig aangegrepen voor pleidooien voor een drastische hervorming of zelfs een afschaffing van het EU-beleid inzake de prijzen en inkomensvorming voor de agrarische sector. Hoewel deze geluiden al zijn te horen vanaf de start van dit beleid in de jaren zestig, lijken ze luider te worden. De afnemende electorale betekenis van de agrarische bevolking en de gewijzigde opvattingen over de verhouding van marktwerking en overheidstaak zijn hierop van invloed. Interessant is dat het beleid in de VS tot op zekere hoogte weer terug lijkt te gaan in de richting van prijsondersteuning (LNV/Productschappen, 2002).

Minder steun door plattelandsbeleid?

Voor de EU is op dit moment het meest waarschijnlijke scenario dat de prijs- en inkomensondersteuning voor de agrarische productie geleidelijk zal worden afgezwakt en gedeeltelijk vervangen door een 'plattelandsbeleid'. Gelet op de inhoud van de programma's voor de in mei 2002 gehouden Tweede Kamerverkiezingen, zou ook in het Nederlandse parlement een meerderheid kunnen ontstaan om de ondersteuning van de agrarische inkomens door het EU-markt- en prijsbeleid min of meer te beëindigen. Zelfs bij een volledige liberalisatie blijft er landbouw in Nederland, ook in de meeste productierichtingen die nu sterk worden beschermd (Massink en Meester, 2002). Alleen zal de structuur, met name van de melkveehouderij, dan waarschijnlijk wel een versnelde schaalvergroting ondergaan.

Het is niet op voorhand duidelijk hoe zo'n plattelandsbeleid er uit zal zien. Toeslagen voor onderhoud van natuur en landschap zullen er ongetwijfeld deel van uitmaken. Die hoeven dan niet (alleen) terecht te komen bij de boeren. Verder zal de omvang ervan waarschijnlijk heel wat kleiner zijn dan de steun die nu via de prijsondersteuning en via directe toeslagen bij de agrarische sector terecht komt. Omdat 'plattelandspremies' in de meeste gevallen gerelateerd zullen zijn aan oppervlakte, terwijl de baten van het markt- en prijsbeleid gecorreleerd zijn met de omvang van de productie, is de kans groot dat de Nederlandse akkerbouw en rundveehouderij niet alleen absoluut, maar ook in vergelijking met andere EU-landen, door deze hervorming aanzienlijk minder steun zullen krijgen.

Beleidsvrijheid EU-lidstaten neemt af

Tegelijk met de hervorming van het EU-markt- en prijsbeleid neemt de invloed van de EU op andere beleidsterreinen geleidelijk toe, waardoor de beleidsruimte van de lidstaten wordt beperkt. In sommige gevallen bemoeilijkt dit een vanuit de Nederlandse situatie wenselijk geacht beleid, vooral met het oog op het bevorderen van een economisch en ecologisch duurzame landbouw. Een voorbeeld hiervan vormen de problemen om de 'Brusselse' instemming te krijgen met de ontheffing (derogatie) van de maximale stikstofaanvoer in het kader van de EU-nitraatrichtlijn (zie hoofdstuk 6). Andere voorbeelden zijn de Duurzame Ondernemersaftrek (DOA) en het 'terugsluizen' van de opbrengst van een eventuele heffing op gewasbeschermingsmiddelen naar de sector (TK, 2002a). Een nultarief voor de BTW op ecologische geproduceerde voedingsmiddelen stuit eveneens op Brusselse bezwaren.

Fiscale instrumenten in discussie

In het algemeen hebben fiscale instrumenten, vanwege Brusselse regels, maar ook vanwege de vaak lage inkomens, nogal wat beperkingen bij het streven naar een duurzame landbouw. Dat blijkt ook uit een notitie van de Nederlandse regering over de fiscale behandeling van de agrarische bedrijven (TK, 2002a). In de notitie, die vooral een inventariserend karakter heeft, worden nauwelijks concrete beleidswijzingen voorgesteld. Wel worden vraagtekens gezet bij de onderbouwing van verschillende fiscale faciliteiten voor de land- en tuinbouw. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om de vrijstelling van belasting van (boek-)winsten op landbouwgrond en om de landbouwregeling voor de BTW.

Tussen verzwaring van eisen en beperking van steun

In die vraagtekens klinkt door, evenals bij de pleidooien voor hervorming van het EU-landbouwbeleid, dat de landbouw meer en meer wordt beschouwd en behandeld als een gewone economische sector. Interessant is dat uit enquêtes blijkt dat meer dan 90% van de Nederlandse, maar ook van de Duitse bevolking, de landbouw juist niet ziet als een gewone economische sector (LNV, 2002b). Een belangrijk deel van de maatschappelijke kritiek op de gang van zaken in de agrarische sector komt er zelfs op neer dat deze te eenzijdig economisch is georiënteerd. Intussen ondervinden de agrariërs de zwaarder wordende maatschappelijke eisen aan het productieproces aan de ene kant en de beperking van de inkomensondersteuning vanuit het EU-beleid aan de andere kant, in toenemende mate als een spanningsveld.

De maatschappelijke eisen worden vertaald in allerlei regels, die met elkaar een steeds zwaardere administratieve lastendruk voor de agrariërs tot gevolg hebben. Hiertegen komt steeds meer bezwaar, wat er inmiddels toe heeft geleid dat ook de overheid streeft naar beperking van het aantal regels. Behalve door beperking van het aantal regels, is door stroomlijning en vereenvoudiging in de sfeer van de uitvoering, waarschijnlijk een substantiële vermindering van de lastendruk te bereiken.

Landbouw in de wereld

Kernpunten:

- **Hongerprobleem in meeste ontwikkelingslanden verder gegroeid**
- **Forse toename van de vleesconsumptie in Azië voorspeld**
- **Nederland aan kop op wereldranglijst netto-exporteurs**
- **Zwaardere producteisen bevorderen integratie en concentratie van internationale agroketens**
- **Totale overheidssteun voor de landbouw in OECD-landen gedaald tot 1,3% van het BBP**
- **VS biedt met nieuwe landbouwwet vastere garanties ten aanzien van agrarische inkomens**
- **Nog geen oplossing van handelsconflict tussen EU en VS over hormonen in vlees**
- **EU kiest middenpositie in discussie over milieu en liberalisatie van de agrarische handel**
- **Ontwikkelingslanden bepleiten met 'development box' meer beleidsruimte**
- **WTO-onderhandelingen over landbouw in derde fase gericht op modaliteiten van een nieuw akkoord rond exportsteun, markttoegang en interne steun**

2.1 Voedselvraag en -aanbod

2.1.1 Voedseltekorten

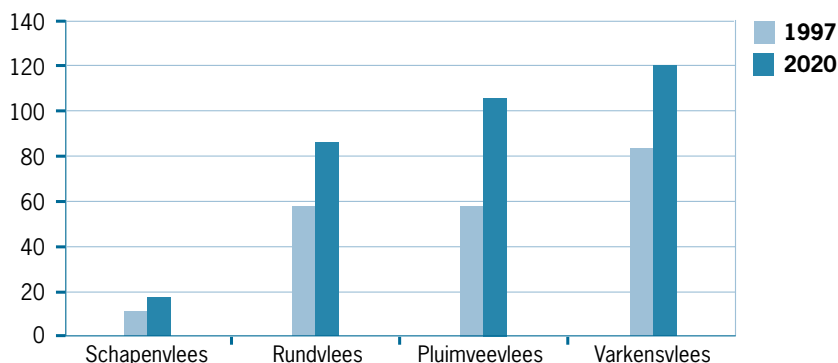
Medio juni 2002 heeft de Wereldvoedseltop (World Food Summit) plaatsgevonden. Deze stond oorspronkelijk gepland in november 2001, maar werd vanwege de gebeurtenissen van 11 september uitgesteld. In de vijf jaar die verstreken zijn na de vorige bijeenkomst in Rome zijn de doelstellingen om de honger terug te dringen slechts beperkt gehaald (FAO, 2001a). Het aantal ondervoede mensen in de wereld is in de genoemde periode teruggebracht met 40 miljoen en in procenten gedaald van 20% tot 17% van de totale wereldbevolking. De vermindering is echter ongelijkmatig over de verschillende landen en regio's verdeeld.

Hongerprobleem in ontwikkelingslanden verder gegroeid ...

Tegenover de daling in de wereld als geheel staat dat in een groot aantal landen het percentage aan honger lijdende mensen juist is vergroot. Als 5% ondervoede mensen van de totale bevolking wordt aangehouden als grens, kan van 93 van de 125 ontwikkelingslanden (inclusief de transitielanden) gezegd worden dat ze te maken hebben met structurele voedseltekorten. Slechts een derde van de ontwikkelingslanden wist het aantal ondervoede mensen in de periode 1990-1999 terug te brengen. In de overige gebieden nam dit aantal verder toe.

De meeste ondervoede mensen leven in India en China. Het is China gelukt om door economische groei en een grotere landbouwproductie het aantal mensen met honger terug te brengen met 76 miljoen. Toch herbergt dit land nog altijd zo'n 113 miljoen ondervoede mensen. In India daarentegen daalde wel het aandeel ondervoede mensen, maar nam hun aantal met 11 miljoen toe tot 225 miljoen mensen.

Figuur 2.1 Prognose van de wereldconsumptie (mln. ton) van vlees naar soort, 1997-2020

Bron: IFPRI (2001).

... mede door sterke bevolkingsgroei

De landen waar het aantal ondervoede mensen verder is gegroeid, met name in Sub-Sahara Afrika, hebben te kampen met een relatief sterke bevolkingsgroei. De bevolking is in deze landen met gemiddeld ruim 2% per jaar toegenomen, terwijl de landen die er wel in slagen het aantal ondervoede mensen terug te dringen 'slechts' een groei kennen van ruim 1%. Bovendien blijken die landen ook in staat om de agrarische productie te vergroten. Hierdoor is het verschil in groei van de agrarische productie per hoofd van de bevolking namelijk erg groot (0,4% tegen 3,4%). Daarnaast blijkt het voor de eerste groep landen moeilijk om in de landbouw te investeren. In de laatste tien jaar is ook de buitenlandse inbreng relatief teruggelopen. Burgeroorlogen en natuurrampen hebben het hongerprobleem in veel landen verder vergroot.

Waterschaarste knelpunt voor grotere productie

Volgens de FAO moet de geïrrigeerde voedselproductie tot 2030 met meer dan 80% toenemen om aan de verdere vraag naar voedsel in ontwikkelingslanden te kunnen voldoen. Deze groei is echter niet te realiseren als het waterverbruik met eveneens 80% zou moeten toenemen. Met de concurrentie voor watergebruik uit andere sectoren en de hoge kosten van het aanboren van nieuwe waterbronnen is het niet reëel te veronderstellen dat beide ontwikkelingen gelijk op kunnen lopen. Volgens de FAO zal in de genoemde periode het verbruik van water voor de landbouw slechts met zo'n 12% kunnen groeien. Dat betekent dat de efficiëntie van het waterverbruik sterk zal moeten stijgen. Dit kan mede door een verbetering van de irrigatietechnologie. Daarnaast kan biotechnologie mogelijk een rol spelen bij het ontwikkelen van rassen die beter bestand zijn tegen droogte.

Ook in 2020 zullen nog miljoenen mensen honger lijden. Volgens IFPRI (2001) zal het aantal ondervoede kinderen in 2020 nog altijd 132 miljoen zijn, tegen 166 miljoen in 1997. Vooral in Sub-Sahara Afrika is de situatie zorgwekkend, door een relatief sterke bevolkingsgroei en een slechte economische ontwikkeling.

Tabel 2.1 Agrarische productie per hoofd van de bevolking (1989-1991=100) naar regio, 1997-2001

	1997	1998	1999	2000	2001
Azië	120,3	122,0	123,4	123,6	123,1
Afrika	100,8	102,1	102,0	99,8	97,6
West-Europa	99,5	99,6	101,6	101,3	98,5
Oost-Europa	85,8	85,6	83,6	80,0	84,8
Noord- en Midden-Amerika	107,2	107,0	108,0	108,8	106,2
Zuid-Amerika	111,7	112,2	116,9	117,7	119,5
Oceanië	106,2	108,1	110,3	109,6	109,6
Wereld	105,2	105,4	106,6	106,5	105,7

Bron: FAO.

Wereldvleesconsumptie mogelijk fors omhoog

Volgens IFPRI zal de wereldvraag naar vlees door economische groei een forse sprong kunnen maken: in de periode 1997-2020 met meer dan 55% (figuur 2.1). China zorgt voor 40% van deze grotere vraag. Ondanks de verdubbelende vraag in Zuid- en Zuidoost-Azië en het noordelijk deel van Afrika blijft het niveau van de consumptie per hoofd van de bevolking nog ver achter bij dat in de ontwikkelde landen. Het aandeel van pluimveevlees in de wereldconsumptie van vlees zal mogelijk toenemen van 28% tot 40%. Om aan de grotere vraag naar vlees te voldoen zal meer graan (met name maïs) als veevoer moeten worden aangewend. Omdat nieuw land schaars is, zullen de opbrengsten per hectare moeten worden vergroot. Of dat lukt is twijfelachtig, gezien de waterschaarste en beperkte investeringen in irrigatie en onderzoek.

2.1.2 Ontwikkeling van de agrarische productie

Voorlopige cijfers van de FAO wijzen op een vrijwel gelijkblijvende wereldlandbouwproductie in 2001. Door de groei van de wereldbevolking is de agrarische productie per hoofd van de bevolking echter afgenomen. In de meer ontwikkelde gebieden als West-Europa en Noord- en Midden-Amerika was er een relatief grote daling. De productie in Oost-Europa komt na de omwenteling nog steeds maar moeizaam op gang. De geleidelijke toename van de productie per hoofd van de bevolking in Azië lijkt momenteel te stagneren (tabel 2.1).

De wereldgraanproductie kwam in 2001 iets hoger uit dan in het voorgaande jaar (tabel 2.2). De eerste prognoses voor 2002 geven een stijging aan door grotere arealen, maar vooral betere opbrengsten per hectare in een groot aantal regio's na de droogte in de vorige oogstperiode. Het verbruik van graan is in 2001 flink toegenomen (bijna 2%). De grotere behoefte leidde tot een verdere daling van de graanvoorraden in de wereld. Lagere producties van andere producten zorgden in 2001 voor een daling van de plantaardige productie als geheel.

Tabel 2.2**Wereldproductie (mln. ton) van enkele akkerbouwproducten, 1997-2001**

	1997	1998	1999	2000	2001
Granen	2.095	2.083	2.084	2.065	2.077
tarwe	613	593	588	588	579
voedergranen	905	911	886	877	905
rijst	577	579	610	600	593
Suiker (ruw)	126	129	134	131	128
Aardappelen	302	300	299	328	308
Sojabonen	144	160	158	161	177
Peulvruchten	55	56	57	55	52

Bron: FAO.

De productie in de veehouderij steeg daarentegen en compenseerde de eerdergenoemde daling in de plantaardige sector. Daarbij nam het aandeel van varkensvlees en pluimveevlees verder toe ten koste van rundvlees (tabel 2.3). Overigens was de stijging per saldo beperkt: per hoofd van de bevolking was de vleesproductie zelfs constant. In 2001 werd de kleinste groei van de vleesproductie van de laatste twintig jaar gerealiseerd. De belangrijkste oorzaken hiervan waren een teruggang in de economische groei wereldwijd en de uitbraken van dierziekten in een aantal belangrijke productiegebieden. In Afrika was voor het tweede achtereenvolgende jaar sprake van een daling per hoofd van de bevolking, vooral door de stijgende bevolking. In Europa viel de productie terug.

Tabel 2.3**Wereldproductie (mln. ton) van enkele veehouderijproducten, 1997-2001**

	1997	1998	1999	2000	2001
Rundvlees	55,3	55,2	56,3	56,6	56,7
Varkensvlees	82,2	87,6	89,7	89,4	91,2
Schapen- en geitenvlees	10,6	10,7	11,1	11,4	11,3
Pluimveevlees	60,0	62,3	65,3	68,1	70,4
Eieren	50,1	51,9	53,9	55,4	56,6
Koemelk	471,8	478,7	483,5	488,2	493,8

Bron: FAO.

2.2 Internationale handel

2.2.1 Patroon en prijsontwikkeling

De internationale handel in agrarische producten betreft een beperkt deel van de totale landbouwproductie. Van de totale wereldhandel blijft bovendien een groot deel binnen de eigen regio (tabel 2.4). Redenen voor de beperking van de handel zijn behalve transportkosten, ook (handelspolitieke) invoerbelemmeringen en de bederfelijkheid van producten. In 2000 bleef 54% van de wereldhandel binnen de eigen regio. Als Noord- en Zuid-Amerika tot één handelsblok worden gerekend, bedraagt dat aandeel zelfs 60%. In West-Europa (inclusief EU-intrahandel) vindt driekwart van de agrarische export binnen de regio plaats, vooral binnen de EU. Noord-Amerika is voor de agrarische export duidelijk meer afhankelijk van de andere blokken, hoewel het aandeel van het eigen blok is gestegen van 21% in 1991 tot meer dan 30% in 2000.

Prijzen op een laag niveau

De dollarprijzen van agrarische grondstoffen bleven in 2001 min of meer hangen op het relatief lage niveau van eerdere jaren (OECD, 2001). De lage prijzen zijn veelal het gevolg van overproductie, grote voorraden en geringe groei van de vraag door tegenvallende economische ontwikkeling. Kort na de aanvallen van 11 september vielen de wereldprijzen van vlees en zuivel scherp terug, in overeenstemming met de verminderde vraag naar dierlijke voedingsmiddelen. Zuivelprijzen piekten in de zomer. Melkpoeder, een van de grote stijgers, kende daarna een even grote prijscorrectie. Kaasprijzen bleven langer op niveau, maar zwakten af toen overtollige melk werd gebruikt om kaas te maken. Gemiddeld genomen zijn de internationale vleesprijzen – ondanks de vraaguitval – toch gestegen, ten gevolge van dierziekten in onder meer de EU, Latijns-Amerika en Oost-Azië. De prijzen van rundvlees uit BSE- en MKZ-vrije gebieden

Tabel 2.4

Agrarische uitvoer (USD mrd.) van en naar regio, 2000

Bestemming	West-Europa	Azië en Oceanië	Noord-Amerika	Midden- en Oost-Europa	Afrika	Midden-Oosten	Latijns-Amerika	Overig	Totaal
Herkomst									
West-Europa	174,2	14,7	12,9	10,0	7,6	6,3	3,5		230,1
Azië en Oceanië	14,8	67,2	13,9	1,7	3,1	4,8	1,5		107,2
Noord-Amerika	14,8	36,0	33,3	1,2	3,2	3,2	13,9		105,8
Midden- en Oost-Europa	9,2	3,9	0,6	8,7	0,5	0,5	0,1		24,2
Afrika	10,4	3,4	0,9	0,8	1,8	0,6	0,3		18,6
Midden-Oosten	2,1	0,8				2,3		0,8	6,4
Latijns-Amerika	18,3	8,6	21,7	1,8	1,8	1,9	11,6		66,0
Totaal	243,8	134,6	83,3	24,2	18,0	19,6	30,9	0,8	558,3

Bron: WTO.

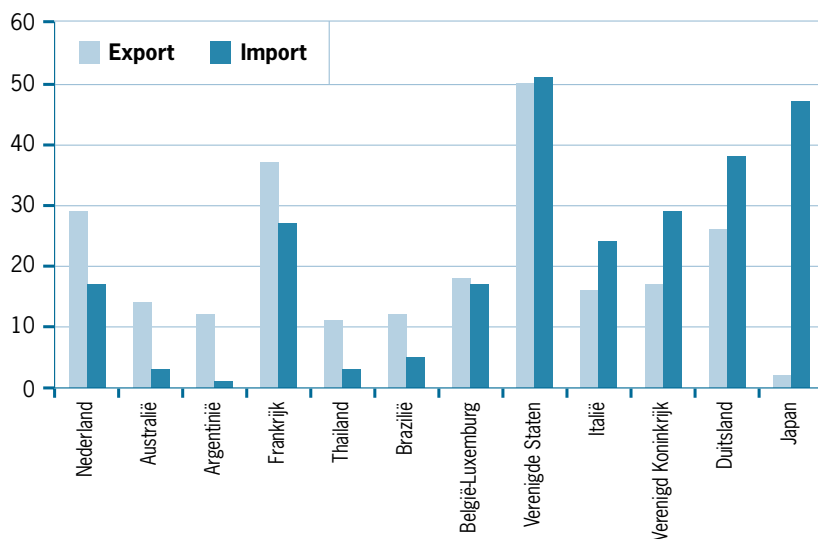
Nederland aan kop op ranglijst netto-exporteurs

Samen met de Verenigde Staten en Frankrijk behoort Nederland al jaren tot de top van de agrarische exporteurs. Voor deze vergelijking wordt meestal de FAO-definitie 'Total Agricultural Products' gebruikt. Deze definitie heeft voor Nederland een specifiek nadeel. De FAO registreert alleen voedingsmiddelen en telt sierteeltproducten, vis en hout niet mee. In de handel van deze producten speelt Nederland een vooraanstaande rol. Door gegevens van ITC/WTO is het mogelijk geworden een ranglijst op te stellen volgens de uitgebreidere definitie van agrarische handel (figuur 2.2).

Voor de plaats van Nederland in de rangorde van grootste exporteurs en importeurs heeft de herziene definitie grote gevolgen. Nederland is niet meer de derde netto-exporteur na de VS en Frankrijk, maar de eerste.

In de figuur staan de belangrijkste landen die veel exporteren of importeren. Volgens de nieuwe definitie is de VS geen netto-exporteur, maar netto-importeur. De import van hout en sierteeltproducten speelt daarbij een grote rol. De belangrijkste netto-importeurs zijn Japan en Duitsland.

Figuur 2.2 Ranglijst van geselecteerde landen in de agrarische handel (USD mrd.), jaargemiddelde 1998-2000

Bron: ITC/WTO, bewerking LEI.

stegen fors, terwijl vlees uit Argentinië en de EU werd verhandeld tegen prijzen ver onder het gemiddelde van de voorgaande jaren. De wereldmarktprijzen van pluimvee-, varkens- en schapenvlees stegen, onder invloed van een verschuiving in het consumptiepatroon ten gunste van goedkoop en betrouwbaar geacht vlees. Naar verwachting van de OECD (2002a) zullen in de komende jaren alle vleessoorten duurder worden, hetzij door productieregulerende maatregelen en duurder voer (rundvlees), hetzij door toegenomen consumptie (vooral pluimvee). Ondersteund door een sterke dollar zal het marktaandeel van opkomende vleesexporteurs als Brazilië en Zuid-Korea waarschijnlijk toenemen.

De prijzen van granen vertoonden vorig jaar een licht herstel van de scherpe verliezen in de tweede helft van de jaren negentig. Prijzen van tarwe en andere voedergranen herstellen al enkele jaren gestaag.

2.2.2 Ontwikkeling van agroketens

Toenemende eisen

De aanvaardbaarheid van agrarische producten in de internationale handel wordt bepaald door de belangen van de consument. Deze betreffen in de eerste plaats de veiligheid van producten voor mensen, dieren en planten in het importerende land. Voorbeelden van maatregelen ter bescherming van de voedselveiligheid zijn controles op pesticide-residuen en schimmels in groente en fruit, op ziektekiemen als campylobacter in pluimvee en op concentraties van veterinaire medicijnen in vlees (zie ook paragraaf 2.4.1). Maatregelen als deze zijn inmiddels gemeengoed en verankerd in het WTO-akkoord over sanitaire en fytosanitaire maatregelen (SPS-akkoord). Onderwerp van discussie zijn onder meer de gezondheidseffecten van het gebruik van genetisch gemanipuleerde organismen en hormonen voor de productie van voedsel.

Een tweede element van aanvaardbaarheid draait om ethische criteria met betrekking tot milieu, dierenwelzijn, natuur en arbeidsomstandigheden. Er bestaat nog geen wettelijke grond om producten de toegang te weigeren tot een binnenlandse markt op basis van ongewenste productiemethoden, maar vermoedelijk gaan welzijn en milieu een rol spelen in de komende ronde van onderhandelingen in de WTO (zie hierna).

Producenten hebben zelf ook behoefte aan informatie over de herkomst van de grondstoffen, zoals in de vleessector duidelijk is aangetoond door de catastrofes rond 'gekke-koeienziekte' en de dioxinekippen. Traceerbaarheid is ook een belangrijk element in de discussie over de rol van genetisch gemodificeerde organismen (ggo's) in de plantaardige productie. Zonder traceerbaarheid kunnen consumenten niet kiezen voor ggo-vrije producten.

Producteisen bevorderen toenemende integratie van de bedrijfskolom

Consumenten in grote delen van de wereld doen een voortdurend stijgend deel van hun voedselinkopen bij supermarkten. Die worden dan ook geacht betrouwbare producten te selecteren uit het totale aanbod van voedsel. Vanwege de gewenste kwaliteit en grootte van het assortiment en efficiënte logistiek hebben supermarktketens belang bij effectieve mechanismen voor monitoring en kwaliteitshandhaving bij productie, verwerking en aanvoer. Soms leggen georganiseerde detailhandelaren daartoe bepaalde eisen op aan hun leveranciers, zoals via het Europese verbond van detailhandelaren (EUREP) en het Britse Retailers Consortium (BRC). Voor weer andere producten is het voor leveranciers aantrekkelijk om de gehele aanbodketen te controleren en bij te dragen in de kosten van een kwalitatief hoogwaardig product.

Tabel 2.5**Ondernemingen in de detailhandel van voedings- en genotmiddelen naar omzet, 2000**

	Onderneming	Land van oorsprong	Euro (mrd.)	In hoeveel landen actief?
1	Carrefour	Frankrijk	64,7	25
2	Koninklijke Ahold	Nederland	52,4	25
3	The Kroger	VS	50,9	1
4	Metro	Duitsland	48,2	22
5	Albertson's	VS	38,9	1
6	Kmart	VS	38,5	4
7	Tesco	VK	34,4	10
8	Safeway	VS	33,2	2
9	Rewe Zentrale	Duitsland	33,1	11
10	Costco	VS	32,9	7

Bronnen: Lebensmittel-Zeitung; Stores (2002).

Concentratie

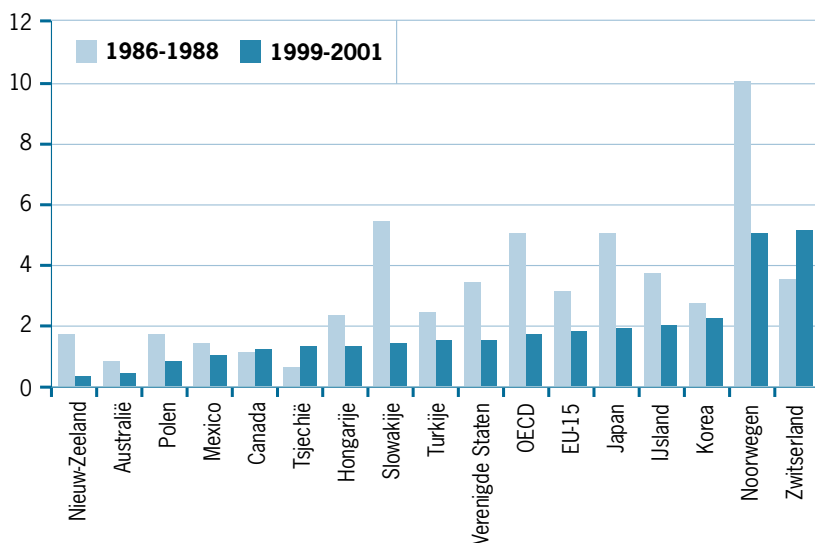
De verkopers van voedsel en andere agrarische eindproducten hergroeperen zich via fusies en overnames tot een beperkt aantal grote spelers (tabel 2.5). Volgens een recente studie zijn de tweehonderd grootste ondernemingen in de detailhandel verantwoordelijk voor 30% van de totale wereldwijde verkopen van voedsel, met een geschatte waarde van enkele duizenden miljarden euro (Stores, 2002). Ook in de agrarische productie en industriële verwerking is een relatief klein aantal bedrijven verantwoordelijk voor een aanzienlijk deel van de wereldomzet (tabel 2.6). Schaalvergroting en producteisen in de detailhandel leiden ook tot schaalvergroting van de industriële productie.

Tabel 2.6**Producenten van voedings- en genotmiddelen naar omzet, 2000**

	Onderneming ^{a)}	Land van oorsprong	USD (mrd.)	Hoofdactiviteiten, producten
1	Philip Morris (34)	VS	63,3	Tabaksproducten, voedingsmiddelen, bier
2	Nestlé (59)	Zwitserland	48,2	Diverse voedingsmiddelen
3	Unilever (72)	Nederland/VK	44,0	Consumentenproducten
4	ConAgra (175)	VS	25,4	Diverse voedingsmiddelen en agrarische producten
5	Coca-Cola (235)	VS	20,5	Frisdranken
6	Pepsi-Co (235)	VS	20,4	Frisdranken
7	Sara Lee (236)	VS	20,4	Levensmiddelen, dranken en consumentenproducten
8	IBP (291)	VS	16,9	Vleesproducten
9	Diageo (306)	VK	16,1	Alcoholische dranken en fast food
10	Montedison (392)	Italië	13,2	Suiker, zetmeel, oliezaden

a) Tussen haakjes plaats op wereldranglijst van alle ondernemingen

Bron: Fortune.

Figuur 2.3 Aandeel (%) van de totale landbouwsteun (TSE) in het BBP, 1986-2001

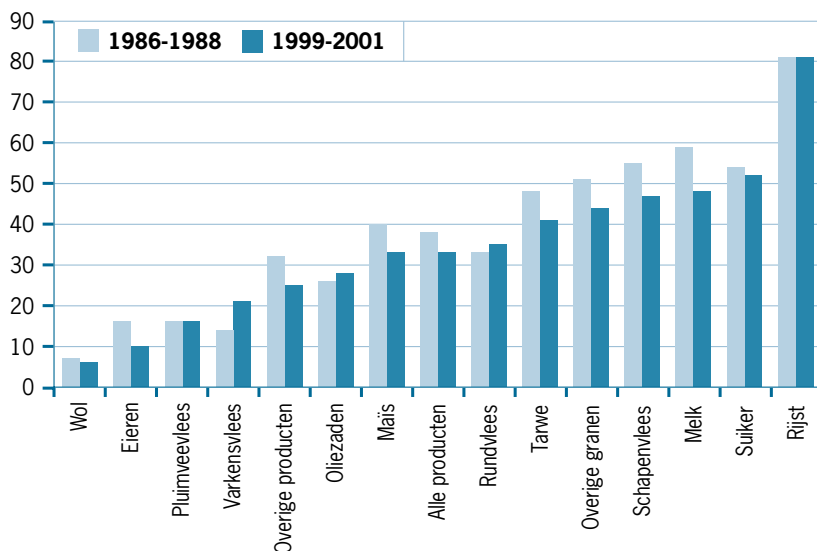
Bron: OECD.

2.3 Ondersteuning van de productie

2.3.1 Algemeen

In het tweede achtereenvolgende jaar is de overheidssteun voor de landbouw in de OECD-landen verminderd. De totale landbouwsteun in 2001 kwam uit op 1,3% van het bruto binnenlands product. In 1986-88 was dit aandeel nog 2,4%. Sinds de genoemde periode is de landbouwsteun in vrijwel alle OECD-landen gedaald. Voor een deel vloeit deze ontwikkeling voort uit de daling van het aandeel van de agrarische sector in de economie. Alleen voor Turkije, Mexico en Polen geldt dat de totale landbouwsteun in 1999-2001 een groter aandeel in het bruto binnenlands product vertegenwoordigt dan in 1986-1988 (figuur 2.3). Dit heeft vooral te maken met een terugvallende economische ontwikkeling.

De producentensteun (PSE) bedroeg in 2001 in de OECD-landen gemiddeld 31% van de totale bedrijfsopbrengsten, vergeleken met 32% in 2000 en 38% in 1986-1988. Ongeveer driekwart van de totale landbouwsteun bestaat uit steun aan producenten en het overige deel uit algemene steun aan de gehele sector in de vorm van onder andere onderzoek, onderwijs en promotie. Tussen de landen bestaan grote verschillen in landbouwondersteuning. Aan de ene kant van het spectrum staan agrarische exporteurs als Australië en Nieuw-Zeeland die hun landbouw nauwelijks beschermen, en aan de andere kant importeurs als Japan, Korea, Noorwegen en Zwitserland.

Figuur 2.4 Gemiddelde landbouwsteun^{a)} per product in OECD-landen, 1986-2001

a) Aandeel (%) van PSE in productiewaarde.

Bron: OECD.

Grote steunverschillen per product

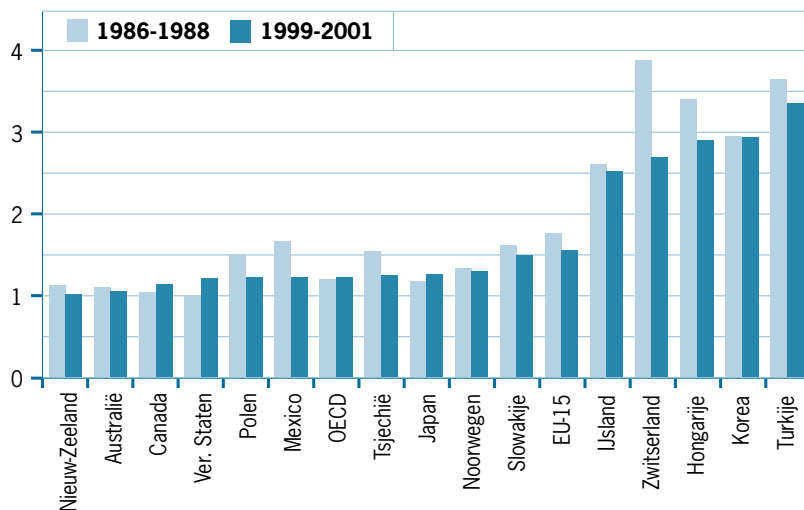
Tussen de producten bestaan grote verschillen in ondersteuning. In 2001 nam de ondersteuning voor vrijwel alle producten af (figuur 2.4). Suiker en melk worden in vrijwel alle landen stevig ondersteund, veelal in de vorm van prijssteun. Voor varkensvlees, pluimveevlees, eieren en wol is de steun relatief laag, alhoewel er een stijging in de steun voor varkensvlees is opgetreden (t.o.v. 1986-88).

Landbouwsteun in sommige landen hoger

Een sterke relatieve daling van de steun heeft zich voorgedaan in IJsland, Slowakije, Tsjechië, Canada en Nieuw-Zeeland (figuur 2.5). In dit laatstgenoemde land is de (impliciete) binnenlandse prijs in de periode 1999-2001 bijna gelijk aan de wereldmarktprijs. In de jaren negentig hebben zowel Canada als Nieuw-Zeeland hun landbouwbeleid geliberaliseerd. Ten opzichte van de periode 1986-88 hebben Turkije, Hongarije, Mexico en Polen hun steunniveau verhoogd. In de EU en het totaal van de OECD-landen is de steun enigszins verlaagd.

Enige vooruitgang bij afgesproken hervorming

Alhoewel fluctuaties waarneembaar zijn in de periode 1986-2001 laten alle steun- en protectie-indicatoren een redelijke voortgang zien in het bereiken van de politieke doelstelling om handelsverstoringende steun te verminderen. De vooruitgang in de langetermijndoelen van politieke hervorming is af te lezen aan de reductie in zowel het percentage PSE als in het aandeel van de directe prijssteun, wat gezien wordt als de

Figuur 2.5 Landbouwsteun a) in OECD-landen, 1986-2001

a) In Nominale-assistentiecoëfficiënten (NAC) voor producenten: dit is de verhouding tussen interne prijzen (inclusief toeslagen en andere subsidies) en wereldmarktprijzen. Bron: OECD.

vorm die de handel het meest verstoort. Gegeven het relatief zware gewicht van de EU en de VS wordt de trend in de OECD vooral verklaard door de landbouwpolitieke ontwikkelingen in deze landen. De richting is ondersteund door de implementatie van het landbouwakkoord van de Uruguay Ronde. Nog altijd is markt- en prijssteun echter de dominante vorm van landbouwsteun. Volgens de OECD zou vooral die steun verder moeten worden verlaagd.

2.3.2 VS-landbouwbeleid

Anders dan de bedoeling was heeft de FAIR Act, de in 1996 gelanceerde hervorming van het VS-landbouwbeleid, de overheidssteun nauwelijks beperkt. In 2000 bedroeg de handelsverstoring (aan de productie gekoppelde) steun aan producenten zelfs het dubbele van die in 1995 (OECD, 2001b). Onder de druk van de slechte marktomstandigheden heeft het Congres vanaf 1997 ieder jaar aanvullende directe inkomenssteun verleend. Bijna 50% van de directe inkomenssteun bestond uit extra noodhulp die niet in de FAIR Act was opgenomen. In de afgelopen jaren werden er bovendien extra middelen uitgetrokken voor uitbreiding van de risicoverzekeringen. Volgens USDA bedroegen de landbouwuitgaven in 2001 USD 21 miljard, waaronder USD 9,1 miljard aan extra noodhulp. Naar verwachting zal de steun in 2002 door hogere marktprijzen lager uitvallen.

Op 13 mei 2002 ondertekende president Bush de Farm Security and Rural Investment Act of 2002. Deze wet is het kader voor het VS-landbouwbeleid in de komende 6 jaar. In de discussie over de

vervanging van de FAIR Act, die eind 2002 afloopt, was er in het Congres een duidelijke stroming om de prijssteun aan de landbouwsector weer te institutionaliseren. Het Huis van Afgevaardigden wilde de overheidsgarantie ten aanzien van het inkomen in de landbouw verstevigen door een anti-cyclisch instrument aan de bestaande steuninstrumenten toe te voegen. Daarentegen gaf de Senaat voorrang aan een versterking van de prijsondersteuning. Volgens het Witte Huis hielden de wetsontwerpen van het Huis en de Senaat te weinig rekening met de huidige en toekomstige afspraken in WTO-verband. Ook zou het beleid meer gericht moeten zijn op de oplossing van landbouwmilieu problemen. De uiteindelijke wet is een ingewikkeld compromis tussen de uiteenlopende voorstellen. Intussen hebben diverse WTO-partners van de VS, waaronder de EU en de Cairns-landen, betoogd dat de nieuwe wet strijdig is met de ambitie om de internationale agrarische handel te liberaliseren.

2.4 Internationaal overleg

2.4.1 Handelsconflicten

In april 2002 ontstond een conflict tussen Nederland en China rond een afgekeurde zending vlees- en visproducten. China maakte er bezwaar tegen dat de lading in de Rotterdamse haven werd vernietigd en overweegt strafmaatregelen op Nederlands vlees. Nederland zou daarmee als 'poort van Europa' worden aangepakt voor het uitvoeren van een Europese maatregel. Eerder had de Europese Commissie al besloten om geen vis- en vleesproducten meer uit China te importeren, zolang de controle daar op het gebruik van antibiotica niet overtuigend is. Intussen beraden de betrokken landen zich op vervolgstappen.

Wanneer handelsconflicten draaien om de interpretatie van multilaterale afspraken, kan de WTO optreden als bemiddelaar tussen twee of meer van de inmiddels 144 ledenlanden. Op het moment van schrijven lopen er ruim honderd van deze zogenoemde consultaties. De onderwerpen daarvan lopen uiteen van Amerikaanse importheffingen op staal tot dumping van geneesmiddelen. Bij blijvende onenigheid wordt een panel van experts ingesteld om te adviseren. Er zijn een kleine twintig panels actief. Voor de Europese agrosector relevante conflicten binnen het dispuutsorgaan van de WTO betreffen onder meer bananen, 'hormoonvlees' en het Amerikaanse belastingregime voor exporteurs.

Vorig jaar bereikte de Europese Commissie een akkoord over de gewijzigde Europese marktordening voor bananen. Dit akkoord kon echter niet rekenen op de steun van Ecuador, dat te weinig mogelijkheden zag voor export door kleine en middelgrote bedrijven in verhouding tot de multinationals. De akkoordtekst werd aangepast en daarna bekrachtigd door de VS met het terugdraaien, per 1 juli, van bijna USD 200 miljoen aan strafheffingen op een selectie van Europese exportproducten, waaronder linnengoed, batterijen en handtassen.

In het conflict rond vlees met hoge concentraties hormonen is in het afgelopen jaar binnen de WTO geen uitspraak gedaan. De VS en Canada handhaven de sancties op exportproducten uit Europa, waar Amerikaans hormoonvlees wordt geweigerd met het oog op vermeende gezondheidsrisico's.

Verder heeft het beroepsorgaan binnen de WTO bevestigd dat het belastingregime voor exporteurs in de VS nog altijd in strijd is met de WTO-regels. Het voorgestelde alternatief voor de gewraakte Foreign Sales Corporates regeling biedt grotere belastingvrijstellingen naarmate een bedrijf meer exporteert en is daarmee, zo luidt de beslissing, een handelsversturende maatregel. Met het conflict zijn grote belangen gemoeid. Tenzij de VS met een acceptabele nieuwe regeling komen, moeten zij gaan onderhandelen over sancties tot een bedrag van USD 4 miljard.

Opstelling van de EU bij enkele thema's in de WTO-onderhandelingen

Milieu: De EU heeft afstand genomen van de Japanse suggestie dat het gebruik van handelsversturende steuninstrumenten noodzakelijk is om milieudoelstellingen te realiseren. Anderzijds heeft de EU vraagtekens gezet bij de milieuvordelen van extreme liberalisatie. Volgens de EU kan landbouwsteun een bijdrage leveren aan het milieu, maar hoeft die steun niet handelsverstrend te zijn. Er zijn hiervoor al mogelijkheden in de groene box en ook binnen de blauwe box ('cross compliance').

Tariefpreferenties: Mede dankzij tariefpreferenties is de EU de grootste importeur van landbouwproducten uit ontwikkelingslanden. Volgens de EU is het van belang de stabiliteit en voorspelbaarheid van betreffende preferenties te vergroten, zoals de Afrikaanse groep heeft voorgesteld. Het huidige, autonome karakter van veel preferentiële regimes brengt enige onzekerheid met zich mee, die de beleidsvorming in ontwikkelingslanden bemoeilijkt en ook investeerders kan afschrikken. Voor de (vernieuwing van) preferentiële handelsakkoorden met ontwikkelingslanden moet de EU in WTO-verband een zogenaamde 'waiver' verkrijgen. De mogelijkheid van 'chantage' door niet-begunstigde landen is aanwezig. Dit zou voorkomen kunnen worden met een algemene uitzonderingsclausule.

Voedselhulp: Voedselhulp dient volgens de EU echte hulp te zijn. Deze zou alleen mogen worden gegeven als geschenk en niet meer gebonden mogen zijn aan zachte leningen of andere voorwaarden. Bij overtreding van de regels zouden vormen van voedselhulp die niet stroken met WTO-regels aangemerkt moeten worden als een exportsubsidie, met alle daarop van toepassing zijnde (toekomstige) verplichtingen.

Etikettering: Verplichte etikettering van landbouwproducten zou volgens de EU nuttig kunnen zijn om consumenten te informeren over producteigenschappen en productieprocessen. Overigens heeft de EU begrip voor de vrees van ontwikkelingslanden dat verplichte etikettering uitvoeringsproblemen met zich meebrengen. Overwogen zou kunnen worden om een zogenaamd 'catch all'-etiket toe te staan voor producten uit landen die onvoldoende specifieke informatie kunnen verschaffen over ingrediënten of herkomst.

Dierenwelzijn: Behalve de EU heeft ook Zwitserland voorstellen gedaan voor een multilaterale regeling ten aanzien van dierenwelzijn. Steunbetalingen ter compensatie van hogere productie-kosten als gevolg van dierenwelzijnsmaatregelen zouden ondergebracht kunnen worden in de groene box.

Positie van ontwikkelingslanden: De EU steunt een uitzonderingspositie voor de ontwikkelingslanden. Een aantal ontwikkelingslanden heeft een 'development box' voorgesteld, waarmee ruimte zou kunnen worden geschapen voor maatregelen ter versterking van hun voedselzekerheid en voor de waarborging van het levensonderhoud van rurale gemeenschappen. Deze mogelijkheid zou specifiek van toepassing moeten zijn op ontwikkelingslanden. Dezelfde groep ontwikkelingslanden heeft voorgesteld dat ze hun invoertarieven met een lager percentage verminderen dan de ontwikkelde landen.

Tabel 2.7

Hoofdelementen van het landbouwakkoord van de Uruguay Ronde

Afspraak	Ontwikkelde landen (1995-2000)	Ontwikkelingslanden ^{b)} (1995-2004)
Verruiming markttoegang		
Gemiddelde tariefverlaging	- 36%	- 24%
Minimale tariefverlaging	- 15%	- 10%
Verruiming tariefcontingenten ^{a)}	van 3% naar 5%	
Vermindering (handelsverstorende) interne steun	- 20%	- 13%
Vermindering exportsubsidies		
Budget	- 36%	- 21%
Volume	- 24%	- 14%
a) In % van de binnenlandse consumptie; b) voor de minst ontwikkelde landen geldt een verdere uitzonderingspositie voor bepaalde afspraken.		

Bron: WTO.

2.4.2 Naar een nieuw WTO-akkoord

Voor de ontwikkelde landen is de periode voor de implementatie van de landbouwafspraken van de Uruguay Ronde intussen al geruime tijd verstreken (tabel 2.7). Dat neemt niet weg dat de invoerbelemmeringen nog steeds relatief hoog zijn. De invoertarieven van agrarische producten bedragen gemiddeld nog 62%. De tarieven verschillen aanzienlijk tussen producten en landen, zodat de bescherming van 'gevoelige' producten bijzonder hoog kan zijn. Het effect van het WTO-akkoord op de interne steun aan de landbouw is eveneens beperkt geweest. De afspraken over vermindering van exportsubsidies hebben verreweg de grootste invloed gehad voor de betrokken landen, en dan vooral voor de EU. Zoals vastgelegd in artikel 20 van het GATT-akkoord zijn begin 2000 onderhandelingen begonnen over voortzetting van het liberaliseringsproces. Het doel hiervan is te komen tot: 'substantial progressive reductions in support and protection resulting in fundamental reform'. Daarbij zal onder meer rekening worden gehouden met de opgedane ervaringen bij de implementatie van het bestaande landbouwakkoord, de gevolgen ervan voor de wereldhandel, de voorkeursbehandeling van ontwikkelingslanden en ook met zogenaamde 'non trade concerns'. Hierbij gaat het om uiteenlopende thema's zoals milieu, dierenwelzijn, natuur, genetisch gemodificeerde organismen (GGO's) en hormonengebruik. Gevreesd wordt dat met name ontwikkelingslanden, die hun positie in de WTO hebben versterkt (zie hoofdstuk 1), bij deze punten moeilijk zullen gaan doen.

WTO-onderhandelingen over landbouw in derde fase

Voor de zogenaamde Doha-ontwikkelingsagenda is een ambitieus tijdschema afgesproken dat voorziet in een eindakkoord per 1 januari 2005 (zie hoofdstuk 1). De eerste twee fasen van de landbouw-onderhandelingen zijn intussen achter de rug. Hierin zijn allerlei voorstellen gepresenteerd en is van gedachten gewisseld over specifieke onderhandelingsthema's (zie kader). In de lopende derde fase wordt volgens een strak tijdschema van 12 maanden gewerkt aan de zogenaamde modaliteiten van het nieuwe landbouwakkoord. Het gaat hierbij vooral om nieuwe afspraken ten aanzien van exportsteun, markt-toegang en interne steun. De voorbereiding van de modaliteiten zou op 31 maart 2003 afgerond moeten zijn, waarna deze later dat jaar op de WTO-top in Mexico zouden kunnen worden behandeld.

Landbouw in de EU

Kernpunten:

- **Raamwerk Europese levensmiddelenwetgeving vastgelegd: verantwoordelijkheid primair bij bedrijfsleven**
- **Europese Autoriteit voor Voedselveiligheid gericht op risicobeoordeling**
- **Nederlandse Voedsel- en Waren Autoriteit (VWA) overkoepelt Keuringsdienst van Waren en Rijksdienst voor de keuring van Vee en Vlees**
- **Europese landbouwwitgaven binnen afgesproken kaders**
- **Nederlandse ontvangsten kleiner dan bijdrage aan EU-begroting**
- **Uiteenlopende toepassing van modulatie in Frankrijk en Verenigd Koninkrijk; Nederland volgt mogelijk in 2003**
- **Tweede pijler GLB vooral gericht op milieudoelstellingen**
- **Nederlandse voorstellen voor LEADER+-programma goedgekeurd**
- **Kritiek van Kandidaat-lidstaten op Commissie-voorstellen voor toepassing van GLB: volledige inkomenssteun en gunstiger referentieperioden bepleit**
- **Geen negatieve uitschieters in agrarische inkomensontwikkeling per lidstaat: Nederland in middenmoot**

3.1 Voedselveiligheidsbeleid

Zoals aangegeven in het Witboek Voedselveiligheid uit 1999 streeft de Europese Commissie naar een hoog niveau van voedselveiligheid in de EU. Op voorstel van de Commissie heeft de Raad van Ministers onlangs de zogenaamde EU Food Law (Verordening 178/2002) aangenomen. Dit is de Verordening tot vaststelling van de algemene beginselen en voorschriften van de levensmiddelenwetgeving, tot oprichting van de Europese Autoriteit voor Voedselveiligheid en tot vaststelling van procedures voor voedselveiligheidsaangelegenheden.

Met het aannemen van deze verordening is een van de centrale voorstellen uit het Witboek Voedselveiligheid gerealiseerd. De verordening dient als raamwerk voor aangekondigde wetgeving-voorstellen en beoogt harmonisatie van wetgeving binnen de EU door basisvoorwaarden voor levensmiddelenwetgeving vast te leggen (zie kader). De verordening heeft betrekking op de gehele levensmiddelenketen, dus inclusief landbouwproducten en diervoeders.

Enkele beginselen van de Europese levensmiddelenwet (178/220)

- Levensmiddelenwetgeving dient gebaseerd te zijn op een wetenschappelijke risicobeoordeling, die onafhankelijk, objectief en op doorzichtige wijze is uitgevoerd.
- Zolang wetenschappelijk inzicht ontbreekt, staat het zogenaamde voorzorgsbeginsel voorlopige overheidsmaatregelen toe ter bescherming van de volksgezondheid.
- De overheid heeft een informatieplicht richting burgers wanneer er onveilige levensmiddelen in de handel zijn.
- Levensmiddelen- en diervoederbedrijven zijn primair verantwoordelijk voor veilige producten. Zij dienen dit zelf te controleren. De lidstaten dienen te controleren of dit ook gebeurt (controle op controle).
- Ten aanzien van traceerbaarheid geldt dat bedrijven moeten registreren van wie grondstoffen zijn gekocht en aan wie eindproducten zijn geleverd. Genoemde voorschriften gelden per 1 januari 2005.

Voorzorgsbeginsel vastgelegd

Het voorzorgsbeginsel is vastgelegd in artikel 7 van de verordening. De Europese Commissie heeft daarmee de bevoegdheid om zonder toestemming van een lidstaat (of juist op verzoek van een lidstaat) voorlopige maatregelen te nemen als voedingsmiddelen of diervoeders een risico vormen voor de volksgezondheid, de diergezondheid of het milieu. Bij twijfel kan de Commissie maatregelen afkondigen in afwachting van nader onderzoek, zonder te hoeven wachten op het geleverde bewijs van verontreiniging van levensmiddelen. Aan de hand van de onderzoeksresultaten kan worden besloten of de maatregelen (moeten) worden beëindigd, versoepeld of gehandhaafd. Als risico's niet onder controle worden gebracht door de maatregelen van de individuele lidstaten, kan de Commissie bijvoorbeeld de verkoop van bepaalde voedingsmiddelen verbieden, de handel in diervoeders stilleggen, ingrediënten in diervoeders verbieden of producten uit de handel nemen. Met de bevoegdheid kan de Commissie direct en snel optreden. Voorheen moest de Commissie eerst toestemming voor dergelijke maatregelen vragen aan de lidstaten via instanties zoals het Permanent Veterinair Comité.

Toepassing voorzorgsbeginsel

De maatregelen moeten ervoor zorgen dat het gekozen niveau van gezondheids- en milieubescherming wordt gewaarborgd, maar mogen de handel niet meer beperken dan nodig is. Verder moet rekening worden gehouden met onder meer de technische en economische haalbaarheid. De maatregelen dienen proportioneel, herroepbaar, consistent en tijdelijk te zijn. Het toepassen van het voorzorgsbeginsel mag niet leiden tot protectionistisch misbruik. Ter voorkoming van mogelijke willekeur in het optreden van de Commissie moet worden aangetoond dat er gegronde redenen zijn om te vrezen voor de gezondheid van mens, dier of milieu. Verder

kan afhankelijk van de aard van het risico, een minder vergaande maatregel worden genomen. Het is bijvoorbeeld mogelijk burgers te informeren over mogelijke schadelijke gevolgen van bepaalde levensmiddelen in plaats van het stilleggen van de productie en handel. Tevens moet een redelijke termijn worden gesteld voor het nadere onderzoek naar de risico's voor de volksgezondheid. De toekomst moet uitwijzen in hoeverre toepassing van het voorzorgsbeginsel regel dan wel uitzondering wordt. Onduidelijk is wie voor de schade ten gevolge van de maatregelen zal opdraaien wanneer achteraf blijkt dat bepaalde schakels geen schuld hebben en dus niet verantwoordelijk waren, maar wel zijn geconfronteerd met extra kosten en inkomstenderving.

Europese Autoriteit voor Voedselveiligheid in startblokken

Zoals gezegd legt de Verordening ook de oprichting van de Europese Autoriteit voor Voedselveiligheid (European Food Safety Authority - EFSA) vast. Deze autoriteit richt zich op risicobeoordeling rondom voedselveiligheid, maar kan ook adviseren over dierenwelzijn, plantgezondheid en genetisch gemodificeerde organismen (ggo's). De autoriteit informeert het publiek over haar activiteiten en adviseert de Commissie desgevraagd over risicomanagement. De autoriteit zal de structuur van bestaande wetenschappelijke comités gaan vervangen. Voorts regelt de verordening de oprichting van een systeem voor 'early warning'. Een dergelijk systeem bestaat al voor levensmiddelen, maar zal worden uitgebreid tot diervoeders.

Voedsel- en Warenautoriteit overkoepelt KvW en RVV

Met het oprichten van de Voedsel- en Warenautoriteit (VWA) sluit Nederland aan op de Europese ontwikkeling die voorziet in de scheiding tussen risicobeoordeling en communicatie enerzijds en risicomanagement (en verantwoording daarover) anderzijds. De VWA krijgt de vorm van een publiekrechtelijke organisatie met een Directeur Generaal aan het hoofd. De minister van VWS is als beheerder financieel en politiek verantwoordelijk. De ministeries van VWS en LNV zijn de opdrachtgevers, maar in de uitoefening van de haar toegewezen taken is de VWA onafhankelijk.

De VWA krijgt de verantwoordelijkheid voor de aansturing van de publiekrechtelijke controleinstanties op het terrein van voedselveiligheid, waaronder de Keuringsdienst van Waren (KvW) en de Rijksdienst voor de keuring van Vee en Vlees (RVV). De holding van de VWA wordt wel gezien als een overkoepeling van de genoemde werkmaatschappijen. Behalve met controletaken gaat de VWA zich ook bezighouden met onderzoek naar voedselveiligheid, de zogenaamde risicobeoordeling. Zij adviseert de overheid hierover. Deze adviezen zullen openbaar zijn. Bovendien is risicocommunicatie een nieuwe kerntaak.

De rijksoverheid is ook in de nieuwe situatie verantwoordelijk voor het beleid (ook ten tijde van crises) ten aanzien van voedselveiligheid, het zogenaamde risicomanagement. Het Voedingscentrum blijft onafhankelijk en wordt geen onderdeel van de VWA.

3.2 Markt- en prijsbeleid

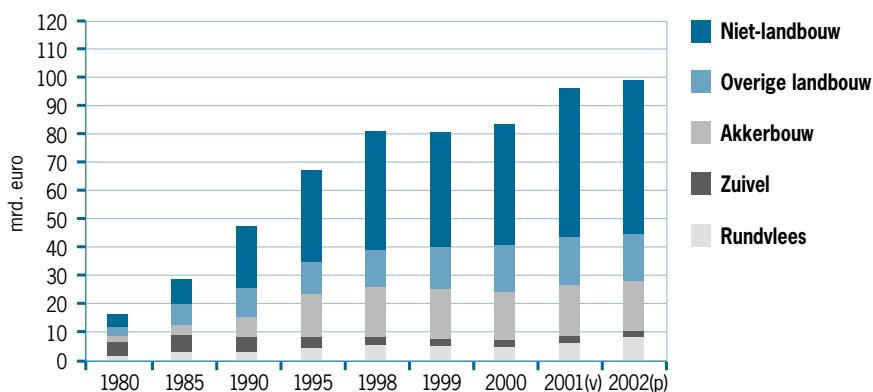
3.2.1 Uitgaven

De EU-landbouwigtingaven voor het markt- en prijsbeleid en plattelandsbeleid vielen in 2001 hoger uit dan was begroot, met name door de uitbraak van BSE en MKZ. Volgens voorlopige gegevens waren deze uitgaven in 2001 ongeveer 43,3 miljard euro, tegenover 40,4 miljard euro in 2000 (figuur 3.1). Voor 2002 zijn de landbouwigtingaven geraamd op 44,3 miljard euro. Het overgrote deel daarvan is bestemd voor markt- en prijsbeleid (39,7 miljard euro). Voor plattelandsontwikkeling en begeleidende maatregelen is het maximum opgenomen. De totale EU-uitgaven zijn geraamd op 1,03% van het BNP van de EU, wat historisch laag is. Daarmee blijven de EU-uitgaven enkele miljarden euro onder het maximum van de financiële perspectieven (tabel 3.1).

Geen grote wijzigingen in verhouding afdrachten en ontvangsten lidstaten

In 2000 zijn geen grote veranderingen opgetreden in de afdrachten en ontvangsten van de lidstaten. De landen met een relatief groot aandeel in sectoren waarvoor inkomenstoelagen gelden, zoals Frankrijk en Spanje, ontvangen een groter deel van de landbouwigtingaven dan dat ze afdragen aan de EU-begroting (figuur 3.2). Voor landen als Duitsland en Nederland geldt het omgekeerde.

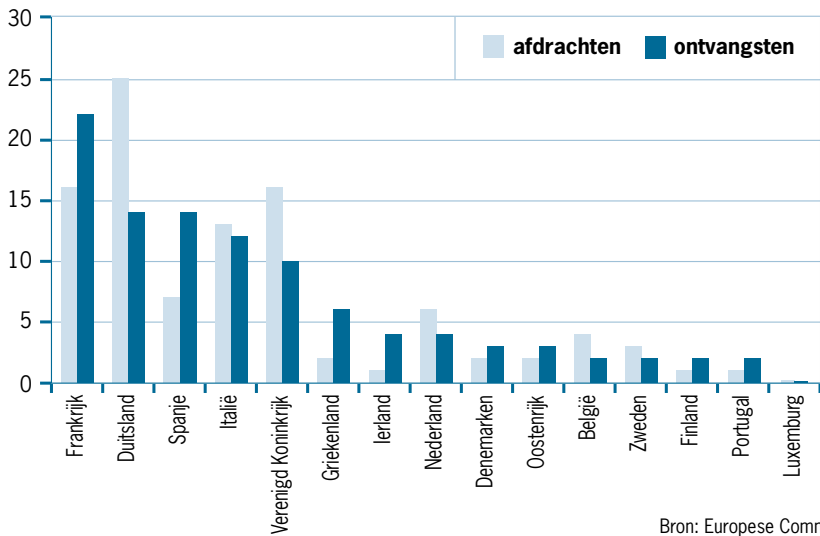
Figuur 3.1 Ontwikkeling en samenstelling van de EU-uitgaven, totaal en landbouw ^{a)}, 1980-2002

a) Landbouwigtingaven exclusief uitgaven voor plattelandsontwikkeling; akkerbouwigtingaven hebben betrekking op granen, oliezaden, eitwithoudende gewassen en braaklegging; uitgaven voor zuivel na aftrek superheffing.

Bron: Europese Commissie.

Figuur 3.2 Aandelen (%) van de lidstaten in afdrachten aan EU-begroting en ontvangsten van EU-landbouwuitgaven, 2000

Bron: Europese Commissie.

Tabel 3.1 Financiële perspectieven (mrd. euro; prijzen 1999) voor de EU-21, 2000-2006

Categorie		2000	2006
1a.	Gemeenschappelijk landbouwbeleid	36,6	37,3
1b.	Rurale ontwikkeling	4,3	4,4
2.	Structuurfondsen	32,0	29,2
3,4,5 en 6	Intern, Extern, Beheer en Reserves	16,0	16,7
7.	Pre-accessie	3,1	3,1
8.	Uitbreiding	-	16,8
Totaal		89,6	103,8
Aandeel (%) in BNP		1,13%	1,09%
Plafond van eigen middelen		1,27%	1,27%

Bron: Europese Commissie.

3.2.2 Modulatie

Door modulatie kunnen lidstaten een deel van de directe inkomentoeslagen in de landbouw afroemen en bestemmen voor hun plattelandsbeleid (zie kader). Net als het geval was bij de beslissing over cross compliance, was het Berlijnse besluit over modulatie een compromis. In de onderhandelingen over de Agenda 2000-voorstellen wilden Denemarken, Zweden en Finland graag een expliciete relatie leggen tussen de directe toeslagen en milieucriteria. Voor de zuidelijke lidstaten was aparte financiering van de landbouwmilieuprogramma's belangrijk. De horizontale regelingen staan de verschillende lidstaten toe om milieucriteria aan directe toeslagen te verbinden, maar bieden ze ook de gelegenheid om met bestaande milieuprogramma's door te gaan.

De Nederlandse regering heeft in Voedsel en Groen' (LNV, 2000a) aangegeven het modulatie-instrument te willen toepassen. In principe zal hiermee in 2003 worden begonnen, maar de implementatie staat nog ter discussie. Intussen hebben twee EU-lidstaten de modulatie al wel geïmplementeerd: Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. De implementatie in beide landen verschilt wezenlijk van elkaar. Frankrijk wil met de modulatie het bestaande GLB verankeren door het draagvlak voor dit beleid te vergroten. Daarentegen pakt het Verenigd Koninkrijk de kans om een zekere degressiviteit van de GLB-betalingen te introduceren.

In de Franse versie van modulatie zijn de drie reductiecriteria gecombineerd. Er wordt minder afgeroomd naarmate de omvang van het landbouwbedrijf kleiner is, er meer mensen op het landbouwbedrijf werkzaam zijn, en de winstgevendheid van het landbouwbedrijf kleiner is. Betalingen aan bedrijven worden 'afgeroomd' als deze meer dan 30.000 euro bedragen. Op het meerdere wordt een korting toegepast van 3%. Daarnaast is er een extra korting voor de grotere bedrijven, waarbij de ondergrens is gelegd op een standaardbrutomarge van 50.000 euro. De korting wordt bepaald via een formule die rekening houdt met de werkgelegenheid op het landbouwbedrijf en een progressieve modulatie-coëfficiënt.

Ten opzichte van de Franse uitwerking is de versie van het Verenigd Koninkrijk eenvoudig. Deze lidstaat heeft gekozen voor een in de tijd stijgend afrotingspercentage van alle directe inkomenssteun. In 2001 is begonnen met een reductie van 2,5%, waarna de reductie zal worden verhoogd tot 4,5% in 2006. Het Verenigd Koninkrijk is hierbij verdeeld in vier autonome regio's (Engeland, Wales, Schotland en Noord-Ierland) waarvoor een eigen POP is opgesteld. Zodoende blijven de modulatiegelden in de betreffende regio. Behalve Nederland willen ook Duitsland en Portugal in 2003 met modulatie beginnen. Tegenstanders van modulatie wijzen echter op het risico van renationalisatie en concurrentievervalsing, omdat de regeling niet in de gehele EU verplicht is gesteld. Daarnaast wordt gewezen op het bezwaar van de hoge transactiekosten.

Wat is modulatie?

Modulatie is de door de EU geboden mogelijkheid om de directe inkomensvoetlagen voor marktordeningproducten af te romen, op voorwaarde dat die middelen (minimaal verdubbeld uit het nationale budget) worden besteed aan het plattelandsbeleid. Momenteel gaat het om de toeslagen voor de volgende regelingen: de akkerbouw-, de aardappelzetmeel- en de zaaizaadregeling, de zoekkoeien-, de ooi-, de stieren- en de slachtpremie en de 'nationale enveloppe'.

Criteria voor afroaming

Volgens de EU-regels kan door modulatie hoogstens 20% van het totale bedrag aan directe inkomensvoetlagen worden afgeroomd. Dit kan plaatsvinden op basis van drie reductiecriteria:

- arbeidsbezetting op het bedrijf;
- economische brutostandaardmarge;
- totaalbedrag aan betalingen (individueel premieplafond).

Lidstaten kunnen alle criteria, een combinatie van de criteria of één enkel criterium toepassen.

Bestemming

De afgeroomde middelen moeten ten goede komen aan (aanvullende, nieuwe) maatregelen in het Plattelandsontwikkelingsplan (POP) van de lidstaat, waaronder milieumaatregelen in de landbouw. De via modulatie verkregen middelen mogen niet meer dan 50% van de betreffende overheidsbesteding uitmaken.

Modulatietypen

Lidstaten kunnen kiezen uit vier modulatietypen:

- universele modulatie: één reductiepercentage voor alle landbouwbedrijven;
- discriminerende modulatie: toepassing van een bepaalde ondergrens;
- progressieve modulatie: een progressieve reductie met betrekking tot de steunbedragen, winsten of hoeveelheid arbeid;
- progressieve discriminerende modulatie: combinatie van een bepaalde ondergrens en een progressieve reductie.

Administratie

Aan het gebruik van modulatie zijn aanzienlijke administratieve implicaties verbonden. Deze implicaties zijn afhankelijk van het door de lidstaat gekozen systeem. Additionele administratieve vereisten betreffen:

- rapportage-verplichtingen naar de Europese Commissie;
- additionele maatregelen kunnen slechts gefinancierd worden binnen een gelimiteerde tijdschaal;
- modulatiegelden moeten volledig gescheiden en traceerbaar worden van het POP.

Gedetailleerde en cumulatieve landbouwbedrijven- en schuldvoordersregistraties zijn noodzakelijk wanneer modulatie wordt toegepast op een progressieve of discriminerende manier; tevens zijn registraties noodzakelijk betreffende de omvang van de totale jaarlijkse directe toeslagen voor elk landbouwbedrijf.

3.2.3 Hervorming

De Agenda-2000 besluiten over het landbouwbeleid die tijdens de Top van Berlijn van maart 1999 zijn gemaakt gelden tot eind 2006. Via de Financiële Perspectieven is voor die periode ook een plafond voor de uitgaven vastgelegd. Op basis van de afgesproken tussentijdse evaluaties (Mid Term Review) kunnen in 2002 en 2003 wel aanpassingen in de bestaande verordeningen worden aangebracht. Per hoofdstuk wordt gezien of het beleid moet worden bijgesteld. Onderwerpen voor herziening in 2002 zijn akkerbouwgewassen en rundvlees. In 2003 staat het zuivelbeleid op de agenda, waarbij voortzetting dan wel afschaffing van het quotastelsel een discussiepunt vormt (zie hoofdstuk 1).

Economisch en Sociaal Comité stelt veel vragen

Met het oog op de evaluaties die worden voorbereid door de Europese Commissie, heeft het Economisch en Sociaal Comité (ESC) in maart jl. een advies over de toekomst van het GLB uitgebracht (ESC, 2002). Het ESC constateert een groeiend spanningsveld tussen de nieuwe maatschappelijke eisen (duurzaamheid, multifunctionaliteit) en de toenemende concurrentie. Volgens het ESC moet worden nagegaan of het bestaande systeem het best tegemoetkomt aan veranderde eisen vanuit de samenleving. Daarbij gaat het niet alleen om vragen betreffende stabilisatie van markt en begroting. Andere vragen zijn wellicht belangrijker zoals:

- Hoe staat het met de inkomensverdeling binnen de EU-landbouw?
- Is het verlies van werkgelegenheid in de landbouw een halt toegevoegd en is dit wel een doelstelling van het landbouwbeleid?
- In hoeverre is de verdeling van steun aan de boeren gewijzigd?
- In hoeverre hebben de lidstaten gebruikgemaakt van cross compliance en modulatie en welke resultaten zijn daarmee bereikt?
- Wordt tegemoetgekomen aan de nieuwe maatschappelijke eisen op het gebied van duurzaamheid voor de landbouwproductie?
- Is er een evenwichtige steunverdeling tussen het markt- en prijsbeleid en het plattelandsbeleid en tussen de sectoren die onder het markt- en prijsbeleid vallen?
- Is er voldoende evenwicht tussen regio's en producenten?
- Dienen aanvullende maatregelen te worden genomen waarmee de specifieke kenmerken van veel landbouwproducten in het kader van multifunctionaliteit meer centraal komen te staan?
- Hoe kunnen de compenserende betalingen voor probleemgebieden beter worden uitgebouwd?
- Waarom wordt in zo verschillende mate in de lidstaten aanspraak gemaakt op de middelen van het plattelandsbeleid?

Volgens het ESC staat door de veranderde eisen in veel landbouwregio's en -sectoren het inkomen van boeren in geen verhouding tot de geleverde prestaties. De harde onderhandelingen over hervormingen en de zich voortslepende discussie over te nemen maatregelen maken duidelijk dat de EU te kampen heeft met tegenstrijdige doelstellingen. Volgens het ESC bestaat de grootste uitdaging voor de toekomst in de integratie van duurzaamheid en multifunctionaliteit in de landbouw. Rechtvaardiging van de overdracht van overheids geld aan de landbouw komt steeds meer centraal te staan. De kwestie van de duurzaamheid wordt gezien als de sleutel voor de instandhouding van het maatschappelijk draagvlak voor een langdurige overdracht van gelden aan de landbouw.

3.3 Plattelandsbeleid

Sinds de Berlijnse besluiten van 1999 over Agenda 2000 geldt het EU-plattelandsbeleid als de tweede pijler van het GLB. Dit beleid heeft drie doelstellingen:

- a) versterking van de land- en bosbouwsector,
- b) instandhouding van het milieu en het landelijk erfgoed en
- c) versterking van de concurrentiepositie van plattelandsgebieden (EC, 1999).

Om het EU-plattelandsbeleid uit te voeren, dienen nationale of regionale overheden een plattelandsontwikkelingsplan (POP) voor hun land/regio op te stellen. Daarin kunnen zij uit een 'menu' van 22 maatregelen, kiezen hoe zij de drie doelstellingen van het plattelandsbeleid willen realiseren. Deze maatregelen omvatten onder meer investeringen in landbouwbedrijven, vestigingssteun voor jonge landbouwers, opleiding, steun voor bergboeren, landbouwmilieumaatregelen, bosbouwmaatregelen en het bevorderen van een geïntegreerde ontwikkeling van het platteland. Met uitzondering van de laatste maatregel, betreft dit nieuwe EU-plattelandsbeleid een voortzetting van het oude landbouwstructuurbeleid en het landbouwmilieubeleid van voor Agenda 2000.

Van de totale uitgaven van ongeveer 300 miljard euro voor het GLB in de periode 2000-2006 is zo'n 10% gereserveerd voor het plattelandsbeleid. Omdat het plattelandsbeleid wordt gefinancierd door de lidstaten, zijn de uiteindelijke financiële middelen voor het plattelandsbeleid ongeveer twee keer zo hoog. De grootste ontvangers van de plattelandsgelden zijn Frankrijk, Duitsland en Italië. Oostenrijk, Ierland, Finland en Portugal ontvangen eveneens een vrij groot deel van de middelen. Denemarken, België en Nederland hebben daarentegen een veel kleiner aandeel in de uitgaven voor het plattelandsbeleid dan in die voor het markt- en prijsbeleid (tabel 3.2).

Tabel 3.2

Raming van EU-landbouwuitgaven (prijzen 1999) in de periode 2000-2006 naar lidstaat ^{a)}

	Markt- en prijsbeleid		Plattelandsontwikkeling	
	mrd. euro	%	mrd. euro	%
België	6,9	2,6	0,4	1,2
Denemarken	9,4	3,5	0,3	1,1
Duitsland	36,3	13,6	4,9	16,1
Griekenland	20,5	7,7	0,9	3,0
Spanje	37,1	13,9	3,2	10,6
Frankrijk	62,1	23,2	5,3	17,5
Ierland	9,8	3,7	2,2	7,3
Italië	31,0	11,6	4,2	13,7
Luxemburg	0,2	0,1	0,1	0,3
Nederland	9,9	3,7	0,4	1,3
Oostenrijk	4,2	1,6	2,9	9,7
Portugal	3,9	1,5	1,4	4,6
Finland	2,9	1,1	2,0	6,7
Zweden	4,6	1,7	1,0	3,4
Verenigd Koninkrijk	28,5	10,7	1,1	3,5
EU-15	267,4	100,0	30,4	100,0

a) Verdeling uitgaven markt- en prijsbeleid op basis van uitgaven in 2000.

Bron: Europese Commissie, bewerking LEI.

Beleid vooral gericht op milieudoelstellingen

In 2000 en 2001 heeft de Europese Commissie in totaal 68 plattelandsontwikkelingsplannen goedgekeurd, die gelden voor de periode 2000-2006. Uit een globale vergelijking van deze plannen blijkt dat ongeveer de helft van de financiële middelen wordt bestemd voor de instandhouding van het milieu en het landelijk erfgoed (EC, 2001), waarvoor met name gebruik wordt gemaakt van de landbouwmilieumaatregelen en de bergboerenregeling. Deze maatregelen vormden in de jaren '90 ook al de grootste uitgavenposten van het EU-landbouwstructuurbeleid. In het Nederlandse plattelandsontwikkelingsplan ligt het accent ook op de instandhouding van de milieukwaliteit, landschap en natuur. Behalve door landbouwmilieumaatregelen, wordt deze doelstelling voor een belangrijk deel nagestreefd door grondverwerving: het aankopen van landbouwgronden voor natuurontwikkeling (LNV, 2000b). In de afgelopen jaren is in dit kader een deel van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) gerealiseerd.

LEADER+-groepen in startfase

Het communautaire initiatief LEADER+ is een onderdeel van het algemene EU-beleid om de plattelandsontwikkeling te bevorderen. Het initiatief heeft een experimenteel karakter, waarmee de Europese Commissie de betrokkenheid van de bewoners van het platteland bij de ontwikkeling van hun streek

probeert te stimuleren. Het initiatief is bestemd voor kleinere gebieden met een bevolkingsdichtheid van maximaal 120 inwoners per km² en ten hoogste 100.000 inwoners. Plaatselijke groepen, bestaande uit beleidsmakers en sociaaleconomische partners, kunnen een ontwikkelingsplan voor hun gebied opstellen voor de periode 2000-2006. In zo'n plan moet een ontwikkelingsstrategie worden geformuleerd, die gebaseerd is op de specifieke kenmerken van het gebied. De strategie moet gericht zijn op het gebruik van nieuwe technologieën om de producten en diensten van het platteland concurrerender te maken. Andere doelstellingen zijn de verbetering van de leefkwaliteit van plattelandsgebieden, de valorisatie van lokale producten of van het natuurlijk en cultureel erfgoed. Volgens de EU-procedures kan een plaatselijke LEADER+groep pas van start gaan als er een op nationaal of regionaal niveau opgesteld LEADER+-programma is goedgekeurd door de Europese Commissie. Nederland heeft voor de periode 2000-2006 vier programma's ingediend: Noord, Oost, Zuid en West. Deze zijn in augustus 2001 goedgekeurd. In totaal voorzien deze programma's in de oprichting van 29 LEADER+-groepen. Op dit moment zijn deze groepen bezig met het opstellen van een ontwikkelingsplan. Het totale budget bedraagt ruim 204 miljoen euro, wat neerkomt op een gemiddelde bijdrage van zo'n 7 miljoen euro per LEADER+-groep.

3.4 Uitbreiding van de EU

In maart 2002 heeft op de Landbouwraad een informele ontmoeting plaatsgevonden tussen de Ministers van Landbouw van de EU-15 en die van de kandidaat-lidstaten (KLS). Als voorbereiding op de ontmoeting vond overleg plaats met de Europese Commissie. Het uiteindelijke doel van de EU is dat de kandidaat-lidstaten in 2004 deel kunnen nemen aan de Europese verkiezingen. Eind dit jaar moeten daarvoor de onderhandelingen afgerond zijn. De Commissie heeft eerder al twee documenten gepresenteerd: een rapport over de financiële aspecten van de uitbreiding en het 'Issues Paper Agriculture' dat ingaat op meer technische GLB-aangelegenheden (zie kader).

Voorstellen van de Commissie voor toepassing van het GLB in de KLS

Directe toeslagen: De nieuwe lidstaten ontvangen directe inkomenssteun in het kader van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Deze steun wordt geleidelijk ingevoerd. De invoering zal van 2004 tot 2013 duren, te beginnen in 2004 met 25% van het niveau in de EU-15.

Productiequota: Voor vaststelling van de productiequota zal de periode 1995-1999 als referentie gelden.

Plattelandssteun: De voorzieningen voor plattelandsontwikkeling worden beter aangesloten op de behoeften van de nieuwe lidstaten. Hierbij gaat het om specifieke maatregelen op het gebied van plattelandsontwikkeling, die niet onder andere fondsen kunnen worden gefinancierd. Dit extra budget is onder meer bedoeld voor herstructurering van semi-zelfvoorzienende boerenbedrijven.

Cofinanciering: Na toetreding zal tot 2007 voor de nieuwe lidstaten op het gebied van plattelandsbeleid het huidige cofinancieringspercentage blijven gelden. Dit percentage is significant hoger dan dat voor de huidige lidstaten.

Voor de uitbreiding hanteert de Commissie vier criteria:

- de financiële perspectieven overeengekomen in Berlijn dienen gerespecteerd te worden;
- gelijke deelname aan alle aspecten van het EU-beleid door de kandidaat-lidstaten, in sommige gevallen met gebruikmaking van overgangstermijnen;
- de kandidaat-lidstaten dienen na toetreding niet slechter af te zijn dan daarvoor;
- de voorstellen van de Commissie mogen niet worden beschouwd als richtlijn voor toekomstig EU-beleid. Uiterlijk in 2006 dient beslist te worden over de volgende financiële perspectieven.

Tabel 3.3

Inkomenseffect a) (2002=100) van EU-scenario's voor de landbouw in de kandidaat-lidstaten in 2007

	Scenario 1	Scenario 2	Scenario 3	Scenario 4
Tsjechië	101	160	221	246
Estland	88	155	241	354
Hongarije	94	116	169	194
Letland	84	159	265	344
Litouwen	79	105	206	218
Polen	97	135	188	229
Slowakije	99	145	248	264
Slovenië	106	96	133	134
Totaal - 8	96	130	189	223
Bulgarije	104	100	161	177
Roemenië	99	90	179	186
Totaal -10	97	120	186	212
EU-15	102	102	102	103

a) Bruto toegevoegde waarde in basisprijzen, inclusief directe toeslagen.

Scenario 1: Hierin is aangenomen dat geen toetreding plaatsvindt en het huidige landbouwbeleid in de 10 KLS ongewijzigd wordt voortgezet.

Scenario 2: Implementatie van het GLB, maar zonder toepassing van de directe toeslagen.

Scenario 3: Als scenario 2, maar met de volledige directe toeslagen op basis van de door de Commissie voorgestelde referentieperiode.

Scenario 4: Als scenario 3, maar nu op basis van door de KLS gewenste referentieperioden. Bron: Pouliquen (2001).

Uit een onderzoek van de Commissie is gebleken dat toetreding tot de EU een forse impuls geeft aan de agrarische inkomens in de nieuwe lidstaten.

Zelfs zonder toepassing van toeslagen zou de toetreding al tot een aanzienlijke verbetering van de inkomenspositie leiden (tabel 3.3). Volgens de studie biedt het EU-lidmaatschap voor de kandidaat-lidstaten dus ook op het gebied van landbouw grote voordelen. Andere overwegingen van de Commissie voor een stapsgewijze invoering van de directe inkomensvoetlagen in de kandidaat-lidstaten zijn als volgt:

- de Commissie vreest dat een te snelle invoering van volledige directe inkomensvoetlagen leidt tot een vertraging van de aanpassing van de landbouwstructuur in de kandidaat-lidstaten;
- volledige directe inkomensvoetlagen aan de landbouwsector zouden leiden tot grote inkomensverschillen en sociale verstoringen tussen boeren en overige inwoners van plattelandsgebieden.
- een geleidelijke invoering van de directe inkomensvoetlagen draagt bij aan een stabiele inkomensontwikkeling in de landbouwsector zonder het proces van herstructurering in gevaar te brengen.

De Commissie heeft verder aangegeven dat ten aanzien van voedselveiligheid, veterinaire en fytosanitaire eisen geen compromissen met de EU te sluiten zijn. Voor deze dossiers zijn niet of nauwelijks overgangperiodes te bedenken. Vrijwel alle lidstaten hechten aan het afgesproken tijdpad voor de uitbreiding. De Commissie stelde dat de kandidaat-lidstaten zich voornamelijk te eenzijdig focussen op de directe inkomenssteun. In hun reacties stelden de kandidaat-lidstaten veel prioriteit te geven aan de volgende punten:

- uniforme toepassing van het GLB. Eén GLB voor alle lidstaten moet het resultaat zijn, inclusief 100% inkomenssteun bij toetreding;
- herziening van de door de Commissie voorgestelde referentiejaar voor het vaststellen van de productiequota naar een vroegere periode;
- versoepeling van de criteria om in aanmerking te komen voor structuurbeleid.

Volgens de Commissie zijn de voorstellen geen openingsbod, maar meer een eindbod. De kandidaat-lidstaten werd opgeroepen geen valse verwachtingen te wekken bij de eigen boerenstand. De huidige regeringen in die landen dienen er ook voor te zorgen dat de bevolking objectief wordt voorgelicht over het lidmaatschap van de EU, ook met het oog op referenda die in veel landen gehouden zullen worden. Daarbij werd opgemerkt dat 'landbouw' slechts één van de 31 hoofdstukken van de toetredings-onderhandelingen is. De Commissie meent dat de kandidaat-lidstaten de voor- en nadelen van toetreding niet alleen uit het landbouwhoofdstuk moeten afleiden.

Tabel 3.4

Brutoproductiewaarde (mrd. euro) van de landbouw in de EU-15, 2000-2001

	2000	2001	Mutaties in %		
			Volume	Prijs	Waarde
Granen	36,4	34,6	-8	3	-5
Industriële gewassen	14,4	14,4	-7	8	0
w.o. Oliezaden	5,1	6,0	-3	21	17
Suikerbieten	4,7	4,4	-11	5	-6
Voedergewassen	16,9	16,9	1	-1	0
Groenten	20,8	21,0	-1	2	1
Bloemen en planten	15,8	16,1	0	2	2
Aardappelen	5,6	7,1	-3	30	26
Fruit	16,0	17,3	-3	12	8
Wijn	15,1	14,0	-6	-2	-7
Overige plantaardige producten	7,7	7,8	-1	2	1
Totaal plantaardige producten	148,6	150,1	-3	4	1
Rundvee	27,7	24,1	-2	-11	-13
Varkens	23,8	28,3	0	19	19
Schape en geiten	6,0	6,4	-4	11	7
Pluimvee	11,4	12,4	4	5	9
Overige vee	3,3	3,3	0	0	0
Melk	38,0	40,7	0	6	7
Eieren	5,0	5,1	3	-2	2
Overige dierlijke producten	0,9	0,9	0	0	0
Totaal dierlijke producten	116,1	121,9	0	5	5
Totaal landbouwproducten	264,7	272,6	-2	5	3
Agrarische dienstverlening	8,8	8,8	-2	2	0
Overige bedrijfsactiviteiten	5,3	5,5	2	3	4
Totale bruto productiewaarde	278,8	287,2	-2	4	3

Bron: Eurostat.

3.5 Ontwikkeling van de agrarische productie in de EU

Ook in 2001 is de werkgelegenheid in de EU-landbouw verder gedaald. Gemiddeld kwam de daling uit op 1,6%. In vergelijking met de voorafgaande jaren is dat overigens relatief weinig. Dit komt vooral door de gerapporteerde stijging van de arbeid in de Italiaanse landbouw, die goed is voor circa 20% van de totale werkgelegenheid in de EU-landbouw. De daling van de werkgelegenheid in 2001 was het grootst in Ierland, Zweden en Nederland. In de EU-15 was de daling van de niet-betaalde arbeidskrachten aanzienlijk groter dan die van de betaalde arbeidskrachten.

Tabel 3.5

Geraamde verandering (%) van productievolume, ruilvoet en inkomen van de EU-landbouw naar lidstaat, mutatie t.o.v. voorgaande jaar

	Volume brutoproduktie		Volume aangekochte productiemiddelen		Opbrengst-prijs		Ruilvoet ^{a)}		Reëel agrarisch inkomen per arbeidskracht	
	2000	2001	2000	2001	2000	2001	2000	2001	2000	2001
België	-1	-4	-1	1	10	1	1	4	12	5
Denemarken	1	1	0	-1	8	3	5	0	21	12
Duitsland	-3	1	-3	0	6	2	-1	2	19	10
Griekenland	-1	-4	-1	-2	4	-3	-3	2	-2	2
Spanje	3	-1	-2	2	-1	1	-6	3	11	3
Frankrijk	-1	3	0	-2	2	-1	0	0	0	1
Ierland	1	2	0	2	5	-1	1	0	5	8
Italië	-2	-1	-1	-1	1	1	-1	0	-4	0
Luxemburg	-2	-3	-1	0	4	-4	0	-2	2	-1
Nederland	0	-3	-1	-2	7	-2	1	-1	-3	2
Oostenrijk	-4	0	-1	0	5	2	1	2	3	11
Portugal	-5	-1	-3	-1	1	3	-2	2	-9	12
Finland	8	-1	1	-4	-3	-2	-7	0	28	5
Zweden	0	0	-1	0	0	-1	-3	-4	10	5
Verenigd Koninkrijk	-2	-4	-2	0	-3	0	-5	4	-9	4
EU-15	-1	-2	-1	-1	3	0	-2	1	4	3

a) Verhouding opbrengstprijzen en prijzen aangekochte productiemiddelen.

Bron: Eurostat.

Productiewaarde vrijwel gelijk

Het totale volume van de landbouwproductie in de EU-15 daalde in 2001 met bijna 2% (tabel 3.4). Doordat de reële prijzen met circa 2% toenamen bleef de brutoproduktiewaarde in reële termen vrijwel op hetzelfde niveau als in 2000. Per sector zijn er wel uiteenlopende ontwikkelingen. Zo nam de productiewaarde van aardappelen, fruit en olijven toe, terwijl de groei in de dierlijke sector beperkt bleef tot varkensvlees, slachtpluimvee en melk.

Over vrijwel de gehele linie daalde de productie in de plantaardige sector. Hogere prijzen waren er vooral voor fruit. De prijzen voor citrusfruit waren ruim 20% hoger dan in 2000. In de veehouderijsector bleef het volume van de productie vrijwel gelijk. De prijzen voor rundvee daalden sterk door de BSE-crisis, maar de prijsontwikkeling voor de andere dierlijke producten was overwegend gunstig. In reële termen namen de prijzen in de veehouderij in 2001 met ruim 3% toe. Opvallend was de relatief sterke stijging van de prijzen voor varkensvlees (reëel met circa 16%), nadat deze ook in 2000 al sterk waren gestegen. De flinke stijging in de twee laatste jaren volgt echter op bijzonder lage prijzen in de voorafgaande jaren.

Dure energie drukt inkomens

Het volume van de aangekochte goederen en diensten daalde in 2001 licht. Dit kleinere volume werd aangekocht tegen hogere prijzen. Vooral de prijs van kunstmeststoffen en veevoeders ging omhoog. Relatief hoge olieprijsen in een groot deel van het jaar waren van invloed op de prijsontwikkeling van de verschillende productiemiddelen. Half september daalden ook de prijzen echter scherp en bleven in de rest van het jaar gedrukt.

De bruto toegevoegde waarde in de EU-15 was hierdoor ruim 2,5% hoger, maar bleef door de inflatie in reële termen achter op het niveau van vorig jaar. De uitbetaalde subsidies namen fors toe. Dat kwam vooral door een groei van de subsidies in het Verenigd Koninkrijk, Spanje, Ierland, Frankrijk en Nederland. Deze waren voor een belangrijk deel het gevolg van vergoedingen voor de MKZ-schade. De netto toegevoegde waarde groeide reëel gezien met ruim 1%. Door de daling van het totale arbeidsvolume met ruim 1,5% was de reële netto toegevoegde waarde per arbeidskracht in de EU-15 in 2001 bijna 3% hoger dan in 2000. De inkomensontwikkeling in de verschillende lidstaten liep sterk uiteen, al waren er geen grote negatieve uitschieters. Nederland behoorde in 2001 tot de middenmoot (tabel 3.5).

De Nederlandse agrosector

Kernpunten:

- **Consumptieve bestedingen aan voedings- en genotmiddelen met 7% omhoog door prijsstijgingen en BTW-verhoging**
- **Consument kiest voor gemak: tijd voor bereiding maaltijden verder teruggelopen**
- **Marktaandeel van biologische producten ondanks afzetgroei nog niet boven 1,5%**
- **Supermarkten winnen opnieuw terrein op speciaalzaken in groenten en fruit; verdere omzetvergroting wordt nagestreefd met luxe producten en non-foodartikelen**
- **Ombouw Laurus-formules Edah en Super de Boer tot Konmar stopgezet**
- **Cebeco Groep stoot activiteiten af en beperkt zich voortaan tot de dierlijke productieketen**
- **Duurzaamheidsjaarverslag wint terrein**
- **Saldo agrarische handelsbalans groeit met 1 miljard tot ruim 19 miljard euro**
- **Internationale afhankelijkheid van het Nederlands agrocomplex verder toegenomen**
- **Voor derde opeenvolgend jaar mager inkomensresultaat voor primaire sector**

4.1 Consumptie van voedings- en genotmiddelen

De consumptieve bestedingen aan voedings- en genotmiddelen namen in 2001 toe met 1,9 miljard euro tot 30 miljard euro (tabel 4.1). Deze toename van bijna 7% werd geheel veroorzaakt door hogere prijzen; in volume was er sprake van een lichte daling. De hogere uitgaven zijn het gevolg van inflatie en verhoging van de BTW op alcoholische dranken en tabak. De totale consumptieve bestedingen beliepen in 2001 ruim 263 miljard euro. Het aandeel van voedings- en genotmiddelen daarin bedroeg 11,4%, een fractie hoger dan in 2000 (11,3%).

Consument kiest voor gemak

De moderne consument kiest voor gemak. Dit komt onder meer tot uitdrukking in de bereidingstijd. Het bereiden van maaltijden neemt namelijk steeds minder tijd in beslag. De Nederlander besteedt hieraan gemiddeld nog 23 minuten. In Engeland is dit al gedaald tot 15 minuten, en verwacht wordt dat de tijd voor maaltijdbereiding nog verder zal worden beperkt.

Enkele trends in de consumptie kunnen worden geïllustreerd aan de hand van de vleesconsumptie. Volgens de Productschappen Vee, Vlees en Eieren (PVE) kocht de consument in 2001 evenveel vlees als het jaar ervoor. Door de prijsstijgingen namen de bestedingen toe met 9% tot een record-hoeveelheid van 2,35 miljard euro aan vlees en 2,45 miljard euro aan vleeswaren. Er werd vooral meer kip en kalkoen gekocht, ondanks de relatief sterke prijsstijgingen van deze producten. De consumptie van pluimveevlees laat de laatste jaren een voortdurende stijging zien (tabel 4.2). De consument kocht in 2001 minder kipfilet maar meer kipsnacks en cordon bleu. Deze laatste producten maken tegenwoordig bijna een kwart uit van alle kipaankopen. Van varkensvlees werd 7%

Tabel 4.1

Consumptieve bestedingen ^{a)} (mrd. euro) aan voedings- en genotmiddelen in Nederland, 1997-2001

	1997	1998	1999	2000(v)	2001(r)
Aardappelen, groenten en fruit	2,9	3,0	3,1	3,1	3,5
Vlees en vleeswaren	4,4	4,4	4,4	4,5	4,8
Vis	0,6	0,7	0,7	0,8	0,8
Zuivelproducten	3,4	3,4	3,4	3,5	3,7
Brood, beschuit en broodproducten	1,6	1,6	1,6	1,8	1,8
Zoetwaren	2,2	2,2	2,3	2,5	2,6
Dranken	4,4	4,5	4,6	4,7	5,1
Tabak	2,8	2,9	3,1	3,2	3,4
Overige	3,6	4,0	4,2	4,1	4,4
Totaal voedings- en genotmiddelen	25,9	26,7	27,4	28,1	30,0
Idem, volume-index (1995=100)	103,8	104,7	106,0	107,3	106,9
Totale consumptieve bestedingen	204,8	218,1	232,2	248,0	263,4
Aandeel (%) voedings- en genotmiddelen	12,6	12,2	11,8	11,3	11,4

a) Exclusief bestedingen in horeca.

Bron: CBS.

minder gekocht. Vlees wordt steeds meer voorverpakt gekocht. Inmiddels wordt 79% van alle vleesaankopen in de supermarkt gedaan. Voor vleeswaren ligt dat aandeel zelfs op 86%.

Het aandeel van slagers in de verkoop van vlees en vleeswaren is inmiddels gedaald tot respectievelijk 16,6% en 10,5%. Poeliers daarentegen weten hun aandeel te handhaven. Binnen Nederland bestaan regionale verschillen in vleesconsumptie. Uit PVE-gegevens blijkt dat consumenten in het noorden en in mindere mate het oosten van het land een voorkeur hebben voor de goedkopere producten, terwijl de consument in het westen bij voorkeur luxere vleessoorten eet. Lams- en kalfsvlees zijn in de grote steden populairder dan in het noorden en oosten van het land, terwijl vleessnacks meer in het zuiden worden geconsumeerd.

Aandeel van biologische producten ondanks groei nog beperkt

De verkoop van biologische producten aan Nederlandse consumenten nam in 2001 met 23% toe tot 355 miljoen euro. Naar verwachting zal de afzet in 2002 verder groeien naar 405 miljoen euro. De afzetgroei van biologische producten in de supermarkt is het meest opvallend. Vorig jaar werd via dit afzetkanaal voor 150 miljoen euro aan biologische producten verkocht, terwijl dit in 1998 nog maar 30 miljoen euro was. Voor het eerst verkochten de supermarkten meer biologische producten dan de natuurvoedingswinkels, die voor 145 miljoen euro aan biologische producten wisten te verkopen. Via

Tabel 4.2

Hoofdelijk verbruik (kg) van voedings- en genotmiddelen in Nederland, 1990-2000

	1990	1995	1999	2000
Boter	3,4	3,5	3,3	3,3
Margarine	9,8	8,1	6,8	6,6
Halvarine	2,9	3,0	3,1	3,0
Spijsvetten en oliën	13,0	21,9	24,9	24,9
Volle melk	41,6	33,4	30,0	30,2
Halfvolle melk	41,6	44,2	42,7	42,8
Magere melk	20,0	17,8	19,0	.
Kaas	15,1	14,2	14,3	14,5
Rund- en kalfsvlees	19,4	20,3	19,6	19,2
Varkensvlees	44,9	44,2	43,6	43,6
Pluimveevlees	17,2	20,4	21,4	21,8
Kippeneieren (stuks)	176	175	180	180
Brood	60	59	60	60
Groente, vers	63	80 ^{a)}	76 ^{a)}	.
Fruit, vers	68	111 ^{a)}	101 ^{a)}	.
Vis totaal ^{b)}	.	2,4	2,6	.
Aardappelen	87	83	78	77
Frisdranken, incl. mineraalwater (liter)	86	97	105	106
Bier (liter)	91	86	84	83

a) Aankoophoeveelheid per huishouden (Productschap Tuinbouw); b) Bron: GFK. Bron: CBS.

reformhuizen en biologische slagerijen werd voor 37 miljoen euro gekocht, terwijl de afzet via boerenmarkten, boerderijverkoop, horeca en dergelijke een waarde had van 23 miljoen euro. Ondanks de groei is het aandeel van biologische producten in de totale verkoop van voeding met circa 1,3% nog van beperkte omvang. Op initiatief van het ministerie van LNV hebben in 2001 bedrijfsleven, overheid en maatschappelijke organisaties een convenant gesloten om de consumptie van biologische producten te stimuleren. Hiertoe zal er een gezamenlijke voorlichtings- en promotiecampagne voor de consument worden opgezet, en komen er ketenbusinessplannen die vraaggerichte samenwerking moeten bevorderen. De campagne is vooral gericht op de productgroepen zuivel, aardappelen, groenten en fruit, vlees, brood en kant-en-klaarmaaltijden.

Tabel 4.3

Kengetallen van de detailhandel in voedings- en genotmiddelen in Nederland, 1998-2000

	Bedrijven (x 1.000)		Werknemers (x 1.000)		Netto-omzet ^{a)} (mrd. euro)	
	1999	2000	1998	1999	1998	1999
Detailhandel in voedings- en genotmiddelen (totaal)	15,2	15,3	259,4	269,6	23,7	24,3
Supermarkten	3,1	3,6	195,3	205,0	19,0	19,5
Zelfstandigen	12,1	11,7	64,1	64,6	4,7	4,8
Aardappelen, groenten en fruit	2,1	2,0	11,4	11,5	0,6	0,6
Vlees en vleeswaren	3,4	3,4	21,3	22,1	1,3	1,3
Wild en gevogelte	0,3	0,3	1,4	1,4	0,1	0,1
Vis	0,7	0,7	3,5	3,6	0,2	0,2
Chocolade en suikerwerk	0,4	0,4	1,9	2,0	0,1	0,1
Dranken	1,0	1,0	6,0	5,6	0,9	0,9
Tabaksproducten	1,6	1,4	5,2	5,0	0,7	0,7
Kaas	0,6	0,5	3,8	3,4	0,2	0,2
Reformartikelen	0,4	0,4	1,8	1,8	0,1	0,2
Overige	1,6	1,6	7,5	8,2	0,5	0,5

a) Exclusief BTW.

Bron: CBS.

4.2 Detailhandel

De detailhandel in voedings- en genotmiddelen wordt gedomineerd door supermarkten (tabel 4.3). Volgens het Centraal Bureau Levensmiddelen (CBL) hebben de speciaalzaken vorig jaar verder terrein verloren aan de supermarkten, een trend die al jaren geleden is ingezet. Met name de speciaalzaken in aardappelen, groenten en fruit (AGF) moesten de laatste jaren marktaandeel inleveren. Tussen 1992 en 2000 steeg het supermarktaandeel in de verkoop van AGF van 63% naar 75%. Het aandeel van zuivelproducten dat via de supermarkt wordt verkocht is al jaren hoog en bedraagt ongeveer 93%. Volgens het CBL richt de concurrentiestrijd van de supermarkten zich niet langer primair op het veroveren van marktaandeel op speciaalzaken. Omzetverhoging wordt tegenwoordig vooral nagestreefd door het verkopen van (meer) luxere producten. Ook breiden de supermarkten hun assortiment non-food-producten uit. Zo worden in steeds meer supermarkten cd's, boeken en computers aangeboden.

Tabel 4.4**Omzet (mln. euro) van ondernemingen in de Nederlandse detailhandel van voedingsmiddelen, 2001**

	Nederland	Wereld	Formules in Nederland
1 Ahold	9.900	66.600	Albert Heijn, AH Op 't Station, AH to go
2 Laurus	4.801	6.401	Konmar, Edah, Super de Boer
3 Schuitema	2.845	2.845	C1000, Maxis
4 Dirk van den Broek	1.407	1.407	Dirk van den Broek, Bas van der Heijden, Jan Bruijns
5 Aldi Nederland	1.293	1.293	Aldi
6 Sligro	1.172	1.172	Golff, Meermarkt, Attent
7 Sperwer Holding	608	608	Plus, Garantmarkt, Spar

Bron: Diverse jaarverslagen.

Tweederde van de supermarktomzet in handen van drie ondernemingen

Tussen de supermarktondernemingen in Nederland hebben zich het afgelopen jaar geen grote verschuivingen in marktaandeelen voorgedaan. Het marktaandeel van de drie grootste ondernemingen bedraagt circa 67%. Vijf jaar geleden was dit nog circa 50%. Ahold heeft met Albert Heijn in Nederland een marktaandeel van circa 28%. Laurus heeft eind 2001 met verschillende formules een gezamenlijk marktaandeel van 24%. De formule C1000 van groothandel Schuitema - waarin Ahold voor 73% participeert - maakte een sterke groei door. Deze groei bestond ten dele uit de integratie van de A&P-supermarkten die werden overgenomen van het Duitse Tengelmann. Het marktaandeel van Schuitema bedraagt circa 15%, waarvan ruim 12 procentpunt toegeschreven kan worden aan C1000.

Zoals al aangegeven in hoofdstuk 2 behoort Ahold tot de grootste detailhandelsconcerns in de wereld. Inmiddels behaalt de onderneming bijna 60% van de omzet in de Verenigde Staten, waar het de laatste jaren een groot aantal supermarktketens heeft overgenomen. Laurus is met een omzet van 6,4 miljard euro in 2000 veel kleiner dan Ahold (tabel 4.4). Laurus genereerde in 2001 circa 75% van haar omzet in Nederland, 10% in België en 15% in Spanje.

Overigens maakt supermarktconcern Laurus zware tijden door. De wens om het aantal formules terug te brengen tot één, namelijk Konmar, bleek in de praktijk niet realiseerbaar. Inmiddels is de ombouwoperatie van Edah en Super de Boer tot Konmar stopgezet. Voorlopig gaat Laurus door met drie formules: Edah, Super de Boer en Konmar. De formule Spar is verkocht en ook de verliesgevende supermarktketen Basismarkt is deels van de hand gedaan. Een aantal winkels is verkocht aan het Duitse Lidl, dat daarmee zijn marktaandeel in Nederland wil vergroten. Laurus zal de formule Basismarkt uiteindelijk laten verdwijnen, net als zij heeft gedaan met Groenwoudt en Nieuwe Weme. In maart 2002 heeft het Franse supermarktconcern Casino een minderheidsbelang verworven in Laurus. Hiermee heeft een Franse supermarktketen vaste voet op Nederlandse bodem gekregen.

Tabel 4.5

Kengetallen van de voedings- en genotmiddelenindustrie in Nederland, 1998-2000

Bedrijfsgroep	Bedrijven (20≥ werknemers)		Werknemers (x 1.000)		Bruto toegevoegde waarde ^{a)} (mrd. euro)	
	1999	2000	1998	1999	1998	1999
Slachterijen en vleesverwerkende-industrie	211	205	22,2	22,5	1,0	1,0
Visverwerkende-industrie	39	40	2,8	2,7	0,1	0,1
Groenten- en fruitverwerkende-industrie	59	50	7,5	7,7	0,6	0,6
Margarine- e.a. oliën- en vettenindustrie	15	10	3,0	2,9	0,3	0,4
Zuivelindustrie	37	30	11,4	11,3	0,7	0,7
Diervoederindustrie	79	75	7,7	7,7	0,5	0,5
Brood-, banket-, beschuit-, biscuitindustrie	286	285	19,4	19,5	0,7	0,8
Deegwarenindustrie, koffiebranderijen e.d.	29	30	6,6	6,8	0,6	0,7
Overige voedings- en genotmiddelenindustrie	140	135	31,4	32,4	5,6	5,6
Totaal voedings- en genotmiddelenindustrie	895	860	112	113,5	10,1	10,4
Totale industrie	6.591	6.665	667,5	666,8	45,0	45,3
Aandeel (%) van V & G-industrie	13,6	12,9	16,8	17,0	22,4	23,0

a) Tegen marktprijzen.

Bron: CBS.

4.3 Voedings- en genotmiddelenindustrie

De voedings- en genotmiddelenindustrie is de grootste werkgever van de bedrijfstak industrie: een op de zes industriewerknemers werkt in deze sector. Het aantal bedrijven met twintig en meer werknemers bedraagt 860 (tabel 4.5). De Nederlandse voedings- en genotmiddelenindustrie behaalde in 1999 een binnenlandse omzet van 20,5 miljard euro, op een totale omzet van 38,5 miljard euro. De binnenlandse bruto toegevoegde waarde (omzet minus aankoopkosten) lag op 10,4 miljard euro.

Tabel 4.6 geeft een ranglijst van de grootste ondernemingen die in Nederland land- en tuinbouwproducten verwerken en verhandelen. Vergeleken met 2000 is de omzet van deze ondernemingen nauwelijks veranderd. Unilever is veruit de grootste onderneming, maar behaalt haar omzet grotendeels buiten Nederland. Het omzetaandeel van voeding (wereldwijd) steeg van ruim 50% in 2000 naar 55% in 2001. Heineken is de grootste bierbrouwer van Nederland en tevens een bierbrouwer van formaat op wereldniveau. De twee zuivelcoöperaties – Friesland Coberco Dairy Foods en Campina – zijn belangrijke spelers op de Europese en mondiale markt. Zij staan respectievelijk zesde en zevende op de lijst van grootste Europese zuivelondernemingen. Numico en Wessanen zijn mondiale spelers op het gebied van gezonde voeding. Een relatief klein deel van de omzet van deze twee ondernemingen wordt behaald in Nederland.

Tabel 4.6

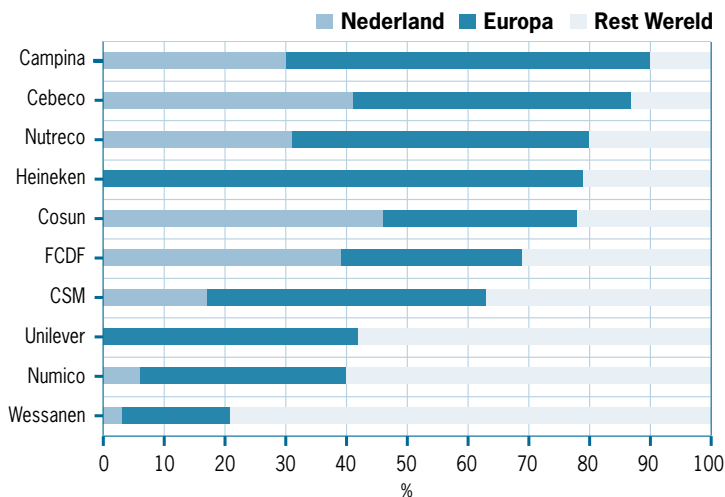
Ranglijst van ondernemingen in de Nederlandse agrosector ^{a)}, 2001

	Wereldomzet (mln. euro)	in Nederland (mln.euro)	Personeel Totaal	Hoofdactiviteit
1 Unilever	53.400	1.912	261.000	Voedings- en genotmiddelen; consumentenproducten
2 Heineken	8.107	n.b.	37.857	Dranken
3 Sara Lee/DE ^{b)}	5.948	833	26.108	Tabak en genotmiddelen
4 Friesland Coberco Dairy Foods	4.370	1.642	12.165	Zuivel
5 Nurnico	4.339	265	28.500	Gespecialiseerde voeding
6 Wessanen	3.968	150	17.114	Zuivel en natuurvoeding
7 Campina	3.900	1.250	7.100	Zuivel
8 Nutreco	3.835	1.140	12.934	Diervoeders, viskweek
9 CSM ^{b)}	3.620	628	10.905	Suiker, zoetwaren
10 Cebeco Groep	3.423	1.415	8.066	Diervoeders, aardappel-producten, pluimveevlees, zaden
11 Dumeco ^{c)}	1.650	n.b.	3.650	Slachterij en vleesverwerking
12 The Greenery	1.523	n.b.	2.530	Groothandel groente en fruit
13 Provimi	1.500	n.b.	6.630	Diervoeders
14 Bloemenveiling Aalsmeer	1.488	n.b.	1.600	Bloemen- en plantenveiling
15 Hoogwegt Groep ^{b)}	1.400	n.b.	510	Groothandel zuivel
16 Bloemenveiling Holland	1.305	n.b.	1.920	Bloemenveiling
17 Cehave Landbouwbelaag ^{c)}	1.100	n.b.	3.000	Diervoeders
18 Cosun	979	494	3.364	Suiker en zoetwaren
19 Meatpoint ^{c)}	820	n.b.	2.000	Slachterij en vleesverwerking
20 Nestlé Nederland ^{d)}	812	812	1.673	Voedings- en genotmiddelen
21 Avebe ^{b)}	812	n.b.	2.966	Aardappelzetmeel
22 Masterfoods ^{c)}	730	n.b.	1.170	Candy bars, diervoeders, ijs
23 Maxeres ^{b)}	379	178	737	Meel

a) Gerangschikt naar wereldomzet; sommige ondernemingen, zoals Sara Lee/DE zijn onderdeel van een buitenlandse multinational; b) 2000/01; c) 2000; d) uitsluitend Nederland. Bron: Diverse jaarverslagen.

Figuur 4.1

Regionale omzetverdeling (%) van Nederlandse producenten van voedings- en genotmiddelen, 2000

Bron: Jaarverslagen; Noot: Heineken en Unilever geven geen omzetcijfers voor Nederland.

Terugkeer naar kernactiviteiten

Onder invloed van toenemende internationale concurrentie en stijgende kosten van marketing en Research & Development concentreren ondernemingen zich steeds meer op hun kernactiviteiten en stoten zij andere activiteiten af. Een opvallend voorbeeld uit de agrosector is de herstructurering van Cebeco Groep. Deze grootste landbouwcoöperatie buiten de zuivel gaat zich volledig richten op de dierlijke productieketen. Cebeco streeft naar een duidelijker taakverdeling tussen topcoöperatie en regionale coöperaties. Deze laatsten concentreren zich op toelevering, vooral van diervoeders, terwijl de topcoöperatie Cebeco Groep zich gaat richten op verwerking en verhandeling vee en vlees. Plukon, de pluimveedochter, krijgt een centrale plaats in de strategie. Aardappelverwerking (Aviko), verwerking van eieren (o.a. Nive), productie van en handel in land- en tuinbouwzaden (Cebeco Zaden en Rijk Zwaan) en de handel in meststoffen worden niet langer tot de kernactiviteiten gerekend en zullen worden afgestoten. Voor de overname van Aviko wordt de suikercoöperatie Cosun als een goede kandidaat gezien, daar zij reeds 30% van de aandelen bezit.

Wessanen concentreert zich verder op natuurlijke voeding en specialiteiten. Zij verkocht in december 2001 haar Thaise pluimveebedrijf Golden Foods International aan de Schotse onderneming Grampian Foods. Het belang van 35% in Campari werd afgestoten en de verkoop van de Amerikaanse zuivelondernemingen Marigold Foods en Crowley Foods werd afgerond.

Unilever deed dit jaar afstand van Unimills, de raffinaderij voor eetbare oliën in Zwijndrecht. Het terugdringen van het aantal merken van 1.600 naar 400 ligt op schema. Inmiddels zijn circa 600 merken gesaneerd. Van de voedingsmerken zullen er uiteindelijk zo'n 14 overblijven. Het doel van de actie is de effectiviteit en de efficiëntie van de marketinginspanningen te vergroten.

Ook Campina werkt aan het verminderen van het aantal merken. De merken die overblijven zullen krachtiger worden ondersteund. Als eerste stap is het merk Melkunie in Nederland omgezet in Campina. Hierbij is tevens Melkunie uit de naam van de onderneming geschrapt. De merken Friesche Vlag (van Friesland Coberco Dairy Foods) en Campina zijn qua omzet de grootste A-merken in de Nederlandse supermarkt.

Internationalisering

De grote Nederlandse producenten van voedings- en genotmiddelen zijn vaak al heel lang internationaal actief. Hun internationale activiteiten worden verder uitgebreid. Gezien de beperkte omvang van de thuismarkt, kunnen deze ondernemingen vaak alleen in het buitenland groeien. Figuur 4.1 geeft van tien Nederlandse producenten de verdeling van omzet naar drie regio's: Nederland, Europa en rest van de wereld.

Opvallend is dat de ondernemingen die nauwe banden hebben met de primaire sector, zoals Campina en Cebeco, het dichtst bij huis blijven. Daarentegen zijn ondernemingen als Wessanen, Numico en Unilever echte wereldspelers; zij hebben slechts beperkte relaties met de Nederlandse land- en tuinbouw. Wessanen en Numico hebben in de tweede helft van de jaren negentig hun omzet buiten Europa aanzienlijk vergroot. Hun omzet in de rest van de wereld was in 1995 nog slechts respectievelijk 50% en 8% van het totaal. Inmiddels is Wessanen marktleider in de Verenigde Staten en Frankrijk, terwijl het leidende posities heeft verworven in Canada, Nederland en België.

Rapporteren over maatschappelijk verantwoord ondernemen

Naast het gebruikelijke financiële jaarverslag geven ondernemingen zo nodig ook informatie over het milieu (milieuvlag, op basis van de Wet milieubeheer) of de sociale omstandigheden binnen het bedrijf (sociaal verslag, op basis van de Wet op de Ondernemingsraden). In het kader van de groeiende aandacht voor maatschappelijk verantwoord ondernemen, is het vrijwillige duurzaamheidsjaarverslag een actueel onderwerp.

Op internationaal niveau zijn voor het duurzaamheidsjaarverslag richtlijnen opgesteld door het Global Reporting Initiative: de Sustainability Reporting Guidelines. Dit initiatief werd begin april 2002 geïnstitutionaliseerd op een bijeenkomst van de Verenigde Naties. Het secretariaat zal worden gevestigd in Amsterdam. De richtlijnen zijn nog in ontwikkeling. In juni 2000 werden de eerste richtlijnen uitgebracht, maar een herziene versie is al enige tijd in discussie. Al meer dan honderd internationale ondernemingen hebben een op de GRI-richtlijnen gebaseerd duurzaamheidsverslag geproduceerd, waaronder Shell, KLM, MacDonald's en Danone. < globalreporting.org > Ook Heineken en Unilever produceren een milieujaarverslag, zij hanteren echter niet de GRI-richtlijnen.

Een voorbeeld uit de Nederlandse agrosector is Nutreco, dat in 2001 voor het eerst een sociaal- en milieuvlag publiceerde op basis van de GRI-richtlijnen. Medio april 2002 volgde de tweede editie. Centraal hierin staan de thema's veiligheid en duurzaamheid. In een apart hoofdstuk worden 15 concrete doelstellingen beschreven, waarover de komende jaren zal worden gerapporteerd. Hierbij gaat het om thema's als bedrijfsongelukken, belasting van medewerkers, efficiëntie van energie- en watergebruik, afvalbeheer, biodiversiteit, stank en voedselveiligheid. Om de vinger aan de pols te kunnen houden worden onder meer zogenaamde HSEQ (Health, Safety, Environment and Quality)-audits gehouden. < www.nutreco.com >

Dynamiek in structuur en strategie van land- en tuinbouwcoöperaties

Coöperaties spelen nog altijd een belangrijke rol in de toelevering aan de land- en tuinbouw en in de verwerking en afzet van agrarische producten < www.cooperatie.nl >. Uitdagingen voor de agrosector als geheel, zoals toegenomen concurrentie, meer nadruk op kwaliteit en concentratie in de detailhandel, dwingen ook coöperaties tot een herbezinning op hun structuur en strategie.

Coöperaties hebben tegenwoordig veel meer oog voor hun klanten, de detailhandel en de consumenten. Een hechte relatie met de detailhandel vraagt om betrouwbaarheid in kwantiteit en kwaliteit van levering. Door middel van kwaliteitsgaranties, jaarrond leveren en een breed product-assortiment kunnen leveranciers hun afnemers aan zich binden. Dit vraagt om een strategische heroriëntatie van coöperaties, die meestal een beperkt productassortiment hebben en alleen producten van hun Nederlandse leden aanbieden. Ook leidt het tot strenge kwaliteitseisen voor het product van de leden, zoals in het geval van KetenKwaliteitMelk (KKM) in de zuivelsector.

Toch gaan niet alle coöperaties even ver in hun strategische vernieuwing. Neem de coöperaties in de afzet van groente en fruit. VTN/The Greenery heeft ervoor gekozen om zich vooral op de grote klanten in de detailhandel te richten. Haar ambitie is om jaarrond een volledig pakket van groenten en fruit te leveren. Deze strategie impliceert dat de marketingkeuzes vooral door The Greenery worden genomen en niet door de telers. Veiling ZON daarentegen ontwikkelt zich tot een facilitaire dienstverlener aan telersgroepen en handelaren. De beslissing over verkoop en marketing komt bij de telers te liggen, waarbij Veiling ZON zorgt voor de uitvoering. Fruitmasters, ten slotte, volgt een middenweg. Zij heeft met Fruitmasters Holland een eigen handelshuis dat koopt van de telers en verkoopt aan de detailhandel. Daarnaast veilt Fruitmasters nog steeds veel fruit en bemiddelt zij tussen telers en handelaren.

Volgens het bekende adagium 'structure follows strategy', hoort bij een nieuwe strategie ook een wijziging van structuur. Dat blijkt niet eenvoudig bij coöperaties. Wel zien we een voortzetting van de aloude trend van concentratie en schaalvergroting. Recente voorbeelden zijn de vorming van Coöperatie Agrifirm, de fusie van ACM en Cavo Latuco. Ook onder coöperatieve groente- en fruit-

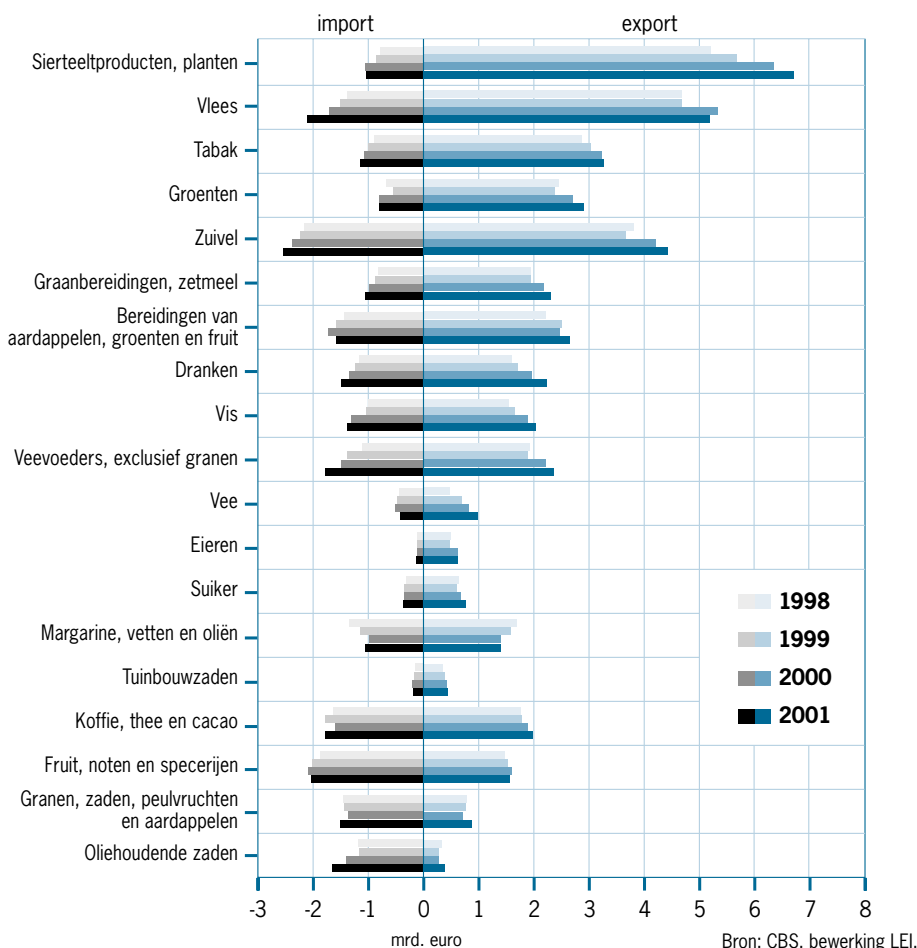
veilingen heeft een concentratieproces plaatsgevonden. Terwijl Nederland in 1995 nog 20 groente- en fruitveilingen telde, waren er in 2001 nog maar 6 zelfstandige veilingen over, waaronder VTN/The Greenery, Veiling ZON en Fruitmasters. Een andere structuurverandering is het ineenschuiven van primaire coöperaties en topcoöperaties: bij Cehave en Landbouwbelaag (voorafgaande aan hun fusie in 2000), en van Veiling ZON. Bij Cebeco is de poging om tot integratie van de ledencoöperaties en topcoöperatie te komen niet gelukt.

Belangrijke vragen bij herstructurering van de coöperatie betreffen de zeggenschap van de leden en de financiering van risicovolle investeringen in marketing, innovatie en internationalisering (McKinsey & Company, 2001). Een grotere marktorientatie van de coöperatie vereist een minder directe bemoeienis van de leden. Maar het vraagt ook om uitbreiding van het eigen vermogen, wat normaliter van de leden moet komen. Dat dit dilemma nog lang niet opgelost is, getuigt de oprichting van vele nieuwe producentenorganisaties (PO's), ook door leden van coöperaties. De kernvraag is wat de optimale taakverdeling is tussen nieuwe PO en oude coöperatie (Bijman, 2002).

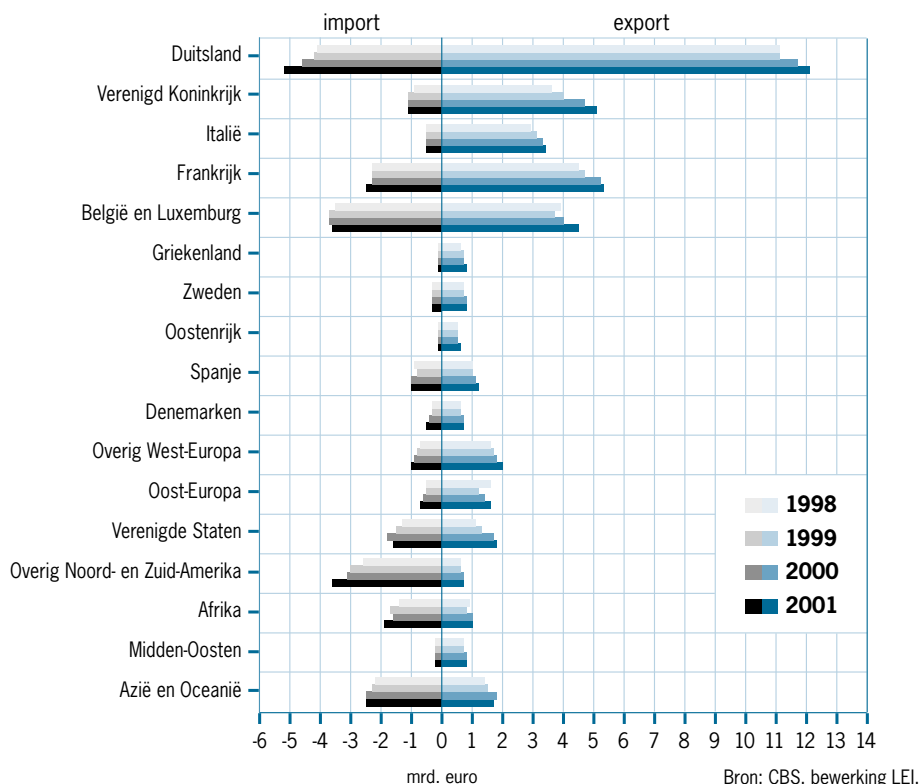
4.4 Agrarische import en export

Nederland is de grootste netto-exporteur van agrarische producten en voedings- en genotmiddelen ter wereld (zie ook hoofdstuk 2). Terwijl de totale goederenexport van Nederland in 2001 uitkwam op 240 miljard euro, steeg de export van agrarische producten en voedingsmiddelen naar 45 miljard euro. Ten opzichte van 2000 was dat een groei van 5%. Doordat de agrarische import minder toenam, groeide het saldo op de agrarische handelsbalans met 1 miljard tot ruim 19 miljard euro.

Figuur 4.2 Ontwikkeling en samenstelling van de Nederlandse agrarische import en export, 1998-2001

Figuur 4.3 Herkomst en bestemming van de Nederlandse agrarische handel, 1998-2001

De samenstelling van de Nederlandse export is veelzijdig, waarbij sierteeltproducten, vlees, tabak, groenten en zuivel de ranglijst aanvoeren (figuur 4.2). In de ontwikkeling van de import en export van vee en vlees is de invloed van de recente crises in de veehouderij zichtbaar.

De grootste handelspartners van Nederland zijn de EU-lidstaten (figuur 4.3). Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Italië, Frankrijk en België/Luxemburg namen gezamenlijk maar liefst 66% van onze export af. Het aandeel van de andere EU-landen bedroeg 12%. De agrarische handel is de afgelopen jaren steeds verder geconcentreerd op de EU. Ook in 2001 was de waardegroei van de uitvoer naar EU-landen groter dan die naar derde landen, respectievelijk 5,6 en 3,8%.

4.5 Ontwikkeling van het agrocomplex

In nominale termen nam de bruto toegevoegde waarde van het totale Nederlandse agrocomplex toe van 32 miljard euro in 1995 tot 37 miljard euro in 2000. Het aandeel van dit agrocomplex in de nationale toegevoegde waarde nam echter af van 12% in 1995 tot 10,4% in 2000; de betekenis van het agrocomplex voor de nationale werkgelegenheid daalde eveneens met ruim een procentpunt tot 10,7% (tabel 4.7).

Het totale agrocomplex bestaat grofweg uit een deel dat is gebaseerd op binnenlandse agrarische grondstoffen en een deel dat afhankelijk is van buitenlandse agrarische grondstoffen (inclusief cacao, drank en tabak). Het aandeel in de toegevoegde waarde van de activiteiten met geïmporteerde agrarische grondstoffen nam toe van 34% in 1995 tot ruim 36% in 2000.

De groei van de internationale afhankelijkheid van het agrocomplex is niet alleen zichtbaar aan de kostenzijde, maar blijkt ook uit de ontwikkeling van de afzet van (on)bewerkte agrarische producten. Uit input-outputanalyses blijkt dat gemiddeld zo'n 75% van de bruto toegevoegde waarde en de werkgelegenheid van het totale agrocomplex samenhangt met export; in 1985 was dat nog 66%. Deze ontwikkeling betekent dat het belang van de binnenlandse afzet is gedaald. Nagenoeg alle agrarische sectoren zijn in toenemende mate op de buitenlandse markt gericht. Daarbij komt dat er een verschuiving binnen het agrocomplex is opgetreden, waarbij het aandeel van de glastuinbouw is

Tabel 4.7

Kerncijfers van het Nederlandse agrocomplex, 1995 en 2000

	Toegevoegde waarde (factorkosten, mrd. euro)		Werkgelegenheid (1.000 arbeidsjaren)	
	1995	2000(r)	1995	2000(r)
Agrocomplex totaal ^{a)}	32,3	36,9	681	692
Aandeel in nationale totaal	12,0%	10,4%	12,0%	10,7%
Hoveniers, agrarische dienstverlening en bosbouw	1,3	1,8	32	39
Verwerking, toelevering en distributie van buitenlandse agrarische grondstoffen	10,9	13,4	197	222
Agrocomplex, op basis van binnenlandse agrarische grondstoffen	20,2	21,7	430	431
Aandeel in nationale totaal	7,5%	6,1%	7,9%	6,7%
Primaire productie	8,4	7,9	189	186
Verwerking	3,0	3,9	54	49
Toelevering	6,5	7,1	135	140
Distributie	2,3	2,8	53	56

a) Gebaseerd op binnen- en buitenlandse agrarische grondstoffen; inclusief hovenierssector, agrarische dienstverlening, bosbouw, cacao, drank en tabak.

Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

Tabel 4.8**Aandeel (%) van deelcomplexen in toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het Nederlandse agrocomplex ^{a)}, 1995 en 2000**

Deelcomplex	Toegevoegde waarde		Werkgelegenheid	
	1995	2000(r)	1995	2000(r)
Akkerbouwcomplex	17	18	17	18
Opengrondstuinbouwcomplex	9	9	10	9
Glastuinbouwcomplex	19	21	15	15
Grondgebonden-veehouderijcomplex	35	29	37	34
Intensieve-veehouderijcomplex	20	23	21	24
Totaal	100	100	100	100
a) Gebaseerd op binnenlandse grondstoffen. Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.				

gegroeid ten koste van dat van de traditioneel belangrijke veehouderij. De productie van de glastuinbouw wordt in ruimere mate in het buitenland afgezet (voor meer dan 90%) dan die van de veehouderij (circa 67%). Met een aandeel van 29% in de toegevoegde waarde in 2000 geldt het grondgebonden-veehouderijcomplex overigens nog wel als het belangrijkste deelcomplex binnen het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocomplex (tabel 4.8). Daarna komen intensieve veehouderij, glastuinbouw, akkerbouw en opengrondstuinbouw.

4.6 Resultaten primaire sector

Productievolume lager door MKZ-crisis

Het productievolume van de Nederlandse land- en tuinbouw daalde in 2001 met ongeveer 3% (tabel 4.9). De ontwikkeling in de verschillende sectoren liep nogal uiteen. Van grote invloed was de uitbraak van MKZ in het voorjaar. Hierdoor daalde de varkensvleesproductie met bijna 10%. Het vervoersverbod van vee verhinderde dat varkens werden geslacht. Ook in de pluimveehouderijsector was sprake van een lagere productie. De grootste daling deed zich echter voor in de rundveehouderij. Het aantal geslachte runderen en kalveren verminderde fors in 2001. De totale productie van slachtvee in Nederland daalde met ruim 10%. Hier tegenover stond een lichte toename van de melkproductie met 1% en een grotere eierproductie. Het totale volume van de veehouderijproductie nam door bovenstaande ontwikkelingen met ongeveer 5% af.

De hoeveelheid geproduceerd graan daalde in vergelijking met een jaar eerder, ondanks een forse uitbreiding van de productie van zomergerst. De productie van suikerbieten lag meer dan 10% onder het niveau van 2000, vooral door lagere opbrengsten per hectare. In de tuinbouwsector was er een lichte afname van de oppervlakte. De perenoogst was in 2001 jaar slechts een derde van de oogst van 2000. Per saldo nam het volume van de totale plantaardige sector met iets meer dan 2% af.

Tabel 4.9

Brutoproductie van de land- en tuinbouw in Nederland, 1999-2001

Productgroep	Waarde (mrd. euro)			Index 2001 (2000=100)		
	1999 (v)	2000 (v)	2001 (r)	volume (r)	prijs (r)	waarde (r)
Akkerbouwproducten, totaal	2,2	2,0	2,3	93	124	115
Granen	0,2	0,2	0,2	95	108	102
Aardappelen	0,9	0,6	0,9	87	159	139
Suikerbieten	0,3	0,3	0,3	88	108	95
Uien	0,1	0,0	0,0	85	190	162
Voedergewassen (incl. snijmaïs)	0,5	0,6	0,6	100	111	111
Tuinbouw, totaal	7,2	7,6	7,8	100	103	103
Verse groenten a)	1,8	1,9	2,0	99	104	103
Vers fruit	0,3	0,3	0,4	90	120	108
Bloemen	1,9	2,2	2,3	100	105	105
Bloembollen	0,5	0,5	0,5	101	90	91
Plant- en boomkwekerij	1,7	1,8	1,8	102	101	103
Rundveehouderij, totaal b)	4,0	4,0	3,9	100	98	98
Rundvee (excl. kalveren)	0,6	0,6	0,3	85	65	55
Melk	3,2	3,2	3,4	101	105	106
Intensieve veehouderij, totaal	3,6	4,1	4,3	94	112	105
Kalveren	0,7	0,7	0,6	87	100	87
Varkens	2,0	2,4	2,6	95	115	109
Pluimvee	0,6	0,7	0,8	94	120	113
Eieren	0,3	0,4	0,3	104	93	97
Overige landbouw	1,5	1,5	1,6	101	101	102
Totaal-generaal	18,5	19,3	19,9	97	106	103

a) Inclusief champignons; b) inclusief producten schapen- en geitenhouderij.

Bron: CBS; raming 2001 LEI.

Hogere opbrengstprijzen, behalve voor rundvlees, eieren en bloembollen

De prijzen in de akkerbouwsector worden voor een belangrijk deel bepaald door de ontwikkelingen bij aardappelen. De gemiddeld in 2001 ontvangen aardappelprijs was fors hoger dan die van 2000. De prijzen voor suikerbieten waren bij de kleinere oogst hoger dan het voorgaande jaar, terwijl die in de graansektor nagenoeg gelijk bleven. De prijzen in de glasgroenten waren lager, die voor producten uit de volle grond fors hoger. De prijs voor alle groenten samen steeg hierdoor met 4%. Door een mislukte perenoogst en een matige productie van appels waren ook de prijzen voor fruit aanzienlijk hoger. Omdat de prijzen in de sierteeltsector een lichte toename lieten zien, is de plantaardige productie uiteindelijk afgezet tegen gemiddeld 8% hogere prijzen.

Tabel 4.10

Toegevoegde waarde van de land- en tuinbouw in Nederland, 1999-2001

	Waarde (mrd. euro)			Index 2001 (2000=100)		
	1999 (v)	2000 (v)	2001 (r)	volume (r)	prijs (r)	waarde (r)
Totale brutoproductie	18,5	19,3	19,9	97	106	103
Aangekochte goederen en diensten	10,1	10,5	10,9	98	106	104
Zaaizaad	1,0	1,0	1,0	95	108	103
Veevoeder	3,3	3,4	3,5	98	106	103
Energie	1,1	1,3	1,5	99	114	113
Kunstmest	0,2	0,3	0,3	90	120	108
Overige goederen en diensten	3,9	4,0	4,1	99	104	102
Bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen	8,4	8,8	9,0	97	105	102
Afschrijvingen	2,3	2,4	2,5			104
Heffingen ^{a)}	0,4	0,4	0,4			104
Subsidies ^{a)}	0,3	0,1	0,2			188
Vergoedingen waterschade	0,2	0,0	0,0			-
Vergoedingen MKZ	0,0	0,0	0,1			-
Overige subsidies	0,1	0,1	0,1			-
Netto toegevoegde waarde	6,1	6,1	6,3			103

a) Niet-productgebonden.

Bron: CBS ; raming 2001 LEI.

Over vrijwel de gehele linie was er in de veehouderij sprake van hogere prijzen. Uitzonderingen hierop vormden rundvlees en eieren. Als gevolg van de MKZ-crisis en de BSE-crisis in Europa belandden de rundvleesprijzen op een dieptepunt. Dankzij het substitutie-effect liepen de prijzen van varkens- en pluimveevlees daarentegen op. Ook de melkprijs was hoger dan een jaar eerder. De prijzen in de veehouderijsector namen door deze ontwikkelingen gemiddeld met 5% toe. Het prijsniveau voor de gehele land- en tuinbouw steeg met bijna 6%.

Energieprijzen verder gestegen

Het verbruik van goederen en diensten ontwikkelde zich in 2001 vergelijkbaar met de productie (tabel 4.10). Evenals in het voorgaande jaar daalde de hoeveelheid zaaizaad en pootgoed. Dat had onder meer te maken met de verdere reductie van de teelt van tuinbouwzaden. De iets kleinere landbouwproductie werd gerealiseerd met een licht dalend energieverbruik. Wel waren de prijzen voor energie aanzienlijk hoger dan het jaar er voor. De verwachting is dat hierin een kentering komt. De aardgasprijzen worden afgeleid van de prijzen van zware stookolie in de voorafgaande twaalf maanden. De sterke stijging van de energieprijzen aan het einde van 2000 werkte in 2001 nog door.

Nu in 2001 de prijs voor olie is gedaald, zal ook de aardgasprijs zakken. Ook de prijs voor elektriciteit gaf een aanzienlijke toename te zien. Door de hogere energieprijzen zijn ook de kosten van kunstmest verder gestegen. De 20% hogere prijzen werden deels gecompenseerd door een daling van het verbruik. De daling in verbruik wordt ook ingegeven door de strengere regelgeving. Voor een deel is kunstmest vervangen door dierlijke mest.

De ontwikkelingen in het veevoerverbruik liepen in grote lijnen gelijk met die van de productie in de veehouderijsector. De prijzen voor veevoeders lagen echter op een hoger niveau dan een jaar eerder, zodat de waarde van het veevoerverbruik toenam met ruim 3%. Deze toename kan vooral worden toegeschreven aan het verbruik van mengvoeders. De hoeveelheid gebruikte diensten en aangekochte kleine materialen daalde licht. De hogere prijzen zorgden wel voor een hogere waarde van het verbruik.

De waarde van de aangekochte goederen en diensten nam per saldo ongeveer evenveel toe als de productiewaarde. Omdat de ruilvoet tussen aangekochte en verkochte producten nauwelijks veranderde steeg de bruto toegevoegde waarde met ruim 2%.

De afschrijvingen waren circa 4% hoger dan een jaar eerder. Ook in 2001 was er sprake van bijzondere subsidies. Waar voorgaande jaren vergoedingen werden uitgekeerd voor waterschade en varkenspest, leidde nu de uitbraak van MKZ tot bijzondere subsidies. De subsidies waren behoorlijk hoger dan een jaar eerder, terwijl de heffingen (vooral die voor mest) ongeveer gelijkbleven. Deze subsidies staan overigens los van de productgebonden subsidies die worden uitbetaald in het kader van het gemeenschappelijk landbouwbeleid. Het totaalbedrag aan productgebonden subsidies die verdisconteerd zijn in de bruto productie bedroeg in 2001 ruim 300 miljoen euro, ongeveer 9% meer dan een jaar eerder.

Tabel 4.11 **Netto toegevoegde waarde en resterend inkomen van de land- en tuinbouw, 1995-2001**

	1995	1996	1997	1998	1999(v)	2000(v)	2001(r)
Waarde (mrd. euro)							
Netto toegevoegde waarde	7,0	6,9	6,6	6,8	6,1	6,1	6,3
Betaalde loonkosten	1,5	1,5	1,6	1,7	1,8	1,9	2,0
Betaalde rente en nettopacht	1,1	1,0	1,1	1,2	1,3	1,1	1,1
Resterend inkomen	4,3	4,3	4,9	3,9	2,9	3,0	3,1
Indexcijfers (1994-1996 = 100)							
Netto toegevoegde waarde, reëel	99	96	91	92	80	81	79
Idem, per arbeidskracht	101	96	90	93	82	82	83
Totaal resterend inkomen, reëel	98	97	108	85	63	63	62
Idem, per bedrijf	98	100	113	92	70	73	75

Bron: CBS ; raming 2001 LEI.

Mager inkomensresultaat per bedrijf

De netto toegevoegde waarde wordt aangewend om de productiefactoren arbeid, kapitaal en land te belonen. Na aftrek van betaalde lonen, rente en pacht blijft het resterend inkomen over (tabel 4.11). Door een stijging van de lonen in de land- en tuinbouw en een groei van de betaalde arbeid nam de loonsom met 6% toe. Het resterend inkomen van ruim 3 miljard euro was alleen in nominaal opzicht hoger dan in de twee voorafgaande jaren. In reële termen daalde de toegevoegde waarde met twee procentpunten. Ondanks de lichte toename van het resterend inkomen per bedrijf, veroorzaakt door de verdere afname van het aantal bedrijven, moet zeker in vergelijking met de periode 1995-1998 opnieuw van een mager inkomensresultaat worden gesproken.

Landelijk gebied

Kernpunten:

- **Algemene economische ontwikkelingen bepalen hoogte agrarische grondprijs**
- **Overheid biedt meer ruimte aan hergebruik boerderijen**
- **Steun voor populaire agrarische natuurverenigingen in gevaar door Europese eisen**
- **Ondanks hogere opbrengsten verslechtering bedrijfsresultaten particuliere bosbouw**
- **Nederlander waardeert boer, tuinder en platteland**
- **Lasten waterbeleid voor landbouw in 2000 geschat op 0,6 miljard euro**
- **'Vernatting' veenweidegebieden zet boereninkomens sterk onder druk**
- **Concept 'groene diensten' moet vooral financieel nader worden uitgewerkt**
- **Beleidsvoornemen om uitbreiding van bloembollenteelt op zeezandgronden te beperken tot projectvestigingslocaties**
- **Provincie Zeeland wijst glastuinbouwlocatie Nieuwdorp af**

5.1 Grondgebruik

Nederland bestaat uit 3,4 miljoen ha land en 0,8 miljoen ha water. Ongeveer 69% van het land is in agrarisch gebruik, 16% in overig 'groen' gebruik (bos, natuur en recreatie) en 15% in 'rood' gebruik (woon- en werkgebied, infrastructuur en overige gronden).

5.1.1 Grondmarkt

Kopers van groene gronden

In de jaren 1998 tot en met 2000 is er elk jaar ongeveer 100.000 ha landbouw- en overige 'groene' gronden zoals natuur- en bosterreinen, verkocht (tabel 5.1). Van het totale verhandelde areaal in die jaren is gemiddeld 68% verworven door het groene koperssegment. Dat zijn vooral agrariërs, die 60% van het verhandelde areaal kochten. Andere kopers in het groene segment zijn de Dienst Landelijk Gebied (3% van het totaal) en kopers in de sector bosbouw en natuurbeheer (4%).

De bedrijven in het rode segment, zoals bouwondernemingen, kochten gemiddeld per jaar 7% van het totaal verhandelde areaal. Van de overige 25% is de vermoedelijke bestemming (rood of groen) minder duidelijk, omdat die gronden werden aangekocht door de overheid (11%), projectontwikkelaars (4%), een aantal onbekend gebleven vrije beroepsgroepen en overige particuliere personen (samen 10%).

Prijs van groene gronden

De prijs van grond met een blijvende landbouwbestemming steeg tussen 1998 en 2000 met 44% tot gemiddeld 39.000 euro per ha. Landbouwgrond met in de toekomst waarschijnlijk een rode bestemming werd in die periode met 250% duurder tot 110.000 euro per ha, bijna het drievoudige van de groene prijs. Lang niet altijd is duidelijk of de grond inderdaad rood wordt. Gezien de hoogte van de betaalde prijzen

Tabel 5.1

Verhandeld areaal en grondprijs naar segment a), 1998-2000

	Areaal (1.000 ha)			Prijs (1.000 euro/ha)		
	1998	1999	2000	1998	1999	2000
Alle bestemmingen	98,3	99,2	115,7	36,8	51,7	61,0
Groen	67,2	65,0	82,1	26,8	33,2	38,8
Rood	7,4	8,4	5,6	44,2	65,2	110,2
Rood en/of groen:						
w.v. projectontwikkeling b)	2,7	2,4	7,4	64,1	105,9	114,5
overheid	10,2	12,3	10,5	54,2	56,1	125,7
onbekend	10,9	11,2	10,4	47,1	76,0	48,8

a) Bestemming waarvoor de grond hoogstwaarschijnlijk is aangekocht;

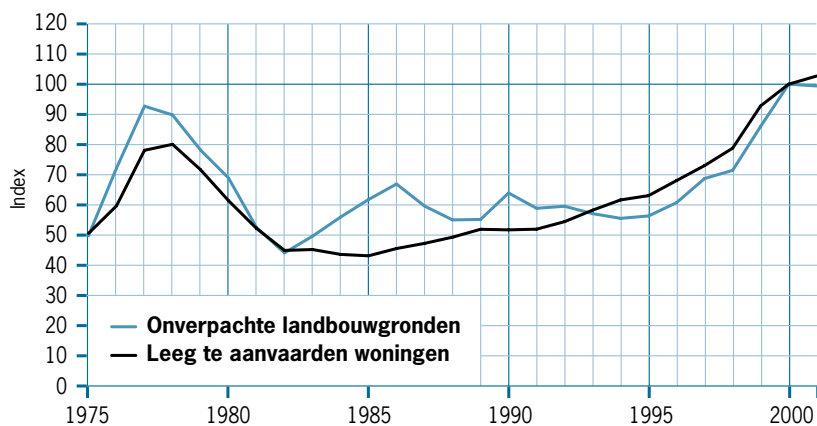
b) Projectontwikkeling en belegging in landelijk vastgoed.

Bron: Luijt (2002a).

anticiperen de meeste 'rode' kopers op een mogelijke andere bestemming van landbouwgrond, maar is er in de meeste gevallen geen zekerheid. Zou die zekerheid er wel zijn geweest, dan zouden de rode prijzen immers een stuk hoger zijn. De Dienst Landelijk Gebied betaalt voor grondaankopen binnen landinrichtingsprojecten prijzen die vergelijkbaar zijn met de bedragen die agrariërs neertellen. Gronden gekocht voor natuurontwikkeling zijn soms wat goedkoper (reservaatsvorming) en soms wat duurder (natuurontwikkeling). Van de 82.000 ha bestaand recreatiegebied in Nederland wordt jaarlijks circa 1.200 ha (1,5%) verhandeld, tegen prijzen die ruimschoots boven de agrarische grondprijs liggen (in 2000 circa een derde hoger).

Figuur 5.1

Ontwikkeling reële prijs (2000=100) woningen en landbouwgronden, 1975-2001

Bron: NVM/CBS.

Conjunctuur bepalend voor agrarische grondprijs

De snelle stijging van de grondprijs tussen 1998 en 2000 is niet te verklaren uit de ontwikkelingen van de bedrijfsresultaten of de vooruitzichten in de agrarische sectoren, maar wel uit de economische groei en de rentedaling in die jaren. Zo is het verloop van de gemiddelde grondprijs vergelijkbaar met dat van de woningprijs, die beschouwd kan worden als indicator voor het economisch tij (figuur 5.1). De marktprijs van een willekeurig perceel bestaat enerzijds uit de verwachte opbrengstwaarde in de landbouw en anderzijds uit de kans op een vermogensstijging door verandering in bestemming. De invloed van bestemmingswijzigingen op de grondprijs kan zich over een groter gebied uitspreiden door binnenlandse hervestiging van uitgekochte landbouwbedrijven.

5.1.2 Hergebruik boerderijen

Vrijkomende agrarische bebouwing

In de afgelopen twintig jaar nam het aantal agrarische bedrijven met circa 2% per jaar af. Van de boerderijen verliest naar schatting jaarlijks gemiddeld 1,1% daadwerkelijk de agrarische functie. Dat zou betekenen dat circa een vijfde van het aantal boerderijen in 1979 in twintig jaar tijd de agrarische functie heeft verloren. In Drenthe en Noord-Holland zijn relatief de meeste bedrijven vrijgekomen (figuur 5.2). Uit regionaal onderzoek (Van der Vaart, 1999 en 2000, Van den Berg et al., 1991 en 1993 en De Haas et al., 1993) blijkt dat van deze boerderijen ongeveer 80% een herbestemming tot woning vond. Slechts 10 à 20% van deze boerderijen wordt gebruikt als niet-agrarisch bedrijfspand.

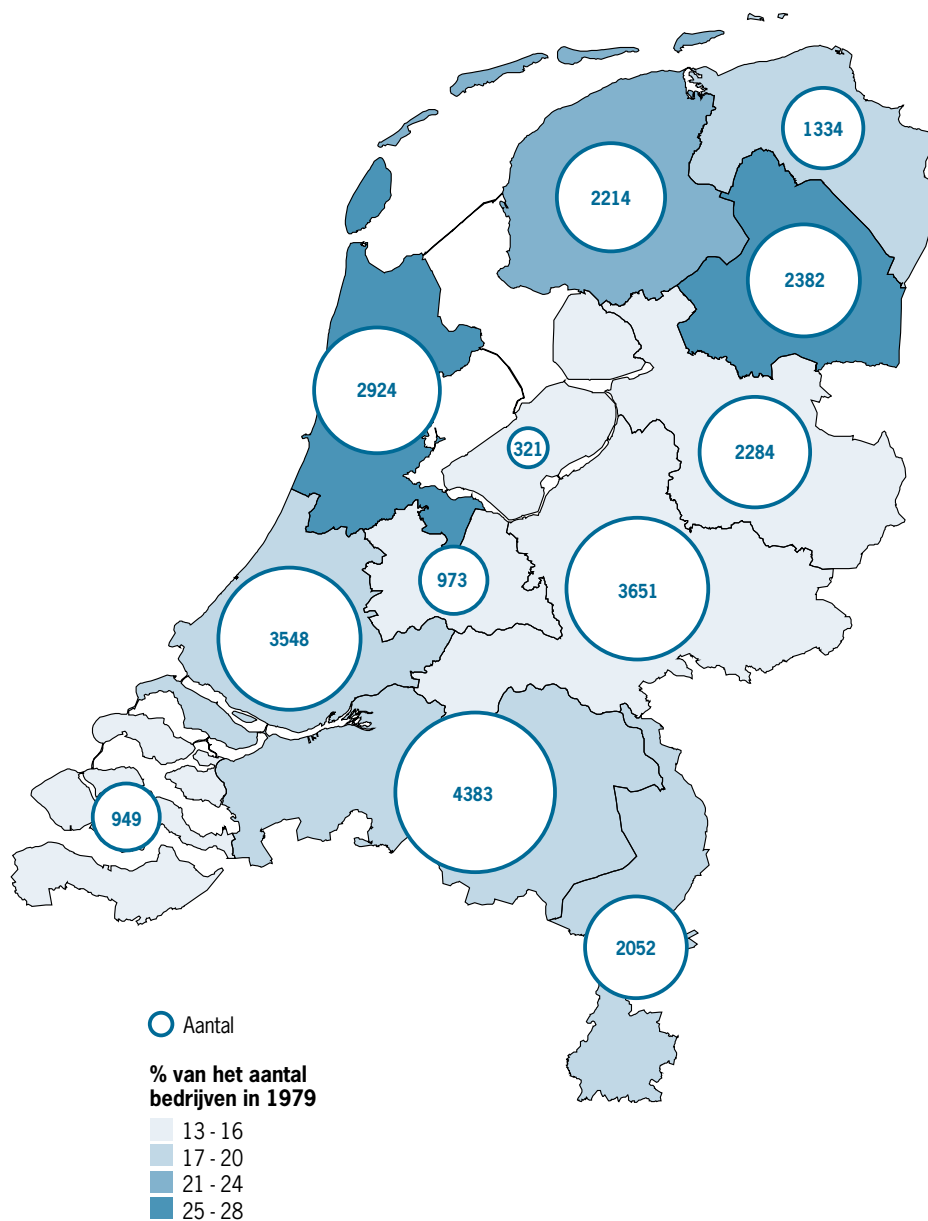
Hindernissen voor nieuwe bedrijfsactiviteiten

Bij nieuwe ondernemers gaat het zowel om agrariërs die in hun voormalige boerderij niet-agrarische activiteiten starten, als om ondernemers die van elders komen. De laatste groep noemt als vestigingsmotieven de lage prijs en de hoeveelheid bedrijfsruimte. Ook de mogelijke woon-werkcombinatie, het vrije wonen en de mooie omgeving zijn echter van belang. Bij het starten van nieuwe bedrijfsactiviteiten lopen ondernemers tegen verschillende problemen aan, zoals beperkingen van het bestemmingsplan, afkeuring door de provincie van de gemeentelijke goedkeuring en bezwaren van omwonenden.

Gemeenten zijn voorzichtig

Het huidige gemeentelijk beleid voor het hergebruik van boerderijen bestaat uit het handhaven van de agrarische bestemming, gedogen, of het hanteren van functielijsten. Gevaar bij het handhaven van de agrarische bestemming is de 'leegloop' van het buitengebied. Hierdoor kan de leefbaarheid in het gedrang komen en dreigt verpaupering van de bebouwing door leegstand (zie de graanschuren in het Oldambt). Gedogen leidt tot het ontstaan van onomkeerbare situaties, waarbij bedrijven kunnen doorgroeien tot buiten de oorspronkelijke boerderij. Het aangeven wat wel of juist niet is toegestaan - zogenaamde positieve of negatieve functielijsten - heeft als nadeel dat hergebruik alleen beoordeeld wordt op type activiteit en niet op andere criteria, zoals bijvoorbeeld de schaal ervan. Verder werken gemeenten dikwijls met verouderde bestemmingsplannen en hebben ze onvoldoende capaciteit om de ontwikkelingen bij te sturen en het beleid te handhaven.

Figuur 5.2 **Schatting van vrijgekomen boerderijen per provincie, 1979-1999**

Bron: CBS, bewerking LEI.

Een reden van de veelal restrictieve benadering van gemeenten is dat men niet weet welke effecten de nieuwe bedrijfsactiviteiten op het platteland hebben. Met name ruimtelijke effecten van hergebruik kunnen de cultuurhistorische en intrinsieke waarden (rust, ruimte en groen) van het landelijk gebied aantasten, als het hergebruik niet in samenhang met de omgeving is ontstaan.

Provincies geven meer ruimte

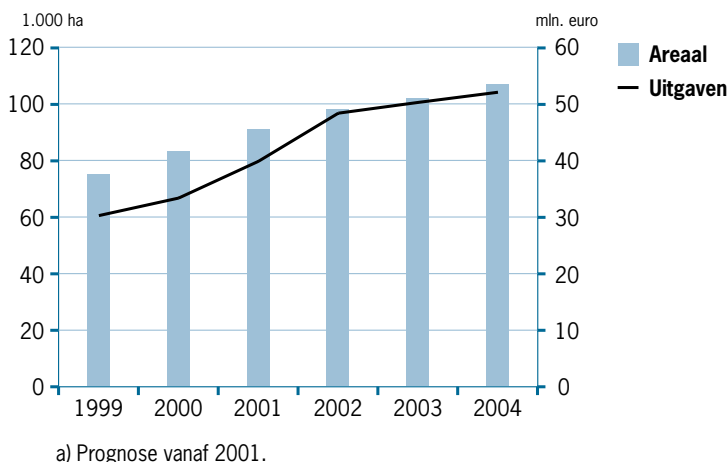
Steeds meer instanties zijn het erover eens dat nieuwe economische activiteiten op het platteland nodig zijn om de vitaliteit te waarborgen en de krimp in de agrarische sector te compenseren (LNV, 1995, DLV, 2000, VNG, 2002). In de provincie Zuid-Holland is een experiment uitgevoerd waarbij het toelaten van verschillende bedrijfsactiviteiten is gekoppeld aan een gebiedszonering (Bosch en Hanemaayer, 1999). In Zeeland zijn convenanten afgesloten met ondernemers die zich in een voormalige boerderij willen vestigen, waarbij de ondernemers ook moeten investeren in ruimtelijke verbeteringen (Van der Does et al., 2000). Beide experimenten zijn positief beoordeeld en hebben geleid tot aanpassingen van het streekplan. Het kabinet geeft in de 'Vijfde nota' aan dat vrijkomende bebouwing in het buitengebied die goed past in het landschap, kan worden herbenut voor kleinschalige functies (VROM, 2001).

Ruimte voor ruimte regeling verbreed

Behalve de reconstructieprovincies, kunnen nu ook de overige provincies een 'ruimte voor ruimte' regeling ontwikkelen. Ter financiering van de afbraak van gebouwen in het buitengebied - inclusief alleenstaande glasopstanden - mogen één of meer compensatiewoningen worden gebouwd. Hoofddoelstelling is de verbetering van de ruimtelijke kwaliteit (VROM, 2001). In de reconstructieprovincies is de extra woningbouw voor het grootste deel gekoppeld aan de Regeling beëindiging veehouderijtakken (RBV, zie hoofdstuk 7). In de eerste openstelling van de regeling zijn 2.700 aanmeldingen goedgekeurd, waarbij in de helft van de gevallen ook een sloopsubsidie is verleend voor een staloppervlak van in totaal 1,6 miljoen m². In de tweede openstelling in het najaar van 2001 zijn 2.500 aanvragen ingediend, waarvan twee derde vergezeld ging van een verzoek om sloopsubsidie voor 2,7 miljoen m² staloppervlak. De verwachting is dat voor 1 oktober 2002 de subsidies zijn verleend. Provinciale Staten van Gelderland en Limburg moeten echter nog de aanvullende financiering voor de sloopvergoeding goedkeuren (LNV, 2002c).

5.1.3 Agrarisch natuurbeheer

De oppervlakte agrarisch natuurbeheer voor rijksrekening is volgens voorlopige gegevens in 2001 met circa 8.000 ha gestegen tot 91.000 ha, waarvoor 40 miljoen euro is uitgetrokken (figuur 5.3), ofwel gemiddeld 440 euro per ha. De Subsidieregeling agrarisch natuurbeheer biedt in 2002 financiële ruimte voor een groei van 3.000 ha. Daarnaast is voor ganzenopvang een arealgroei van 4.000 ha mogelijk (LNV, 2001a en 2001b).

Figuur 5.3 Ontwikkeling ^{a)} areaal en uitgaven agrarisch natuurbeheer, 1999-2004

Bron: LNV.

Kritiek op uitvoering en effectiviteit

De vergoedingen voor natuurbeheer zijn dit jaar onverwacht met gemiddeld 10% gedaald. In de nieuwe regeling zijn de vergoedingen gekoppeld aan de voerprijzen en niet meer aan de algemene prijsindex. Andere knelpunten bij de uitvoering van de nieuwe regeling voor agrarisch natuurbeheer zijn de trage afhandeling van aanvragen, late uitbetaling, onzekerheid en bureaucratie (Oppewal, 2002). Het merendeel van de uitvoeringsproblemen is volgens de staatssecretaris van LNV inmiddels opgelost. De meer fundamentele punten worden meegenomen bij de evaluatie van het Programma Beheer (LNV, 2002d). Maar van de kant van de beheerders komen nog steeds dezelfde klachten (Oppewal, 2002).

Kleijn et al. (2002) concluderen dat agrarisch natuurbeheer op basis van de oude regeling (RBON) gemiddeld genomen tekortschiet om de natuurwaarden in het agrarisch landschap te behouden. De oorzaken kunnen deze auteurs niet met zekerheid aangeven en daarom kunnen ze ook niet zeggen hoe de effectiviteit te verhogen is. Guldmond (Trommelen, 2001) plaatst echter vraagtekens bij deze conclusies, omdat de opzet van het onderzoek gebreken vertoont. Zo waren de natuurwaarden van de percelen in het onderzoek voordat het beheer van start ging niet bekend. In antwoord op Kamervragen stelt de staatssecretaris van LNV dat in de nieuwe regeling voor agrarisch natuurbeheer al een aantal verbeteringen zijn doorgevoerd ten opzichte van de oude regeling (LNV, 2001c).

Bedrijfsresultaten agrarisch natuurbeheer

Zowel het aantal bedrijven met agrarisch natuurbeheer als de gemiddelde vergoeding per bedrijf is van 1998/99 op 1999/00 behoorlijk toegenomen (tabel 5.2). Afgezet tegen de totale opbrengsten van bedrijven is de beheeropbrengst echter van weinig betekenis.

Tabel 5.2

Kengetallen van bedrijven ^{a)} met agrarisch natuurbeheer

	Bedrijven		Vergoeding		
	aantal	%	euro per bedrijf	euro per ha ^{b)}	% van opbrengst
1998/99	8.200	14	2.700	80	1,9
1999/00	10.900	18	3.100	90	2,1

a) Landbouwbedrijven 16-800 nge; b) berekend over totaal areaal cultuurground.

Bron: Informatienet.

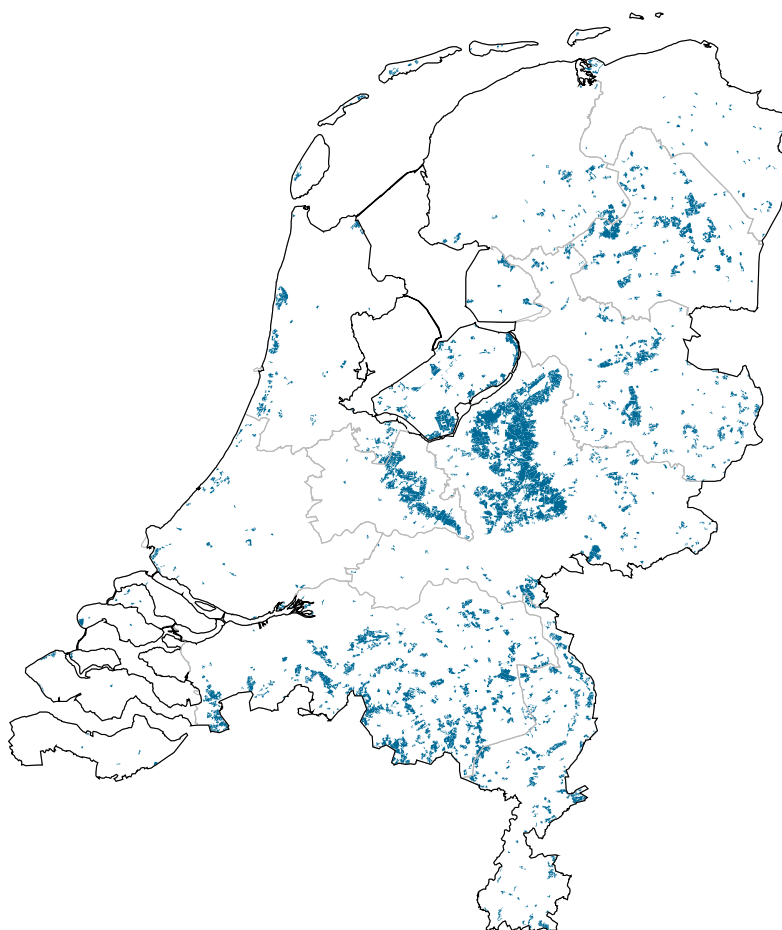
Vaak worden de werkzaamheden voor natuurbeheer uitgevoerd door het gezin en in mindere mate door vrijwilligers, zo leert een onderzoek onder ruim dertig deelnemers van het LEHInformatienet (Polman, 2002). De benodigde tijd loopt uiteen van een paar uur voor administratie tot meer dan 40 uur voor landschapsonderhoud of het markeren van nesten. Een meerderheid van de boeren heeft de indruk dat het aantal soorten dieren en planten gelijk blijft of toeneemt, en een groot deel meent dat de grond schraler is geworden. De kennis voor het tellen en meten wordt vooral al doende opgedaan. Alternatieve bronnen zijn de hulp van vrijwilligers, cursussen en tijdschriften.

Agrarische natuurverenigingen populair

Het aantal verenigingen (inclusief milieucoöperaties, stichtingen, samenwerkingsverbanden, etc.) die zich richten op natuur- en landschapsbeheer door boeren, is de afgelopen jaren snel gegroeid en ligt nu naar schatting ruim boven de 100 (Oerlemans et al., 2001). Ongeveer een derde heeft minder dan 50 leden, een derde 50 tot 100 en een derde meer dan 100 leden. Gemiddeld tellen ze 100 leden, waarvan 70 agrariërs en 30 niet-agrariërs. Ongeveer de helft van de verenigingen heeft niet-agrarische leden, slechts iets minder dan het deel dat die mogelijkheid biedt (60%). Naar schatting is de helft van de agrariërs in een werkgebied van een vereniging lid. Het grootste deel van de verenigingen (41%) heeft een werkgebied van 1.000 à 5.000 ha en een kwart van meer dan 10.000 ha. Bijna drie kwart van de verenigingen sluit individuele of collectieve contracten af voor natuur- en landschapsbeheer. Met de rijksoverheid (Programma Beheer) heeft 61% een contract afgesloten, met provincies 35% (vooral voor en de aanleg van poelen), met gemeenten 25% (vooral voor bermbeheer en landschapsonderhoud) en met waterschappen 20%.

De Nederlandse overheid kent de agrarische natuurverenigingen een belangrijke rol toe en heeft daarvoor ook faciliteiten gecreëerd, zoals het met voorrang behandelen van door verenigingen ingediende collectieve beheerpakketten en het geven van bijdragen voor de organisatiekosten (LNV, 2002e). De Europese Commissie - die het Programma Beheer subsidieert - wil echter een directe relatie tussen de overheid en de boeren. Als ze daaraan vasthoudt, komt het voortbestaan van veel verenigingen in gevaar.

Figuur 5.4 Bosgebieden groter dan 25 ha, 1996

Bron: CBS, bewerking LEI.

5.1.4 Particuliere bosbouw

In 1996 besloeg het Nederlandse bos 323.300 ha. De meeste bossen liggen in het midden, noordoosten en zuidoosten van het land (figuur 5.4). In 2000 was 270.000 ha bos in handen van eigenaren met minimaal 5 ha bos. Het aandeel van het privaatrechtelijk bosbezit is in de afgelopen 10 jaar gegroeid van 37% tot 41%. De ruim 1.500 particuliere bosbedrijven bezitten iets meer dan de helft van het privaatrechtelijk bosbezit, en ruim een vijfde van al het Nederlandse bosbezit van minimaal 5 ha. Gemiddeld bezitten ze 40 ha.

Resultaten particuliere bosbedrijven

De gemiddelde opbrengsten-kostenverhouding van particuliere bosbedrijven kwam in 2000 uit op 76%, 3 procentpunten minder dan in 1999 (tabel 5.3). De opbrengsten stegen met 7% door de hogere subsidies als gevolg van de invoering van het Programma Beheer. Door een kleiner oogstvolume (2,6 m² per ha in 2000 tegen 2,8 m² per ha in 1999) daalde de houtopbrengst. De kosten namen met 12% toe, in hoofdzaak door hogere kosten voor werk door derden. Bedrijven met meer dan 50 ha bos hadden betere resultaten en wisten het negatieve saldo van opbrengsten en kosten te beperken tot 14 euro per ha. Op de bedrijven met meer dan 250 ha daalde het (positieve) resultaat tot 21 euro per ha. Overigens heeft slechts 2% van de particuliere bosbedrijven meer dan 250 ha bos.

Recreatie en natuur

De natuur- en recreatiefunctie van het bos wordt door de samenleving steeds belangrijker gevonden, en dat is niet aan de beseigenaren voorbijgegaan. Bijna het hele particuliere bos is opengesteld voor het publiek en de eigenaren passen het beheer daaraan aan. Hierdoor is het aandeel van de houtverkoop in de totale opbrengsten gedaald, van gemiddeld 40% in de jaren tachtig tot 24% in 2000. Daar staat een toename tegenover van de subsidies, waarvan het bedrag de laatste jaren hoger is dan de som van alle overige opbrengsten. De inkomsten uit de verkoop van hout en andere bosproducten evenals subsidies zijn echter voor de meeste bosbedrijven onvoldoende om de hoge onderhoudskosten van het bos te compenseren. Alleen grote bedrijven met meer dan 250 hectare bos weten doorgaans uit de rode cijfers te blijven. Op die bedrijven zijn de overheadkosten lager en de (hout)opbrengsten wat hoger.

Tabel 5.3 Opbrengsten en kosten (euro) per ha bos op particuliere bedrijven, 1998-2000

	1998	1999	2000
Opbrengsten, totaal	170	178	191
Hout	43	51	45
Subsidies en bijdragen	95	91	111
Overig	32	37	35
Kosten, totaal ^{a)}	239	225	251
Berekende arbeid	84	78	82
Werk door derden	95	85	104
Overig	60	63	65
Opbrengsten-kostenverhouding (%)	71	79	76

a) Exclusief rentekosten voor het in grond en opstanden geïnvesteerde vermogen. Bron: Informatienet.

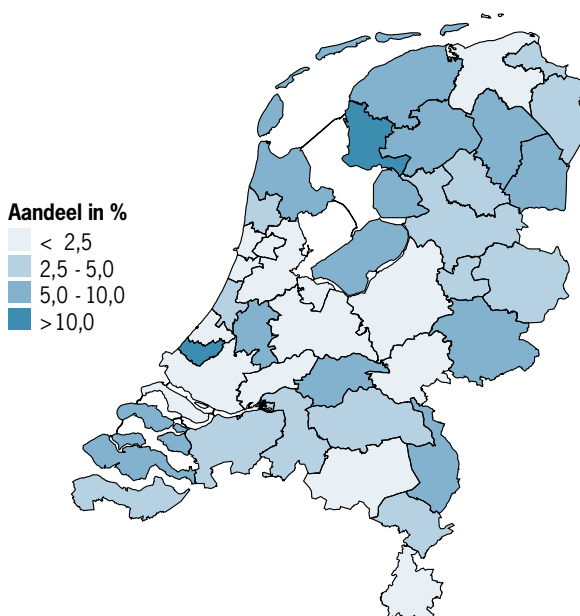
Waardering voor boeren, tuinders en platteland

Boeren en tuinders vervullen uiteenlopende functies. Net als in andere sectoren streven de producenten er in het algemeen naar om met de producten van hun bedrijf een zo goed mogelijk inkomen te verwerven. Naast marktbaar producten als voedsel en sierteelproducten leveren zij als beheerder van het landschap ook niet-marktbare producten. Dit geldt vooral voor de grondgebonden sectoren als de akkerbouw, opengrondstuinbouw en melkveehouderij. Aan de hand van recent onderzoek wordt op deze pagina's een beeld gegeven van hoe de land- en tuinbouw wordt gewaardeerd.

Economische betekenis land- en tuinbouw verschilt per gebied

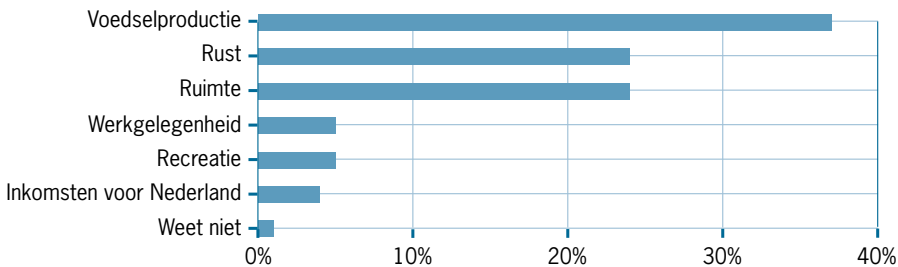
Het agrarisch inkomen is voor 2000 geraamd op 2,7% van het nationale inkomen. In het midden en westen van het land is de bijdrage van de landbouw aan het regionaal inkomen het laagst en in het noorden het hoogst (figuur 5.5). Een van de uitzonderingen is het Westland, waar de glastuinbouw een belangrijke rol speelt. Een andere uitzondering is het westen van Groningen, waar het aandeel van de landbouw gedrukt wordt door hoge aardgasinkomsten. In slechts twee gebieden (Zuidwest-Friesland en Delft-Westland) is het aandeel van de land- en tuinbouw groter dan 10%.

Figuur 5.5 Aandeel primaire land- en tuinbouw in bruto toegevoegde waarde per COROP-gebied, 1998

Bron: CBS, bewerking LEI.

Figuur 5.6 **Belangrijkste functie van het platteland volgens de Nederlander**

Bron: Frerichs et al. (2001).

Nederlander waardeert boer, tuinder...

De Nederlandse burger staat over het algemeen vrij positief tegenover boeren en tuinders (tabel 5.4), en geeft ze een 7,2 als rapportcijfer (DataView, 2002). Dat is iets hoger dan de 6,9 van drie jaar terug. De boeren en tuinders geven zichzelf een iets hoger rapportcijfer (7,5 in 2001). Slechts een vijfde meent dat de samenleving een goed beeld heeft van de agrarische sector, terwijl 45% het gevoel heeft dat de samenleving hen waardeert. Het eerste wordt bevestigd in een NIPO-onderzoek (Frerichs en De Wijs, 2001), maar de waardering van de Nederlandse burger wordt door veel boeren en tuinders onderschat.

... en het platteland

Voor 37% van de Nederlandse burgers is voedselproductie de belangrijkste functie van het platteland (figuur 5.6). Daarna volgen rust en ruimte met elk 24%. De overige functies die hen zijn voorgelegd halen hooguit 5%. Bij het 'platteland' denkt de Nederlander vooral aan boerderijen, boeren, koeien en weilanden, en aan ruimte en rust. Rond de 70% van de Nederlanders fietst of wandelt wel eens op het platteland, en het merendeel (69%) is tevreden over het aantal fiets- en wandelpaden op het platteland. Ook op andere punten heeft de overgrote meerderheid geen behoefte aan ingrepen in het platteland. Waardeert de Nederlander kleinschalige agrarische landschappen met een ruime voldoende (7,6), voor een landschap met intensief grondgebruik is dat maar net een voldoende (5,6). Het verstedelijkt gebied krijgt een onvoldoende (Frerichs en De Wijs, 2001).

Tabel 5.4 **Enkele meningen van de Nederlandse burger over platteland, boeren en tuinders**

Stellingen uit NIPO-onderzoek (Frerichs et al., 2001):	Grotendeels of helemaal mee eens (%)
Nederland is echt Nederland als er koeien in de wei aan het grazen zijn	89
Ik ben trots op de Nederlandse landbouw	77
De overheid moet de boeren geld geven voor het beheer van natuur en landschap op hun bedrijf	71
Er is genoeg ruimte op het platteland voor extra woningbouw	23
Het zou goed zijn als kippen- en varkenshouderijen net als bedrijven op een industrieterrein worden geplaatst	10
Stellingen uit DataView-onderzoek (2002):	Helemaal of enigszins mee eens
Als ik de keuze heb, kies ik voor een product van de Nederlandse boeren en tuinders	86
De Nederlandse boeren en tuinders zijn belangrijk voor een gezonde Nederlandse economie	84

5.2 Ruimtelijk beleid

5.2.1 De ordening van de ruimte

In november 2001 is deel 3 - het definitieve kabinetsstandpunt - van de 'Vijfde nota' over de ruimtelijke ordening uitgebracht. Vaststelling door het parlement zal moeten gebeuren in een nieuwe regeerperiode. De rode contouren die de bebouwingsgrenzen aangeven en de groene contouren ter bescherming van onder meer natuurgebieden uit deel 1 zijn gehandhaafd. De beleidscategorie balansgebieden voor het overige buitengebied is vervallen, omdat de rode contouren nu duidelijk de grenzen van de verstedelijking moeten bepalen. Overigens heeft de SER (2001) in zijn advies op deel 1 de rode contourenbenadering nadrukkelijk ontraden. De raad vindt het een te bot instrument dat niet past in een gebiedsgerichte ontwikkelingsplanologie. Verder is in deel 3 van de 'Vijfde nota' meer aandacht gegeven aan de grondgebonden landbouw. Deze dient naast het produceren van voedsel ook een belangrijke rol te spelen bij de instandhouding en het beheer van het landelijk gebied. De uitwerking in de vorm van stimulerende randvoorwaarden en financiële middelen is echter onvoldoende volgens LTO (2002a).

Structuurschema Groene Ruimte

Het kabinet heeft eind 2001 zijn plannen voor het landelijk gebied in de komende 15 jaar naar buiten gebracht in de vorm van het Structuurschema Groene Ruimte (SGR2), deel 1 (LNV, 2002f). Daarin is het ruimtelijk beleid voor het landelijk gebied uit de 'Vijfde nota' verder uitgewerkt. Verder geeft het SGR2 een ruimtelijke vertaling en verdere concretisering van de LNV-nota's 'Natuur voor mensen, mensen voor natuur' en 'Voedsel en Groen'. De georganiseerde landbouw heeft als belangrijkste kritiekpunt dat van boeren en tuinders veel verwacht wordt - zoals beheer van natuur en landschap - maar dat niet duidelijk is welke instrumenten en financiële middelen daarvoor beschikbaar zijn. Verder legt het kabinet volgens LTO voor de agrarische sector een te zwaar accent op sanering en te weinig op ontwikkeling, vernieuwing en aanpassingen op bedrijfsniveau (LTO, 2002b).

Het kabinet stelt dat de landbouw niet meer het alleenrecht heeft in het landelijk gebied, en dat dit daarom zo moet worden ingericht dat het een functie heeft voor iedereen, zoals de agrarische ondernemer, de natuurbeschermer, de recreant en de bewoner. LTO wijst op het gevaar dat hierdoor te gemakkelijk voorbij kan worden gegaan aan het feit dat het grootste deel van de grond in eigendom is van particulieren, en aan dat eigendom rechten en plichten zijn verbonden.

Ruimte voor water

Water krijgt in de kabinetsvoorstellen een belangrijke sturende rol bij de bestemming, inrichting en beheer van het landelijk gebied. Om de hoeveelheid water te reguleren moeten eerst maatregelen worden genomen om water vast te houden. Als dat niet voldoende is, volgen maatregelen voor het bergen van water, en als laatste kan water worden afgevoerd. Een van de oplossingen bij extreem

hoge waterstanden is het gecontroleerd laten overstromen van gebieden, de zogenoemde 'noodoverloopgebieden'. De Commissie Noodoverloopgebieden (2002) - Commissie-Luteijn - adviseert daarvoor drie gebieden aan te wijzen: Rijnstrangen (bij Zevenaar), de Ooijpolder (bij Nijmegen) en het bovenstroomse deel van de Beersche Overlaat (tussen Cuijk en Oss). Buiten de te beschermen grotere woonkernen wonen in de drie gebieden samen bijna 10.000 mensen. De oppervlakte van circa 26.000 ha is voor het grootste deel in gebruik bij de landbouw, met name voor de graasdierhouderij. De commissie schat de investeringskosten - inclusief planschadevergoeding - op 1,25 miljard euro. De schade in de gebieden bij overstroming is geraamd op 0,7 miljard euro.

Een belangrijk nieuw instrument voor de afstemming van waterbeheer en ruimtelijke ordening is de 'watertoets'. Dit is een methode om de gevolgen van ruimtelijke plannen op watersystemen vast te stellen (Commissie Integraal Waterbeheer, 2001). De toets komt in de nota van toelichting bij ruimtelijke plannen en besluiten, waaronder reconstructie- en landinrichtingsplannen en project-vestigingslocaties voor niet-grondgebonden landbouw. Rijk, provincies, gemeenten en waterschappen hebben verklaard vanaf de ondertekening van de startovereenkomst 'Waterbeleid 21e eeuw' op 14 februari 2001 de toets te zullen gaan toepassen (V&W, 2001).

De totale kosten van het waterbeheer bedroegen in 2000 naar schatting 5,7 miljard euro, waarvan bijna 80% ging naar 'betalen voor water', zoals afvaltransport en drinkwatervoorziening en 20% naar 'betalen tegen water', bijvoorbeeld bescherming tegen wateroverlast (Diederens et al., 2002a). Bij voortzetting van het huidige beleid stijgen de kosten naar schatting tot 6,7 miljard euro in 2015. Bij een aangescherpt beleid zouden de kosten kunnen verdrievoudigen. De lasten voor de landbouw zijn voor 2000 geraamd op bijna 0,6 miljard euro, ofwel 10% van de totale kosten.

Nationale en provinciale landschappen

In de 'Vijfde nota' zijn zeven gebieden aangewezen als nationaal landschap. Om de daarin aanwezige grote landschappelijke en cultuurhistorische waarden te behouden en te versterken is volgens het kabinet aanvullend beleid nodig. Zo is in deze gebieden maar een zeer beperkte uitbreiding van het bebouwd oppervlak toegestaan. Rijk, provincies en gemeenten maken gezamenlijk ontwikkelingsprogramma's op basis waarvan het Rijk geld toekent. Naast nationale landschappen introduceert het kabinet ook provinciale landschappen, waarvan de begrenzing wordt overgelaten aan de provincies.

Grondgebonden landbouw

Het kabinet ziet geen meerwaarde in het aanwijzen van gebieden waar de grondgebonden landbouw bij voorrang ontwikkelingsmogelijkheden krijgt. Voor de melkveehouderij is het ruimtelijk beleid gericht op extensivering in kwetsbare en waardevolle gebieden. Dit wil de overheid bereiken door het subsidiëren van bedrijfsbeëindiging dan wel verplaatsing van bedrijven naar de minder kwetsbare kleigebieden in het noorden en het zuidwesten van Nederland. De vrijgekomen grond kan dan worden opgekocht door andere bedrijven om hun bedrijf te extensiveren.

De extra ruimte voor permanente bollenteelt op zeezandgrond zou volgens het kabinet gevonden moeten worden in projectvestigingslocaties. Daarvoor zijn indicatief zoekgebieden aangegeven (figuur 5.7). De provincies krijgen de taak de locaties te begrenzen en vast te leggen in het streekplan. Buiten deze locaties mag vervolgens geen uitbreiding meer plaatsvinden van permanente bollenteelt op zeezandgronden. LTO heeft grote moeite met deze voornemens, omdat het nog niet duidelijk is of de locaties voldoende ruimte bieden en gerealiseerd zullen kunnen worden.

Niet-grondgebonden landbouw

Het kabinet stimuleert de concentratie van de niet-grondgebonden vormen van landbouw. In de gebieden waar het grootste deel van de intensieve veehouderij is geconcentreerd - de zandgebieden in Zuid- en Oost-Nederland - vindt een grootschalige herinrichting plaats. Die vindt plaats binnen het kader van een speciale wet, de Reconstructiewet concentratiegebieden (figuur 5.7, zie ook paragraaf 5.3.2). Buiten deze gebieden geeft het rijk de voorkeur aan vestigingslocaties, die ruimte moeten bieden aan (her)vestiging en uitbreiding van intensieve-veehouderijbedrijven. De provincies zouden deze locaties als aparte categorie moeten vastleggen in het streekplan.

De concentratie van de glastuinbouw moet plaatsvinden in projectvestigingslocaties (figuur 5.7, zie verder paragraaf 5.3.3) en in de bestaande regionale glastuinbouwvestigingen. Voorwaarde voor uitbreiding van de regionale locaties is dat het totale areaal glas op streekplanniveau niet mag toenemen. De sector wijst deze zogenaamde 'saldo-nul'-benadering met de kracht van de hand.

Veenweidegebieden

De aanpak van de waterproblematiek in veenweidegebieden kan volgens het kabinet via 'beperkte drooglegging', 'actieve vernatting' of 'passieve vernatting'. Bij beperkte drooglegging - waterpeil ten hoogste 60 cm onder maaiveld - is nog een goede agrarische bedrijfsvoering mogelijk. Actieve vernatting houdt in dat het waterpeil fors wordt opgezet waardoor er voor landbouw geen ruimte meer is. Bij passieve vernatting volgt het waterpeil de bodemdaling niet meer, totdat een peil is bereikt van circa 40 cm onder maaiveld. Dit leidt tot forse beperkingen in de agrarische bedrijfsvoering. De landbouw krijgt dan vooral een rol als beheerder van het landelijk gebied en ontvangt hiervoor een beheersvergoeding die meestijgt met het waterpeil (LNV, 2002f). Binnen de door de rijksoverheid aangegeven zoekgebieden moeten provincies en waterschappen per deelgebied aangeven welke aanpak gevolgd wordt.

De te verwachten inkomensschade door peilverhoging in het Groene Hart (van 60 naar 35 cm onder maaiveld) bedraagt ongeveer 270 euro per ha voor gangbare melkveebedrijven en 360 euro per ha voor biologische bedrijven. Het inkomensverlies op bedrijfsniveau bedraagt gemiddeld 9.000 à 14.000 euro, ofwel bij benadering een halvering van het inkomen (Van der Ploeg et al., 2001). LTO-Nederland heeft grote twijfels of dergelijke waterambities wel kunnen samengaan met vormen van duurzame landbouw. Met het verdwijnen van de landbouw dreigt ook het historisch landschap verloren te gaan. LTO benadrukt dat het bieden van voldoende ontwikkelingsruimte voor de landbouw belangrijker is dan het compenseren van het inkomensverlies.

Groene diensten op het platteland

Volgens SGR2 mag van eigenaren en gebruikers van grond worden verwacht dat ze zorg besteden aan de natuur en het landschap. Voor de landbouw hoort dat een normaal onderdeel van de bedrijfsvoering te zijn, de zogenaamde Goede Landbouwpraktijk (GLP). Groene diensten zijn activiteiten of beheersmaatregelen gericht op realisering van verdergaande maatschappelijke wensen, waarvoor de ondernemer beloond moet worden. Voorbeelden zijn natuur-, landschaps- en waterbeheer, en het vergroten van de toegankelijkheid van het landelijk gebied. De beloning komt bij voorkeur uit de markt, en anders van de overheid. In het laatste geval krijgen bepaalde gebieden voorrang, zoals gebieden rond EHS, nationale landschappen en veenweidegebieden met een verhoogd waterpeil (LNV, 2002f).

Een van de eerste vragen die opkomt, is wat 'verdergaande maatschappelijke wensen' betekent, wat behoort tot de normale bedrijfsactiviteiten en wat niet. Verder spelen er vragen rond de financiering van groene diensten. In dat verband maken Overbeek en Veeneklaas (2002) onderscheid tussen groene diensten en diensten in de groene ruimte. De diensten in de groene ruimte, zoals agrotourisme en zorglandbouw, zijn private diensten waarvoor beloning uit de markt voor de hand ligt. De groene diensten, zoals natuur- en landschapsbeheer door boeren, hebben een publiek karakter waarvoor marktbeloning lastiger te realiseren is. Het gevaar bestaat dat de commerciële diensten in de groene ruimte de publieke groene diensten verdringen, hoewel ze elkaar nodig hebben. Dat zou een beleid voor groene diensten rechtvaardigen (Overbeek en Veeneklaas, 2002).

5.2.2 Grondbeleid

Het kabinet heeft eind 2001 ingestemd met een voorstel om de Wet voorkeursrecht gemeenten (Wvg) te verbreden van gemeenten met een uitbreidingsstaakstelling naar alle gemeenten. De mogelijkheden om grond niet te hoeven aanbieden aan de gemeente - door middel van een eerder gevestigde optie- of koopovereenkomst - zijn geschrapt (VROM, 2002).

Een ruimere stakingswinstvrijstelling ter bevordering van de grondmobiliteit voor groene doelen vindt het kabinet ongewenst. Met een ruimere vrijstelling zou enerzijds de beëindiging van agrarische bedrijven kunnen worden bevorderd en anderzijds de binnenlandse hervestiging van agrarische bedrijven worden ontmoedigd. De afwijzing past in de lijn om de uitzonderingspositie van de landbouw af te bouwen.

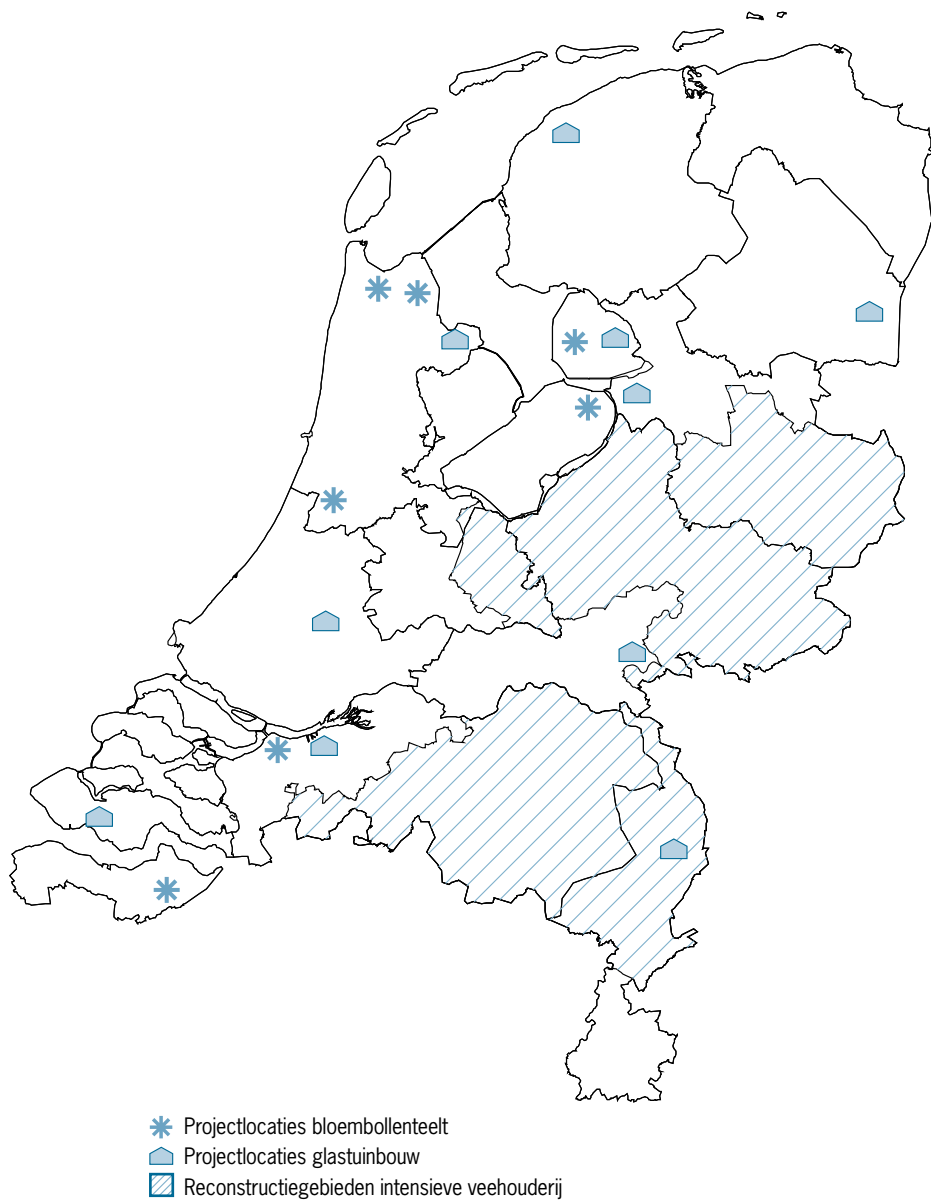
Een beslissing over de wenselijkheid van een openruimteheffing wordt overgelaten aan het nieuwe kabinet, maar het afgetreden kabinet wijst wel een sturende openruimteheffing en een ruimtegebruiksbelasting af. Op dit moment werkt het CPB aan een studie, waarin de gevolgen van een forfaitaire variant (vast tarief per m²) van de open-ruimteheffing worden geanalyseerd. De heffing is een instrument om degene die profiteert van een bestemmingswijziging te laten betalen voor het verlies aan open ruimte.

5.2.3 Subsidieregeling gebiedsgericht beleid

Rijk en provincies hebben een uitvoeringscontract gesloten, waarin over een periode van vier jaar jaarlijks afspraken worden gemaakt over de realisatie van rijksdoelen in het landelijk gebied. Het Rijk verschaft hiervoor de nodige bijdragen, terwijl de provincies de plannen maken en laten uitvoeren.

Figuur 5.7

Herstructurering van glastuinbouw, bloembollenteelt
en intensieve veehouderij

Bron: VROM/LNV.

De overeenkomst voor 2002-2005 is in februari 2002 ondertekend. Voor 2002 is een bedrag van 412 euro miljoen ter beschikking gesteld voor grondverwerving en landinrichting. De provincies hebben 78 verschillende gebieden geselecteerd voor toepassing van de Subsidieregeling gebiedsgericht beleid (SGB). Voor sommige hiervan zijn al gebiedsplannen opgesteld, onder andere vooruitlopend op de Reconstructiewet. Binnen de provinciale plannen is ook ruimte voor het indienen van projectvoorstellen door belanghebbenden (LNV, 2002g).

5.3 Inrichting

5.3.1 Landinrichting

Vooruitlopend op de aanpassing van de Landinrichtingswet heeft het ministerie van LNV met de provincies afgesproken om de nieuwe landinrichtingsaanpak al te kunnen toepassen. Tevens is afgesproken de omvang van de lopende verplichtingen terug te dringen, te werken met kortlopende verplichtingen, en te streven naar een spoedige realisatie van nieuw kabinetsbeleid. De verplichtingenstand wordt momenteel teruggedrongen. Dit wordt gerealiseerd door het verminderen van de intensiteit van inrichting (investeringsniveau per ha) van sommige projecten. In 2001 zijn zes landinrichtingsprojecten met een oppervlakte van 48.445 ha afgesloten. Ter vergelijking: in 2000 zijn acht projecten met een oppervlakte van 38.855 ha afgesloten. In 2001 is in twaalf gebieden landinrichting in uitvoering genomen met een oppervlakte van 73.115 ha. In totaal is voor 28 miljoen euro aan nieuwe verplichtingen aangegaan in nieuwe (deel)plannen. Deze deelplannen maken deel uit van grotere raamplannen, die in de komende jaren fasegewijs tot uitvoering worden gebracht. De totale oppervlakte van gebieden waar landinrichting in Nederland wordt uitgevoerd, is hiermee gestegen tot 769.785 ha (was 746.015 ha). Begin 2002 is het Voorbereidingsschema Landinrichting vastgesteld voor de jaren 2001 en 2002. In dit schema zijn tien gebieden aangegeven waar landinrichting in voorbereiding is genomen met een totale oppervlakte van 88.480 ha (CLC, 2002). De snelle groei in de toepassing van de Regeling Kavelruil in de afgelopen jaren heeft zich in 2001 niet voortgezet. In totaal is voor 253 kavelruilen met een totale oppervlakte van 10.000 ha de akte gepasseerd. In 2000 was dit 326 kavelruilen met een oppervlakte van 13.540 ha. In een toenemend aantal gebiedsplannen is voor de ruiling van gronden deze vrijwillige vorm van herverkaveling gekozen in plaats van wettelijke herverkaveling.

5.3.2 Reconstructie concentratiegebieden

De Reconstructiewet concentratiegebieden is in werking getreden op 1 april 2002. Deze wet was oorspronkelijk bedoeld om de kwetsbaarheid voor besmettelijke ziekten in de varkenshouderij te verminderen na de varkenspestepidemie van 1997. Het idee was om de intensieve varkensgebieden van elkaar te isoleren door het creëren van varkensvrije zones. Het doel van de wet is allengs verbreed van een herstructurering van de varkenshouderij tot een integrale aanpak van de problemen in de concentratiegebieden op het gebied van veterinaire kwetsbaarheid, water, natuur, recreatie en landschapskwaliteit (zie figuur 5.7). Voor de uitvoering van de Reconstructiewet stellen provincies een reconstructieplan op voor een gebied, waarin het wordt verdeeld in landbouwonontwikkelings-, verwevings- en extensiveringsgebieden.

In de eerste categorie is expansie van de intensieve veehouderij toegestaan, in de tweede alleen voorzover andere functies van het gebied daar niet onder lijden, en in de derde mogen alleen bestaande bedrijven blijven bestaan zonder de mogelijkheid tot uitbreiding. Een opmerkelijk aspect van deze wet is dat provincies de bevoegdheid krijgen bestemmingsplannen te laten wijzigen. De Reconstructiewet biedt de mogelijkheid tot innovaties in de intensieve veehouderij, waardoor deze nog minder grondgebonden kan worden dan al het geval is. Om deze mogelijkheden te verkennen zijn twee proefprojecten opgestart: Hart van Twente en Agrarisch Vestigingsgebied Nederweert. Zo hebben in Nederweert vijftien intensieve veehouders een plan gemaakt om hun bedrijven te verplaatsen naar een speciaal te ontwikkelen bedrijventerrein. Het ministerie van LNV, de provincie en de EU hebben hiervoor subsidies toegezegd. LTO ziet het inrichten van industrieterreinen en 'varkensflats' voor de intensieve veehouderij niet als een duurzame ontwikkeling. Het is strijdig met veterinaire eisen en schadelijk voor het imago. Vestiging dient volgens LTO en de Nederlandse burger gespreid plaats te vinden (LTO, 2002b, Frerichs en De Wijs, 2001).

De uitvoering van de Reconstructiewet is nauw verbonden met de Wet stankemissie veehouderijen (die voorlopig alleen in de concentratiegebieden zal gelden) en de Ammoniakwet, die bedoeld is voor zowel de EHS- als de concentratiegebieden. In het parlement is het oorspronkelijke wetsvoorstel aanzienlijk afgezwakt (zie paragraaf 6.3.3). Ook de Stankwet zal op aandringen van het parlement worden versoepeld, en de strenge norm zal alleen gelden voor de extensiveringsgebieden (EK, 2002). Inmiddels zijn beide wetten door het parlement aanvaard. Er wordt nog gewerkt aan een 'integrale stankwet', die voor het hele land zal gelden en waarin de hierboven bedoelde stankwet wordt opgenomen.

5.3.3 Herstructurering glastuinbouw

Nieuwe glastuinbouwlocaties

De glastuinbouw in Nederland is sterk geconcentreerd in het westen van het land, waar een grote vraag is naar ruimte voor woningbouw, niet-agrarische bedrijvigheid en infrastructuur. Daarom zijn tien projectvestigingslocaties (figuur 5.7) aangewezen in verschillende delen van het land, waar in totaal ruimte moet komen voor 2.700 ha netto onder glas. Eén van die locaties – de Zuidplaspolder – ligt overigens in Zuid-Holland, en die moet helpen een geleidelijke verschuiving teweeg te brengen van het zwaartepunt in het overvolle Westland naar het gebied tussen Rotterdam en Zoetermeer. Ook andere locaties zijn in principe mogelijk (aan te wijzen door de provincies), maar het beleid is dat de glastuinbouw ruimtelijk geconcentreerd moet blijven met minimaal 150 ha per locatie om schaalvoordelen te behouden.

Tot nu toe hebben zich alleen in Berlikum in Friesland reeds tuinders uit het Westland gevestigd. Op zes andere locaties zijn kassen in aanbouw, voor twee is de definitieve locatie nog niet vastgesteld, en in één geval - Nieuwdorp in Zeeland - is de voorgestelde locatie door de provincie afgewezen. In totaal was in september 2001 een areaal van 261 ha gerealiseerd (LNV, 2001d).

Inmiddels is de uitvoering van het Integraal Ontwikkelingsplan Westland (IOPW) weer een stukje dichterbij gekomen, door de oprichting van een ontwikkelingsmaatschappij van lokale overheden in mei 2002.

Naast de herstructurering op conventionele basis wordt ook nagedacht over de mogelijkheid om op kleine schaal kassen drijvend te maken, om zodoende problemen van waterberging, ruimtegebrek en wateroverlast voor de glastuinbouw tegelijk op te lossen. Momenteel wordt hiervoor een haalbaarheidsstudie verricht. Een proefkas zal naar verwachting in de loop van 2002 in Aalsmeer worden gebouwd.

Landbouw en milieu

Kernpunten:

- In 2001 werd de voor 2000 beoogde halvering van het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen ten opzichte van 1985 gerealiseerd
- De relatief sterke uitbreiding van gewassen die veel chemische middelen vergen, zoals bloembollen en uien, vertraagt de vermindering van het totale verbruik
- Mede om de afhankelijkheid van chemische middelen verder terug te dringen, wordt gestreefd naar geïntegreerde teelt op gecertificeerde bedrijven
- De totale emissie van broeikasgassen door de agrarische sector is sinds 1990 met ruim 10% verminderd. Dit is al meer dan de nationale reductiedoelstelling van 6% in 2010
- Het gemiddelde stikstofoverschot per hectare van de agrarische sector was in 2000 ruim 40 kg lager dan in 1999. Het fosfaatoverschot daalde met 8 kg
- Het in 2001 volledig van kracht geworden Mineralenaangiftesysteem (MINAS) is effectief
- Het voor 2003 verwachte mestoverschot vertoont een dalende lijn en werd begin 2002 nog geschat op 3 à 4 miljoen kg fosfaat
- De ammoniakemissie van de veestapel was in 2000 ongeveer een derde kleiner dan in 1990, vooral dankzij andere methoden van mestaanwending
- De eerste doelstellingen van het ammoniakbeleid lijken vrij goed haalbaar, maar de uiteindelijke doelstellingen zijn veel moeilijker te realiseren
- De milieukosten voor de land- en tuinbouw zijn opgelopen van ruim 40 miljoen euro in 1990 tot ruim 200 miljoen euro in 2000. Verwacht wordt dat tot 2010 minstens een verdubbeling zal plaatsvinden

6.1 Gewasbescherming

6.1.1 Verbruik

In 2000 bedroeg het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen in de agrarische sector ongeveer 11,4 mln. kg actieve stof (tabel 6.1). Ten opzichte van 1999 was dit een daling van ongeveer 5%. Vanaf 1998 tekent zich een daling in het verbruik af, na de stagnatie in de daaraan voorafgaande jaren. Volgens zeer voorlopige gegevens heeft deze ontwikkeling zich in 2001 in versneld tempo voortgezet met een daling van 15 tot 20% (tabel 6.1). Een van de oorzaken van deze sterke daling was het vrij droge weer waardoor schimmels minder kansen kregen. Daarnaast is de inkrimping van het aardappelareaal en van enkele tuinbouwgewassen van belang (zie hoofdstukken 9 en 10). De sanering van het middelenpakket speelt eveneens een rol, terwijl de inspanningen van bedrijfsleven en overheid om 'minder te spuiten' kennelijk ook resultaten beginnen af te werpen.

Tabel 6.1

Verbruik van gewasbeschermingsmiddelen in de land- en tuinbouw, 1984-2001

Categorie	Verbruik (mln. kg actieve stof)								Taakstelling
	1984-88	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001(r)	2000 a)
Grondontsmetting	10,25	2,39	1,75	1,57	1,18	1,47	1,40	0,95	3,28
Onkruidbestrijding	4,60	3,98	3,96	3,85	4,05	3,87	3,50	3,00	2,53
Schimmelbestrijding	4,45	4,49	4,10	4,94	5,81	5,20	4,93	4,00	2,85
Insectenbestrijding	0,69	0,55	0,67	0,49	0,46	0,41	0,29	0,25	0,44
Overige b)	1,31	1,20	0,80	1,16	1,18	1,05	1,26	1,10	0,86
Totaal	21,3	12,61	11,28	12,01	12,68	11,99	11,38	9,30	10,65

a) Bron: IKC; b) Vanaf maart 1995 exclusief minerale olie als hulpstof, die niet meer wordt aangemerkt als bestrijdingsmiddel. In 1994 ging het hierbij om ongeveer 1,5 miljoen kg. actieve stof.

Bron: LEI/CBS, 2000; gegevens 1999 en 2000: PD.; 2001 LEI/Nefyto.

De in het Meerjarenplan Gewasbescherming (MJPG) vastgelegde taakstellingen voor 2000 zijn alleen tijdig gehaald voor de grondontsmettingsmiddelen en voor de middelen tegen insecten. In 2001 kwam het totale verbruik onder 10 mln. kg actieve stof, waarmee de taakstelling ruimschoots werd gehaald, zij het een jaar te laat.

Verbruik op gewasniveau daalt

Bij deze ontwikkelingen spelen verschillende factoren een rol. Op gewasniveau is er in het algemeen sprake van een daling van het middelenverbruik per hectare. Zo nam op de LEI-bedrijven het gemiddelde verbruik in de aardappelteelt af van 65 kg per hectare in 1990 tot 15 kg in 1999, terwijl in de bloembollenteelt tussen 1993 en 1999 een daling van 152 tot 109 kg werd gerealiseerd (Brouwer et al., 2002, p. 36/37). In beide gevallen kwam de belangrijkste bijdrage voor rekening van de grondontsmettingsmiddelen.

Het effect van de daling op teelniveau wordt voor een deel teniet gedaan door verschuivingen binnen het areaal, waarbij intensiever geteelde gewassen vaak een relatief sterke groei te zien geven. Zo nam de oppervlakte glastuinbouw tussen 1990 en 2001 met 8% toe, het areaal pootaardappelen met ruim 10% en dat van bloembollen met bijna 40% en van uien met ongeveer 50%. Gelet op de Nederlandse concurrentiepositie en de hoge grondprijzen (zie hoofdstuk 5) is dit economisch gezien een logische ontwikkeling. Deze verschuivingen hebben een opwaarts effect op het middelenverbruik. Zo is het gemiddelde verbruik voor alle akkerbouwproducten ongeveer 8 kg actieve stof per hectare. Voor aardappelen en uien ligt het echter tussen 15 en 20 kg. In de glastuinbouw wordt zo'n 50 kg verbruikt en in de bloembollenteelt, zoals aangegeven, meer dan 100 kg.

6.1.2 Beleid

Het feit dat de doelstellingen van het MJPG slechts voor een deel zijn gerealiseerd vormde, samen met de constatering dat de afhankelijkheid van chemische middelen nog onvoldoende is verminderd, aanleiding tot het opstellen van nieuwe plannen. Hoofddijn van het nieuwe beleid is dat wordt gestreefd naar 'geïntegreerde teelt op

gecertificeerde bedrijven'. Anders dan bij het MJPG wordt het nieuwe beleid doorvertaald naar het afzonderlijke bedrijf. De milieubelasting als gevolg van het gebruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen zou in 2010 95% lager moeten zijn dan in 1998 (LNV, 2001e). Behalve een verdere beperking van het verbruik als zodanig, zijn hierbij ook de wijze van spuiten – beperken van drift etc. – en de middelenkeuze van groot belang.

Bedrijfsgerichte benadering waarschijnlijk effectiever

Gelet op de enorme verschillen in middelenverbruik (zie bijvoorbeeld Brouwer et al., 2002, blz. 40 e.v.), maar ook in milieubelasting door de afzonderlijke chemische middelen, mag worden aangenomen dat een bedrijfsgerichte benadering effectiever is dan het sectorgerichte beleid van het afgelopen decennium. De verschillen in verbruik zijn te verklaren door infectiedruk en spuitgedrag. De infectiedruk hangt onder meer samen met bodemkwaliteit, omgevingsfactoren en rassenkeuze. Het spuitgedrag wordt bepaald door de risicobeleving van de ondernemer (Brouwer et al., 2002, blz. 43). Meer ecologisch georiënteerde gewasbeschermingsmethoden en teeltsystemen zullen worden bevorderd. Chemische middelen mogen alleen worden ingezet als 'laatste redmiddel'. Het is de bedoeling dat tegen 2005 90% van de bedrijven met plantaardige productie 'vrijwillig' is gecertificeerd, volgens de normen van de geïntegreerde teelt. De wettelijke stok achter de deur is dat per 1 januari 2005 alleen gecertificeerde bedrijven chemische middelen mogen gebruiken.

Beste manier van kennisverspreiding verschilt per ondernemerstype

Om het uitgezette beleid inzake de gewasbescherming te realiseren is effectieve kennisverspreiding van groot belang. In verband daarmee heeft het LEI in samenwerking met PPO voor de bloembollensector, de akkerbouw, de champignonteelt en de rozenteelt onderzoek gedaan naar de meest effectieve manier van kennisverspreiding voor de verschillende typen ondernemers. Voor de bloembollenteelt zijn drie ondernemerstypen onderscheiden, namelijk: passief (25-30% van de ondernemers), gemiddeld (circa 50%) en actief (20-25%) ondernemerschap (Theuvs et al., 2002).

Bij de groep met passief ondernemerschap is de ondernemer ouder, de moderniteit van het bedrijf lager en het toekomstbeeld van het bedrijf en de maatschappij pessimistischer. Het netto bedrijfsresultaat ligt gemiddeld relatief laag. Waarschijnlijk hebben deze bedrijven beëindiging in het vooruitzicht en zijn ze aan het afbouwen. Passief ondernemerschap gaat vaak samen met een hoger middelenverbruik. Deze ondernemers vertrouwen vooral op de kennis van middelenleveranciers en zijn gevoelig voor afzetzekerheid. Ze kunnen daarom worden beïnvloed via afnemerseisen en daarop afgestemde advisering door middelenleveranciers.

De ondernemers met gemiddeld of actief ondernemerschap en een areaal groter dan 17 ha doen meer mee aan onderzoeks- en demonstratieprojecten. Deze bedrijven zijn intensiever met veel tulpen en lelies. Ze zijn relatief modern en hebben betere resultaten. De ondernemers hebben een positief toekomstbeeld; zij zien meer sterkten en kansen in plaats van zwakten en bedreigingen. Het middelenverbruik is gematigd. Deze ondernemers zoeken zelf hun weg en maken daarbij voldoende gebruik van beschikbare kennis. Deze groep wordt met het huidige kennissysteem goed bereikt.

De ondernemers met gemiddeld of actief ondernemerschap en areaal kleiner dan 17 ha vormen het tegenbeeld van de ondernemers met een groter bedrijf. Deze kleinere bedrijven hebben een vrij laag verbruik, mede doordat ze minder gevoelige teelten hebben. Ze wisselen kennis uit via studieclubs. In de cyclus van registreren, vergelijken, interpreteren en plannen maken, kan het opstellen van gewasbeschermingsplannen worden ingebouwd om zo de kennisverspreiding te bevorderen.

Bij een consequente uitvoering van het 'oude' beleid kan de milieubelasting door chemische gewasbescherming in 2005 met 87% zijn verminderd ten opzichte van 1998 (Buurma et al., 2000). Bij uitvoering van het voorgenomen beleid komen daar nog enkele procenten bij. Een en ander gaat gepaard met oplopende kosten.

Verwacht wordt dat de doelstellingen op termijn zijn te realiseren, mits er voldoende wordt geïnvesteerd in het ontwikkelen van nieuwe teeltmethoden, resistente rassen en niet-milieubelastende gewasbeschermingsmiddelen (Spiertz en Van der Kolk, 2002). De invoering van nieuwe middelen verloopt vrij traag, wat er toe leidt dat er tot ergernis van het bedrijfsleven vaak nog geen vervangende middelen beschikbaar zijn wanneer oude middelen in het kader van het saneringsbeleid worden verboden. Dit heeft, mede onder druk van de Tweede Kamer, al enkele malen geleid tot wijziging van de regelgeving. Onlangs is een nieuwe wijziging van de Bestrijdingsmiddelenwet voorgesteld, waardoor de toelating van middelen wordt verruimd, zodat de sector kan blijven beschikken over een toereikend pakket chemische middelen.

6.2 Energie en broeikasgassen

6.2.1 Verbruik en emissies

Het gezamenlijke aandeel van de broeikasgassen vanuit de primaire agrarische sector in het nationale totaal bedraagt ongeveer 10%. Het aandeel van de sector in het verbruik van fossiele energie ligt met ongeveer 5% aanzienlijk lager. Het aandeel in de CO₂-emissie ligt in dezelfde orde van grootte. Bij de andere twee broeikasgassen - methaan en lachgas - is het agrarisch aandeel aanzienlijk groter, namelijk tussen 40 en 50%. Deze beide gassen komen vrij uit vee en mest en hebben, omgerekend naar CO₂-equivalenten, in de totale emissie van broeikasgassen door de agrarische sector, een meer dan tweemaal zo groot aandeel als CO₂. Beleidsmatig is dit interessant omdat de emissie van methaan en lachgas sterk gecorreleerd is aan de veestapel, die naar verwachting verder zal inkrimpen, onder andere door het ammoniakbeleid (zie paragraaf 6.3).

Wanneer men de emissies die vrijkomen bij toelevering en verwerking meeneemt, blijkt het aandeel van het hele agrocomplex circa 15% te zijn (Brouwer en Berkhout, 2001). Het verschil komt vrijwel geheel voor rekening van CO₂. Onder meer de kunstmestindustrie gebruikt vrij veel fossiele energie. Indirect is de bijdrage van de kunstmestindustrie nog groter omdat 85% van de N₂O-emissie van de industrie afkomstig is van de productie van salpeterzuur. Deze grondstof wordt grotendeels gebruikt bij de kunstmestproductie (Spiertz en Van der Kolk, 2002). Daarnaast heeft de agrarische sector een relatief groot aandeel in het goederentransport over de weg.

Het verbruik van fossiele energie door de land- en tuinbouw en daarmee de CO₂-emissie, vertoont de laatste jaren een daling na de vrijwel ononderbroken stijging vanaf het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw (tabel 6.2). De emissie van methaan vertoont al vanaf het midden van de jaren tachtig een dalende tendens in samenhang met de inkrimping van de rundveestapel. De emissie van lachgas vermindert de laatste jaren eveneens, nadat zich in het midden van de jaren negentig nog een toename had voorgedaan. Dit werd onder meer veroorzaakt door het onderwerken van mest in het kader van het ammoniakbeleid. Daardoor komt er meer stikstof in de bodem, waarvan een deel wordt omgezet in lachgas.

Tabel 6.2**Emissie (mrd. kg CO₂-equivalenten) van broeikasgassen door de land- en tuinbouw, 1980-2000**

	1980	1985	1990	1995	1998	1999	2000(v)
Uitstoot kooldioxyde (CO ₂) ^{a)}	7,2	5,6	8,4	8,1	7,5	7,1	6,9
Uitstoot methaan (CH ₄)	10,8	11,1	10,7	10,1	9,2	9,0	8,6
Uitstoot distikstofoxide (N ₂ O)	6,9	7,3	6,9	8,3	7,8	7,8	7,6
Totaal, in mrd. CO₂-equivalenten	24,9	24,0	26,0	26,5	24,5	23,9	23,1

a) zonder correcties voor temperatuurschommelingen;
exclusief emissie mobiele bronnen (tractoren en dergelijke).

Bron: CBS/RIVM, Milieucompndium, diverse jaren.

6.2.2 Beleidsdoelstellingen en tendensen

Uit het voorgaande blijkt dat de totale emissie van broeikasgassen vanuit de agrarische sector de laatste jaren omlaaggaat. In 2000 lag deze emissie ruim 10% lager dan in 1990. De CO₂-emissie was zelfs meer dan 15% verminderd. Wanneer men een correctie aanbrengt voor temperatuurschommelingen, blijft het beeld ongeveer hetzelfde.

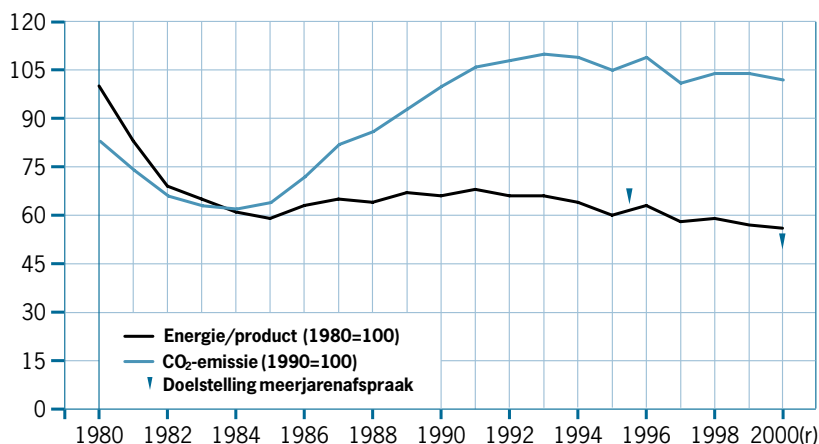
Er is op dit gebied geen specifieke beleidsdoelstelling voor de agrarische sector. De nationale doelstelling komt neer op een reductie van 6% in 2010 ten opzichte van 1990. Geconstateerd kan worden dat de agrarische sector als geheel al ruimschoots aan deze doelstelling voldoet. Voor de langere termijn wordt over veel verdergaande reducties gesproken. In NMP4 wordt voor 2030 een na te streven reductie met 40-60% genoemd, wat overigens geen einddoel is (VROM, 2001a, blz. 85).

Lichte daling emissies land- en tuinbouw verwacht

Met het oog op deze vergaande doelstellingen is het interessant te weten wat de verwachtingen zijn ten aanzien van de emissie van broeikasgassen door de agrarische sector in de nabije toekomst. In de Milieuverkenningen van twee jaar geleden verwachtte het RIVM dat deze emissie tot 2010 slechts weinig zou verminderen (RIVM, 2000a, blz. 253/254). De daling komt geheel voor rekening van methaan en lachgas, waarvan de uitstoot met ongeveer een kwart omlaag zou gaan vanwege de inkrimping van de veestapel. Deze prognoses impliceren een vrij forse verwachte toename van de CO₂-emissie, wat samenhangt met de destijds door het RIVM veronderstelde voortzetting van de productiegroei van de glastuinbouw (Ybema et al., 2002, p. 47). Inmiddels zijn de inzichten veranderd en wordt voor de CO₂-emissie van de agrarische sector tot 2010 een lichte daling verwacht. Deze verwachting is mede gebaseerd op de veronderstelde hoge energieprijzen 'waarmee de glastuinbouw te maken krijgt' (idem). In het verleden zijn de energieprijzen zeer wisselvallig gebleken.

Mede op grond van het beleid ten aanzien van ammoniak en mineralen (zie paragraaf 6.4) lijkt een verdere vermindering van de mineralenaanvoer en een inkrimping van de veehouderij voor de hand te liggen, zodat de emissie van methaan en lachgas eveneens verder zal verminderen. Het zou pas anders worden in het onwaarschijnlijke geval dat er nieuwe oplossingen voor het ammoniak- en mineralenprobleem zouden worden ontwikkeld, waardoor de veestapel op peil kan blijven of zelfs weer kan gaan groeien. De CO₂-emissie van de glastuinbouw blijft een onzekere factor. Een en ander wijst

Figuur 6.1 CO₂-emissie en energieverbruik per eenheid product in de glastuinbouw, 1980-2000

Bron: LEI.

er per saldo op dat de totale emissie van broeikasgassen door de agrarische sector de komende jaren waarschijnlijk zal blijven dalen. Voor de hele economie wordt daarentegen, zonder nadere maatregelen, een lichte verdere groei van de broeikasgasemissie verwacht, onder andere door de groei van de industrie en van het verkeer (Van den Wijngaart en Ybema, 2002).

De aangegeven daling van de broeikasgasemissie van de agrarische sector gaat waarschijnlijk onvoldoende snel om de langetermijndoelstelling zoals opgenomen in NMP4 te halen. Er lijken echter nogal wat mogelijkheden te zijn om de daling te versnellen, variërend van meer energiebesparende investeringen in de glastuinbouw tot een forse besparing op kunstmest door geavanceerde systemen voor mestverwerking. Technisch gezien lijkt een energiebesparing met tientallen procenten mogelijk, maar de vraag is of dat economisch gezien haalbaar zal blijken (Spiertz en Van der Kolk, 2002).

6.2.3 De CO₂-emissie van de glastuinbouw

De glastuinbouw neemt ongeveer 80% van het totale verbruik van fossiele energie en van de CO₂-emissie van de agrarische sector voor zijn rekening. Tot enkele jaren geleden vertoonden verbruik en emissie een stijgende lijn (figuur 6.1)

Het effect van de energiebesparende maatregelen op de totale CO₂-emissie van de sector werd teniet gedaan door de groei van de oppervlakte glas en door energie-vragende veranderingen in teeltwijzen. Bij dat laatste valt te denken aan belichting en CO₂-dosering. De laatste jaren geven de energiebesparende maatregelen de doorslag en daalt het energieverbruik van de sector. De stabilisatie

van de oppervlakte glas is hierop van invloed: tussen 1999 en 2001 nam deze af met 0,5%, terwijl zich over de vier jaar daarvoor een uitbreiding met ongeveer 5% had voorgedaan. Overigens ligt de CO₂-emissie van de glastuinbouw nog boven het niveau van 1990, wat in het kader van het klimaatbeleid als referentiejaar wordt gehanteerd. Het verloop van de CO₂-emissie van de glastuinbouw spoort tot dusver niet met de nationale doelstellingen van het klimaatbeleid.

Formeel doet zich echter geen probleem voor want er is geen emissiereductiedoelstelling voor de glastuinbouw vastgelegd. Wel is in de Meerjarenaafpraak Energie Glastuinbouw (MJA-E) afgesproken dat de hoeveelheid energie per eenheid product in 2000 50% verbeterd zou zijn ten opzichte van 1980. Deze doelstelling is niet gerealiseerd: de verbetering bleef beperkt tot ongeveer 44%. Het benutten van 'warmte van derden' - restwarmte van andere bedrijven of warmte van elektriciteitsbedrijven - en het gecombineerd opwekken van warmte en elektriciteit in warmte/krachtinstallaties op het eigen bedrijf, leveren een belangrijke bijdrage aan de beperking van het brandstofverbruik en dus van de CO₂-emissie. In 2000 had deze vorm van energie een aandeel van circa 11,5% in het totale energieverbruik van de glastuinbouw (Bakker et al., 2001).

Inmiddels is een nieuw convenant (Glastuinbouw en Milieu-GLAMI) afgesloten waarin voor 2010 een verbetering van 65% ten opzichte van 1980 is afgesproken. Deze doelstelling houdt in dat de energie-efficiency tussen 2000 en 2010 sneller moet verbeteren dan in de tien jaar daarvoor. Mede gelet op de ongunstiger context als gevolg van de liberalisering van de aardgasmarkt, waardoor de prijsverhouding van aardgas en elektriciteit slechter wordt uit het oogpunt van energiebesparing, vergt dit in elk geval een flinke inspanning (zie De Groot en Van der Velden, 2000). In het kader van het Besluit Glastuinbouw-bedrijven wordt de sectorale energiedoelstelling vertaald naar een individuele bedrijfsdoelstelling. Daarbij worden limieten gehanteerd inzake het energieverbruik per vierkante meter dat in 2010 maximaal acceptabel is. Deze limieten variëren per gewas. GLAMI bevat naast de efficiencydoelstelling ook de afspraak dat in 2010 4% van de gebruikte energie afkomstig zal zijn uit duurzame bronnen. In 1996 werd het aandeel van deze bronnen geschat op 0,14% (Haastert et al., 2000).

Veel energiebesparende investeringen

In de afgelopen tien jaar is er door de glastuinbouw op grote schaal geïnvesteerd in energiebesparende opties, waarvan klimaatcomputers, warmteopslag, condensors, schermen en gevelisolatie de belangrijkste zijn. De mate waarin dergelijke voorzieningen voorkomen, varieert van 30% voor warmtebuffers tot 94% voor klimaatcomputers. Zonder deze maatregelen zou de glastuinbouw ongeveer 3,5% meer energie hebben gebruikt dan nu het geval is. Voor verdergaande energiebesparingen zijn andere maatregelen nodig, zoals totaal nieuwe typen kassen, maar die zijn vooralsnog niet rendabel.

De overheid heeft de toepassing van de bovengenoemde opties gestimuleerd, onder meer langs fiscale weg. Uit een recente evaluatie van het energiebesparingsbeleid blijkt dat het 25 tot 30 euro kost aan overheidsuitgaven om de CO₂-emissie met een ton te verminderen (Boonekamp et al., 2002). In de land- en tuinbouw lagen deze kosten iets hoger (ruim 30 euro per ton); in de elektriciteitssector is emissiereductie het goedkoopst (15 euro) en in de transportsector het duurst (80 euro).

6.3 Mest en ammoniak

6.3.1 Mineralen- en ammoniakemissie

Vanaf de Tweede Wereldoorlog is de aanvoer van nutriënten naar de Nederlandse cultuurgrond voortdurend toegenomen. Dat hing samen met de uitbreiding van de veestapel, die gepaard ging met een sterke toename van de invoer van veevoer, en met de stijging van het gebruik van kunstmest (tabel 6.3). De nutriëntenaanvoer bereikte in het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw zijn hoogtepunt en vertoont sindsdien een dalende tendens.

Belangrijk in dit verband is de in 1984 van kracht geworden melkquotaregeling, waardoor de rundveestapel verminderde van 5,2 tot 4,1 miljoen stuks en de productie van rundermest afnam van ongeveer 70 mln. kg tot 48 mln. kg. Daarnaast is, uiteraard, het mestbeleid van belang, dat in 1984 is gestart met de Interimwet Beperking Varkens- en Pluimveebedrijven en geleidelijk is aangescherpt. Tegelijk heeft zich een bewustwordingsproces voltrokken waardoor de agrariërs zuiniger omspringen met mineralen. Toch blijkt in de jaren negentig het stikstofoverschot per hectare niet te zijn gedaald (tabel 6.3) en bleef het benuttingpercentage (de verhouding tussen aanvoer en afvoer van mineralen) rond 50% schommelen. Voor fosfaat, waarop in het beleid lange tijd het accent lag, is het beeld gunstiger en is het benuttingpercentage in de jaren negentig verbeterd van circa 40 tot ongeveer 50. De verlaging van het fosfaatgehalte van varkensvoer, waardoor de fosfaatexcretie per varken in de jaren negentig met ongeveer 20% is verminderd (RIVM, 1999:42), speelde hierbij een belangrijke rol.

Tabel 6.3

Stikstof- en fosfaatbalans van de Nederlandse cultuurgrond, 1970-2000

	1970	1980	1986	1990	1995	1997	1998	1999	2000 (v)
(kg N/ha)									
Aanvoer, totaal	332	447	508	459	472	459	443	435	402
dierlijke mest	133	190	241	239	252	240	224	226	214
kunstmest	185	240	249	201	201	198	199	190	168
Afvoer	167	210	243	248	228	248	212	212	221
Verschil	165	237	265	211	244	211	223	223	181
(kg P₂O₅/ha)									
Aanvoer, totaal	135	160	176	153	137	132	133	135	132
dierlijke mest	80	115	128	108	101	94	92	97	95
kunstmest	50	39	41	37	32	33	36	33	32
Afvoer	50	66	73	71	64	70	64	65	70
Verschil	85	94	103	82	73	62	69	70	62

Bron: CBS en RIVM.

Tabel 6.4**Ammoniakemissie (mln. kg) van de Nederlandse landbouw, 1980-2000**

	1980	1985	1990	1995	1998	1999	2000(v)
Totale emissie	216	239	220	177	159	153	147
w.o. dierlijke mest	204	226	210	164	147	141	135
- stal en mestopslag	77	86	89	86	77	79	77
- mestaanwending	114	125	105	63	57	51	47
- beweiding	14	16	16	14	13	11	11
kunstmest	12	12	10	13	13	12	12
Totale emissie (index 1980 = 100)	100	110	102	82	74	71	68

Bron: RIVM, Milieucompndium, 2001; RIVM, 2001a; LEI.

MINAS werkt

Opmerkelijk is de verlaging van de overschotten en de verbetering van het benuttingpercentage van 1999 op 2000. Vanzelfsprekend zal de tijd leren in hoeverre daarmee een trendbreuk is gerealiseerd, maar de cijfers wijzen erop dat het in 1998 gedeeltelijk en in 2001 volledig van kracht geworden Mineralenaangiftesysteem (MINAS) vrij effectief is, een conclusie die eveneens is te vinden in enkele recente rapporten (bijvoorbeeld RIVM, 2002 en De Hoop, 2002).

De eerste resultaten op bedrijfsniveau wijzen in dezelfde richting. In de jaren 1997/98-1999/00 nam het stikstofoverschot per hectare op MINAS-plichtige melkveebedrijven met ongeveer 50 kg af en op de niet-MINAS-plichtige bedrijven met 20 kg. De eerstbedoelde bedrijven hebben de veebezetting verminderd, de melkgift per koe extra verhoogd en de kunstmestgift aanzienlijk verlaagd.

Er is een duidelijke samenhang tussen het bedrijfssysteem en de mineralenoverschotten. In 1999/00 was het gemiddelde stikstofoverschot op de 'gewone' gespecialiseerde melkveebedrijven uit het Informatienet van het LEI ongeveer vijf keer zo hoog als op de biologische melkveebedrijven (De Hoop, 2002). Overigens zijn er ook andere, niet biologische, bedrijven die vergelijkbare mineralenoverschotten weten te realiseren (idem).

Ammoniakemissie sterk gedaald

Tussen het mineralen- en het ammoniakprobleem bestaat een bepaalde relatie: beide hangen samen met de omvang van de veestapel en met de hoeveelheid stikstof die in kunstmest en veevoer van elders wordt aangevoerd. Daarnaast wordt de ammoniakemissie sterk beïnvloed door de manier en het tijdstip waarop de mest op het land wordt uitgereden. Sinds de top in het midden van de jaren tachtig is de emissie van ammoniak door de veehouderij met bijna 40% verminderd (tabel 6.4). Vooral de aanpassingen in de sfeer van de mestaanwending hebben hieraan bijgedragen. De laatste jaren gaat de emissie van ammoniak in versneld tempo omlaag. De inkrimping van de intensieve veehouderij, mede onder invloed van opkoopregelingen, en de invoering en aanscherping van MINAS (zie paragraaf 6.3.2) vormen daarvoor waarschijnlijk de belangrijkste verklaring.

De tabel geeft aan dat de ammoniakemissie tijdens de beweiding slechts een klein percentage van het totaal uitmaakt. Dat houdt in dat het stoppen met beweiding – dus de koeien het hele jaar in de stal houden – weinig bijdraagt aan de vermindering van de ammoniakemissie. Inmiddels is duidelijk dat door het gebruik van eiwitarm voer in de melkveehouderij een aanzienlijke en controleerbare verlaging van de ammoniakuitstoot valt te bereiken (Van Duinkerken et al., 2001). Op het bedrijf Eggink in Laren (Gelderland), waarop al sinds 1986 systematisch gestreefd wordt naar een hoge mineralenefficiëntie, is bijvoorbeeld de ammoniakemissie per koe ruim 80% lager dan de huidige norm (De Hoop, 2002).

6.3.2 Mest- en mineralenbeleid

Het mest- en mineralenbeleid bestaat momenteel in hoofdzaak uit drie onderdelen:

- 1 **MINAS (MineralenAangifteSysteem)**. MINAS komt erop neer dat de aan- en afvoer van stikstof en fosfaat per bedrijf wordt geregistreerd. Het verschil tussen aan- en afvoer (het 'verlies') mag een bepaald maximum (de 'verliesnorm') niet overschrijden, op straffe van een heffing. MINAS geldt vanaf 1998 voor bedrijven met een hoge veedichtheid en vanaf 2001 voor alle veehouders, akkerbouwers en vollegrondsgroentetelers die meer dan 3 hectare grond of meer dan 3 GrootVee-Eenheden(GVE) op basis van fosfaatproductie hebben. De verliesnormen worden in de loop van de tijd aangescherpt. Aanvankelijk zouden de eindnormen pas in 2008 worden ingevoerd, maar mede vanwege bezwaren van de EU-Commissie tegen het Nederlandse mineralenbeleid is dat vervroegd naar 2003. Kunstmestfosfaat wordt vooralsnog niet meegeteld bij de berekening van het MINAS-overschot, wat betekent dat het gebruik van kunstmest wordt begunstigd ten opzichte van dierlijke mest.
- 2 Verschillende soorten **dierrechten**, deels grondgebonden, die in de afgelopen jaren zijn geïntroduceerd en in 2001 werden gecompleteerd met de pluimveerechten. Een veehouder mag niet meer dieren houden dan hij rechten heeft. Het is de bedoeling dat al deze rechten in 2005 worden afgeschaft.
- 3 Vanaf januari 2002 is het stelsel van **mestafzetcontracten** van kracht. Veehouders moeten vooraf een contractuele overeenkomst hebben voor de afzet van mest, voorzover de productie van stikstof in dierlijke mest de gehanteerde aanvoernormen van 250 kg stikstof per hectare grasland en 170 kg per hectare maïs- en bouwland te boven gaat. Kunstmest blijft hierbij buiten beschouwing. De eigen stikstofproductie wordt daarbij berekend door de aanwezige dieren te vermenigvuldigen met de forfaitaire normen per dier. De aanvoernorm van 250 kg stikstof per hectare grasland wijkt af van de norm van 170 kg uit de EU-Nitraatrichtlijn. Deze afwijking is aangemeld bij de EU-Commissie. Het nog niet duidelijk of die met deze zogenaamde derogatie akkoord zal gaan. De derogatie onderbouwd met een rapport van het RIVM, waarin onder meer werd gewezen op het lange groeiseizoen en de hoge stikstofopname van gras (Willems et al.,

2000). Bij een afgewogen mineralenmanagement zijn zelfs stikstofgiften van meer dan 300 kg per hectare volgens deze studie niet onverenigbaar met de uiteindelijke doelstelling van de EU-nitraatrichtlijn, namelijk een maximale uitspoeling van nitraat naar het grondwater van 50 mg per liter.

Bedrijven reageren op aanscherping beleid

De aanscherping van de verliesnormen heeft tot gevolg dat steeds meer bedrijven daadwerkelijk tegen deze normen aanlopen. Ze trachten aan het betalen van heffingen te ontkomen door mest af te voeren of de bedrijfsvoering aan te passen. Bij melkveebedrijven gaat het daarbij vooral om het verlagen van de veebezetting en om het verminderen van de kunstmestgift. Hier blijken behoorlijke mogelijkheden te liggen. Zo hebben de melkbedrijven met een hoge stikstofgift uit het Informatienet van het LEI in drie jaar (1997/98-1999/00) het gemiddelde stikstofoverschot per hectare verlaagd van 367 tot 286 kg, door de veebezetting iets te verlagen, maar vooral door de kunstmestgift te beperken van 437 tot 326 kg per ha.

In 1999/00 voldeed 18% van de melkveebedrijven al aan de verliesnormen voor stikstof zoals die gaan gelden in 2003 (de eindnormen), terwijl 56% al voldeed aan de eindnormen voor fosfaat. Bij dat laatste blijft kunstmestfosfaat vooralsnog buiten beschouwing; wanneer deze wordt meegenomen, zou slechts 23% van deze bedrijven voldoen aan de fosfaateindnormen. Aan de eindnormen voor beide mineralen voldeed 14% van de melkveebedrijven. De melkveebedrijven die aan de verliesnormen voldoen, hebben gemiddeld een lagere veebezetting dan de andere, respectievelijk 1,4 en 1,7 GVE per hectare. De melkveebedrijven die aan de normen voldoen behalen in doorsnee minder gunstige resultaten dan de bedrijven die niet aan de normen voldoen. Bijna de helft van de melkveebedrijven die in 1999/2000 voldeden aan de MINAS-normen voor 2003, zou toch een mestafzetcontract moeten afsluiten. Zulke bedrijven sluiten een zogenaamd 'loos contract', dus zonder daadwerkelijk mest af te voeren. Aannemelijk is dat het percentage bedrijven dat een dergelijk moet afsluiten, in de loop der jaren zal toenemen (De Hoop, 2002).

Van de gespecialiseerde akkerbouwbedrijven uit het Informatienet voldeed in 1999/00 al 55% aan de eindnormen voor zowel stikstof als fosfaat. De fosfaatsnormen afzonderlijk werden door 80% van deze bedrijven gehaald, maar wanneer de kunstmestfosfaat wordt meegenomen daalt dit tot 50%. Aan de eindnormen voor beide mineralen zou dan nog door 39% zijn voldaan.

Mestoverschot nog niet verdwenen

In het voorjaar van 2001 werd het landelijke mestoverschot in het kader van MINAS, uitgaande van de verliesnormen voor 2003, geschat op 8 mln. kg fosfaat (Van Staalduinen et al., 2001). Een geactualiseerde berekening komt op een overschot van 3 tot 4 mln. kg. (Van Staalduinen et al., 2002). Volgens de jongste inzichten heeft de regeling voor beëindiging van veehouderijtakken een vermindering van de fosfaatproductie met ongeveer 6,5 mln. kg tot gevolg en kan er 4 mln. kg meer worden geëxporteerd. Daar staat onder meer tegenover dat de acceptatie door akkerbouw en tuinbouw lager uitvalt (3,7 mln. kg) en dat er meer pluimveerechten zijn uitgegeven dan destijds werd verwacht (2,7 mln. kg). Bij een verdere aanscherping van de verliesnormen neemt het overschot toe. Volledig meenemen van de kunstmestfosfaat in de berekening van het overschot heeft eenzelfde effect.

De nieuwe berekening geeft aan dat er in het kader van het stelsel van mestafzetcontracten, waarbij de productie, c.q. aanvoer van dierlijke stikstof centraal staat, nog afzetruimte is voor circa 8 mln. kg dierlijke stikstof, wat overigens ruim 24 mln. kg minder is dan een jaar tevoren werd geschat. Het verschil zit in de tegenvallende bereidheid van akkerbouwers om mestafzetcontracten af te sluiten. MINAS is dus sterker beperkend dan het stelsel van mestafzetcontracten.

Verliesnormen nog verder omlaag?

De vraag is in hoeverre de huidige eindnormen ook echt het laatste woord vormen op dit punt. Volgens het RIVM is ter bescherming van het diepe grondwater voor de droge gronden een verdere aanscherping van de verliesnormen van belang (RIVM, 2002). Dit gaat wel gepaard met aanzienlijke kosten. Voor fosfaat werd in NMP-4 al aangegeven dat een aanscherping van het beleid wenselijk is. Met het oog op de nog steeds uitbreidende oppervlakte fosfaatverzadigde gronden en de beoogde waterkwaliteit, moet op langere termijn evenwichtsbemesting worden bereikt, wat wordt vertaald in een maximaal verlies van 1 kg fosfaat per hectare (VROM, 2001a). Daarnaast zou kunstmestfosfaat volledig moeten worden meegenomen. Volgens NMP4 zouden deze aanscherpingen leiden tot een extra mestoverschot van 30 tot 40 mln. kg fosfaat. Hoewel er nogal wat mogelijkheden zijn, zou een dergelijke drastische aanscherping van de normen ingrijpende gevolgen hebben voor de veehouderij, terwijl de positieve effecten voor het milieu pas op lange termijn zichtbaar worden (RIVM, 2002).

Uit hoofde van mondiale duurzaamheid op langere termijn is van belang dat de fosfaatvoorraden in de wereld niet erg ruim meer zijn. Dit klemt temeer omdat op een vrij groot areaal, met name in ontwikkelingslanden, de afgelopen decennia fosfaat aan de bodem is onttrokken, zodat terwille van de bodemvruchtbaarheid een grootschalige 'reparatiebemesting' nodig is (Van der Meer, in: Spiertz en Van der Kolk, 2002). Ook uit dien hoofde is het van belang de fosfaatkringlopen zoveel mogelijk te sluiten.

6.3.3 Ammoniakbeleid

Nederland heeft zich in EU-verband verplicht om de nationale ammoniakemissie in 2010 te beperken tot 128 mln. kg. Voor de veehouderij komt dit neer op een emissie tussen 115 en 120 mln. kg. Gelet op het tempo van de vermindering in de afgelopen jaren lijkt die doelstelling vrij gemakkelijk te realiseren, voornamelijk door optimalisatie van de bedrijfsvoering, zoals een beter mineralenmanagement, aanpassing veevoeder, verfijning bemestingsmethoden etcetera (Spiertz en Van der Kolk, 2002).

Naast deze verplichting is echter een zogenaamde inspanningsdoelstelling vastgelegd van 100 mln. kg in 2010 (VROM, 2001a). Voor de veehouderij zou dit neerkomen op een emissie van 86 mln. kg. Ook daarmee zou de verzuring nog niet genoeg zijn teruggedrongen om ook de gevoelige natuur afdoende te beschermen. Daartoe zou de zure depositie volgens NMP-4 moeten worden teruggebracht tot 30 à 55 mln. kg, wat dus veel minder is dan de hierboven genoemde emissie van 128 mln. kg (VROM, 2001a, p.138). Er zijn technisch gezien wel mogelijkheden om een dergelijke reductie te realiseren, door alle vee onder te brengen in 'emissie-vrije' stallen en alle mest te verwerken tot 'kunstmest' (Spiertz en Van der Kolk, 2002). Het is echter de vraag of deze opties betaalbaar zijn of zullen worden, zodat twijfelachtig is of deze verdergaande doelstelling kan worden gerealiseerd zonder een aanzienlijke inkrimping van de veestapel (RIVM, 2001, blz. 81/82; Rougoor en Van der Schans, 2001). Overigens zou een dergelijk stringent ammoniakbeleid tot gevolg hebben dat de stikstofbelasting van bodem en grondwater 'en passant' voldoende wordt teruggedrongen.

Beperkte zonering bij ammoniakbeleid

Het ammoniakbeleid zal worden aangescherpt, vooral door strengere voorschriften inzake emissie-arme mestaanwending en huisvesting van dieren. Naast het beleid gericht op beperking van de emissie, komt er een zoneringsbeleid ter bescherming van kwetsbare gebieden. Aanvankelijk zou het gaan om zones van 500 meter rond dergelijke gebieden, waar dan geen nieuwvestiging van intensieve-veehouderijbedrijven mogelijk zou zijn. Uitbreiding van deze bedrijven is alleen mogelijk, wanneer de emissie beneden een bepaald plafond blijft, dat lager ligt dan de huidige emissie. Tijdens de behandeling in het parlement zijn de zones verkleind tot 250 meter, en is door de regering toegezegd dat kleine natuurgebieden onder voorwaarden kunnen worden uitgezonderd en dat voor melkveebedrijven en kleinere gemengde bedrijven een soepeler regime wordt gehanteerd. Op grond van de oorspronkelijke voorstellen zouden een kleine 15.000 veehouderijbedrijven te maken krijgen met strenge regels, maar door de aanpassingen blijft dit waarschijnlijk beperkt tot enkele duizenden.

De afzwakking van de regelgeving voor ammoniak en die voor de deels eraan gerelateerde stankemissie, die tegelijk werd gerealiseerd, vergemakkelijkt de uitvoering van de Reconstructiewet. Daarmee wordt onder meer wordt beoogd om veehouderijbedrijven te verplaatsen, met name vanuit gebieden die uit het oogpunt van landschap en/of natuur bijzonder gevoelig zijn, maar ook bijvoorbeeld in verband met stankoverlast. De werking van de Reconstructiewet blijft beperkt tot de regio's waarin de intensieve veehouderij is geconcentreerd. Met de reconstructie, die grotendeels wordt uitgevoerd door de provincies, zijn enkele miljarden euro's gemoeid, onder meer voor bedrijfsverplaatsing en -beëindiging.

6.4 De kosten van het milieubeleid voor de agrarische sector

De schattingen van de milieukosten voor de agrarische sector hebben in de loop van de tijd nogal wat wijzigingen te zien gegeven. Bovendien is de informatie uit de verschillende bronnen niet altijd consistent. Een probleem is dat de kosten van milieumaatregelen vaak niet gemakkelijk zijn te bepalen. Sommige elementen, zoals heffingen, zijn vrij eenvoudig vast te stellen, maar, bijvoorbeeld, bij investeringen is het lastig om de milieucapex te onderscheiden van de normale vernieuwing.

Een tamelijk recent globaal overzicht is te vinden in het laatste Milieucompodium (RIVM/CBS, 2001). Daaruit blijkt dat de milieukosten voor de agrarische sector zijn opgelopen van ruim 40 miljoen euro in 1990 tot ruim 200 miljoen euro in 2000. Eerst ging het vrijwel geheel om kosten in het kader van het mestbeleid, maar de laatste jaren brengen ook het verzuringsbeleid en het beleid inzake chemische bestrijdingsmiddelen aanzienlijke kosten met zich mee, respectievelijk ongeveer 40 en 110 miljoen euro. De totale milieukosten kwamen in 1990 overeen met ongeveer 0,5% van de toegevoegde waarde van de land- en tuinbouw en in 2000 met circa 2,3%. De totale nationale milieukosten komen overeen met ongeveer 3% van het Binnenlands Product.

Milieukosten komende jaren verder omhoog

Volgens de Milieuverkenningen zullen de milieukosten voor de agrarische sector tot 2010 meer dan verdubbelen en uitkomen tussen 430 en 490 miljoen euro, afhankelijk van het scenario (RIVM, 2000a; Van Wee et al., 2001). Daarna tekent zich een stabilisatie af. Bij de veronderstelling dat de toegevoegde waarde van de agrarische sector gelijk blijft, zouden de milieukosten tot 5 à 6% daarvan kunnen oplopen; voor de totale nationale milieukosten wordt daarentegen een relatieve daling verwacht (RIVM, 2000a, p. 230). Dit wijst erop dat de agrarische sector relatief zwaar wordt getroffen door het voorgenomen milieubeleid. De sterkste stijging tekent zich af voor de thema's vermessing, verzuring en klimaatsverandering; voor het thema verspreiding – vooral het beleid inzake gewasbeschermingsmiddelen – wordt een stabilisatie verwacht.

Vele kanten aan berekening milieukosten

Bij de in de tekst genoemde bedragen kan het volgende worden aangetekend:

- a) Er is verschil tussen milieukosten en milieulasten; het verschil zit in de overheidssubsidies en fiscale voordelen; deze zijn niet meegenomen in de weergegeven cijfers. Het gaat voor de agrarische sector om een substantieel bedrag, zodat de milieulasten die echt op de sector drukken lager zijn dan de milieukosten.
- b) Sommige milieumaatregelen brengen kosten met zich mee, maar leveren aan de andere kant kostenverlagingen op, zoals bijvoorbeeld beperking van de kunstmestgift in het kader van MINAS. Dergelijke besparingen worden niet meegenomen in de berekeningen. Het gaat hier om substantiële bedragen. Zo zijn de MINAS-plichtige melkveebedrijven in drie jaar gemiddeld zo'n 45 kg stikstof per hectare minder gaan gebruiken (De Hoop, 2002). Dat komt neer op een besparing van ruim 25 euro per ha. Wanneer een dergelijke besparing zou worden gerealiseerd voor alle grasland, gaat het om 20 tot 30 miljoen euro. Ook de halvering van het gebruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen, waaraan de land- en tuinbouw per jaar enkele honderden miljoenen euro kwijt is, heeft een kostenbesparend effect gehad, met dien verstande dat de afname van het volume gepaard ging met de introductie van duurdere middelen. Per saldo is het totaalbedrag aan deze middelen de laatste jaren stabiel tot enigszins dalend.
- c) Extra kosten voor de ene sector kunnen extra opbrengsten betekenen voor een andere. In het mestbeleid doet deze situatie zich duidelijk voor: de mestafzetcontracten vormen kosten voor de veehouders, maar tegelijk opbrengsten voor de akkerbouwers.
- d) De resultaten van de vooruitberekeningen zijn sterk afhankelijk van de gehanteerde veronderstellingen. Zo is het ammoniakbeleid recentelijk enigszins versoepeld in vergelijking met eerdere voorstellen, waardoor de eraan verbonden kosten lager uit zullen komen. Aan de andere kant zullen bijvoorbeeld de kosten voor vermesting hoger kunnen uitvallen wanneer de EU niet instemt met de derogatie van de aanvoernorm. Ook de recente aanscherping van het gewasbeschermingsbeleid is nog niet in de kostencijfers verwerkt.
- e) Sommige milieumaatregelen werken niet direct kostenverhogend, maar leveren andere problemen op, zoals een beperking van de bedrijfsontwikkeling door de dierrechten of het problematisch worden van een bepaalde teelt door het verbod van een bestrijdingsmiddel.

Relatief hoge milieulasten voor agrarische sector

Uit bijgaand kader blijkt dat over de omvang van de milieukosten die echt op de agrarische sector drukken, het laatste woord nog niet is gezegd. Wel ziet het ernaar uit dat deze sector in de toekomst te maken krijgt met hoge milieulasten in vergelijking met andere sectoren. Dat is een extra reden voor een zo doelmatig mogelijk beleid. Daaraan kan worden bijgedragen door zoveel mogelijk het accent te leggen op doelvoorschriften, waarbij de agrariër zelf de voor zijn situatie optimale middelen kan kiezen, in plaats van op middelvoorschriften, en door de sector voldoende tijd te geven voor de noodzakelijke aanpassingen. Dan kunnen nieuwe technieken en methoden worden ontwikkeld, waarmee de beoogde doeleinden tegen lagere kosten kunnen worden bereikt en kunnen milieugerichte investeringen worden ingepast in het normale investerings- en afschrijvingsritme (zie bijvoorbeeld Spiertz en Van der Kolk, 2002).

In NMP4 (VROM, 2001a) wordt nogal wat aandacht besteed aan de internalisering van de milieukosten, dat wil zeggen dat deze worden doorberekend in het eindproduct. Voor de (Nederlandse) land- en tuinbouw is echter het probleem dat deze steeds meer moet opereren op een internationale markt en veelal te maken heeft met veel sterkere marktpartijen. Daardoor wordt het (nog) moeilijker om kostenverhogingen door te berekenen in de opbrengstprijzen. In het verleden is dit met bijvoorbeeld de stijging van de arbeidskosten ook slechts voor een klein deel gelukt en heeft de noodzakelijke aanpassing vooral plaatsgevonden door structuurverandering.

Ten slotte moet er op worden gewezen dat stijgende milieukosten voor de agrarische sector in een aantal gevallen hun tegenhanger vinden in dalende kosten voor andere bedrijfstakken. Zo moeten de drinkwaterbedrijven nu extra kosten maken vanwege te grote hoeveelheden van bepaalde mineralen of chemische bestrijdingsmiddelen. Die kosten gaan omlaag naarmate de landbouw schoner produceert.

Structuur van de land- en tuinbouw

Kernpunten:

- Aantal land- en tuinbouwbedrijven met bijna 5% gedaald
- Forse daling productiecapaciteit intensieve veehouderij
- Veel belangstelling voor Regeling beëindiging veehouderijtakken
- Met 12% van het totale aantal bedrijven, realiseren grootschalige bedrijven 43% van de agrarische productiecapaciteit
- Schaalvergroting steunt mede op afnemende arbeidskosten per nge bij toenemende bedrijfsomvang
- Acties gestart om tekorten seizoenarbeid te verminderen
- Areaal cultuurgrond verder afgenomen
- Voorstel om pachtafhankelijke bedrijven te beschermen door toetsing pacht prijs
- Solvabiliteit van de bedrijven licht gedaald tot gemiddeld 69%
- Voor een kwart van de agrarische gezinnen resteerde een totaal gezinskomen van minder dan 20.000 euro
- Gemiddelde besparingen in 2001 geraamd op 7.000 euro per bedrijf

7.1 Productiecapaciteit en bedrijven

7.1.1 Algemeen

De productiecapaciteit (nge) van de Nederlandse land- en tuinbouw is in de periode 2000-2001 opnieuw licht gedaald (tabel 7.1). De inspanningen van de overheid om het mestoverschot te verlagen (zie hoofdstuk 6) hebben bijgedragen aan de daling van de productiecapaciteit van de intensieve veehouderij. Daarnaast is ook de omvang van de akkerbouw afgenomen, en wel door de vermindering van het areaal aardappelen (zie hoofdstuk 10). De veehouderij neemt nog iets meer dan de helft van de totale productiecapaciteit van de land- en tuinbouw voor haar rekening.

Versnelde afname bedrijven

In mei 2001 werden 4.700 land- en tuinbouwbedrijven minder geteld dan een jaar eerder. Dat betekende een forse daling van bijna 5%. In het midden van de jaren negentig lag het dalingspercentage rond 2,5% per jaar (tabel 7.2). De versnelde afname houdt aan de ene kant verband met ongunstige bedrijfsresultaten op een vrij grote groep bedrijven en aan de andere kant met de sterk gestegen prijs die grond en gebouwen opbrengen en de goede kans om werk buiten de landbouw te vinden.

Tabel 7.1

Productiecapaciteit a) van de land- en tuinbouw naar sector, 1994-2001

	Verandering nge in % per jaar				Verdeling nge (%)	
	1994-96	1996-98	1998-00	2000-01	1994	2001
Land- en tuinbouw, totaal	-0,6	0,1	-0,5	-0,3	100	100
Glastuinbouw b)	-0,7	-0,9	1,8	0,8	21	26
Tuinbouw open grond	-0,4	5,1	2,4	0,0	13	12
Akkerbouw	2,3	1,0	0,1	-3,7	12	12
Graasdierhouderij c)	-1,1	-1,3	-2,6	1,9	42	38
Intensieve veehouderij	-1,4	-1,1	-1,6	-5,8	12	13

a) Binnen de verschillende tijdvakken zijn prijsveranderingen buiten beschouwing gelaten door constante nge-normen te hanteren; b) Inclusief champignonenteelt, witloftrek en bloembollenbroei; c) Inclusief voedergewassen en gras.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Vooral het aantal intensieve-veehouderij- en gecombineerde bedrijven is de laatste jaren vrij fors verminderd. Daarbij speelt mee dat de financiële weerstand van de varkensbedrijven is aangetast. De afname van het aantal gecombineerde bedrijven had in de eerste plaats betrekking op bedrijven met een veehouderijtak, maar ook bij de overige gecombineerde bedrijven was de daling aanzienlijk. Voorts is het aantal akker- en tuinbouwbedrijven sterk afgenomen. De lichte stijging van het aantal overige graasdierbedrijven hangt samen met de grote uitstroom bij de melkveehouderij. Melkveehouders bouwen vaak geleidelijk het bedrijf af, te beginnen met het afstoten van het melkvee.

Tabel 7.2

Aantal land- en tuinbouwbedrijven naar bedrijfstype, 1994-2001

	Verandering in % per jaar a)				Aantal bedrijven
	1994-96	1996-98	1998-00	2000-01	2001
Land- en tuinbouwbedrijven, totaal	-2,4	-2,7	-3,5	-4,8	92.783
Glastuinbouw- en champignonbedrijven	-3,3	-3,6	-4,2	-7,2	7.830
Opengrondstuinbouwbedrijven	-2,8	-1,9	-3,7	-6,2	9.671
Akkerbouwbedrijven	0,2	-1,4	-1,9	-5,1	12.895
Melkveebedrijven	-3,2	-3,4	-4,6	-4,2	25.560
Overige graasdierbedrijven	-1,4	-3,2	0,9	1,5	19.526
Intensieve-veehouderijbedrijven	-3,1	-2,1	-6,1	-9,5	8.809
Gecombineerde bedrijven	-3,3	-1,7	-6,7	-10,7	8.492

a) Bij de bepaling van de mutaties per type zijn, binnen de verschillende tijdvakken, de prijsveranderingen buiten beschouwing gelaten door constante nge-normen te hanteren.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI

Blijven of wijken

Ondanks hun gehechtheid aan het agrarisch bestaan, besluiten de laatste jaren steeds meer ondernemers hun bedrijf te beëindigen. Om de directeur van het SCP te citeren: 'Als het echt niet meer gaat of als er echt geen toekomst meer in zit, houdt de boer op met boeren' (Schnabel, 2001). Overigens hangt de beslissing om door te gaan of te stoppen niet alleen af van het inkomen, maar ook van de kans om op een gunstig moment te stoppen (optiewaarde). In de varkenshouderij is voor velen dat moment nu aangebroken, mede door de opkoopregeling met een korte looptijd, die de waarde van stoppen vergroot (Diederens et al., 2002b). Een beperkte groep boeren en tuinders maakt een nieuwe start in het buitenland. Dat zal de komende jaren doorgaan. Behalve emigranten zijn er zogenaamde 'semigranten', ondernemers die een bedrijf in het buitenland starten en de Nederlandse vestiging aanhouden (Silvis et al., 2002).

Biologische landbouw minder hard gegroeid

Het aantal biologische bedrijven (inclusief bedrijven in omschakeling) is in 2001 met 8% toegenomen tot 1.507 (Platform Biologica, 2002). Dat is bijna de helft minder dan de groei in 2000 (14%) en veel minder dan de groei in 1999 (25%). De groei is vooral te vinden in de veehouderij (106 nieuwe bedrijven). Dit is tevens de grootste sector binnen de biologische landbouw. De biologische landbouw ontwikkelt zich echter niet in alle sectoren even goed door de grote verschillen in beschikbaarheid van biologische productiemiddelen, kosten bij omschakeling en gebrek aan afzetgaranties (RLG, 2001). Het totale biologische areaal is met 15% gestegen tot 38.000 ha eind 2002, circa 2% van het in de landbouwtelling geregistreerde areaal cultuurgrond. In 2010 zou dat volgens de overheid 10% moeten zijn (LNV, 2001f). Om dat te realiseren moet onder meer worden voorzien in de behoefte bij de producenten aan nieuwe kennis over biologische productiesystemen en -technieken. Verder zal een oplossing moeten worden gevonden voor specifieke knelpunten in de bedrijfsvoering, zoals de arbeidsvoorziening.

7.1.2 Sociaal-economische regelingen

De voortdurende afname van het aantal land- en tuinbouwbedrijven bestaat in overwegende mate uit vrijwillige bedrijfsopheffingen. Slechts een klein aantal heeft de vorm van een faillissement. In het begin van de jaren negentig waren er jaarlijks gemiddeld meer dan 100 faillissementen, maar daarna is dit aantal gedaald: in 2000 en 2001 waren dit er respectievelijk 52 en 57 (CBS, 2002).

In bijzondere omstandigheden kunnen boeren en tuinders een beroep doen op enkele regelingen. Via het Besluit Bijstandsverlening Zelfstandigen (BBZ) kunnen zelfstandigen bij (tijdelijke) financiële problemen een lening of een periodieke uitkering krijgen. Het aantal agrariërs dat in 2001 een beroep deed op deze regeling, is vrij sterk gestegen ten opzichte van 2000, maar ligt nog ruimschoots onder het aantal in de jaren daarvoor. Toen was het aantal ook wel uitzonderlijk hoog door de varkenspest en de daaropvolgende periode met lage varkensprijzen (tabel 7.3).

Tabel 7.3

Aantal aanvragen voor financiële hulp door agrariërs, 1997-2001

	1997	1998	1999	2000	2001
BBZ ^{a)}	474	552	633	287	377
IOAZ ^{a)}	220	161	164	130	104
IOZV	-	-	-	54	18
Borgstellingsfonds ^{b)}	447	366	351	255	208

a) Aanvragen bij gemeenten waarvoor aan LASER advies is gevraagd; b) Verleende borgstellingen.

Bron: LASER.

Het aantal verzoeken om advies voor aanvragen van financiële hulp in het kader van de IOAZ-regeling (Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte gewezen Zelfstandigen) is in 2001 verder gedaald. Via deze regeling kunnen oudere of gedeeltelijk arbeidsongeschikte zelfstandigen die hun bedrijf moeten beëindigen, tot het bereiken van de 65-jarige leeftijd een uitkering krijgen. De Regeling Inkomensvoorziening voor Oudere gewezen zelfstandigen in de veehouderij (IOZV) is ontwikkeld om een extra (financiële) stimulans te geven voor het beëindigen van het bedrijf. Deze maatregel is ingezet als ondersteuning van de Regeling beëindiging veehouderijtakken (RBV). Van de IOZV is minder gebruik gemaakt dan werd verwacht, door een te hoog inkomen en/of vermogen, koudwatervrees en voorkeur voor de IOAZ van de doelgroep (Besseling et al., 2002). De regeling gaat eind 2002 op in de IOAZ.

In 2001 werden 208 borgstellingen verleend, waarvan ruim drie kwart aan tuinbouwbedrijven. Dat was opnieuw een flinke teruggang, vooral door minder aanvragen van tuinders. Het gemiddelde bedrag per borgstelling is wel verder toegenomen. Als er meer duidelijkheid is over de nieuwe vestigingslocaties zou het beroep op de regeling weer kunnen toenemen. Het Borgstellingsfonds ondersteunt de financiering van een bedrijfsverbetering of -overname.

Grote belangstelling voor RBV

In oktober 2001 is de 'Regeling beëindiging veehouderijtakken' (RBV) voor de tweede keer opengesteld. De regeling is een van de flankerende maatregelen die moeten bijdragen aan een evenwicht op de mestmarkt en biedt mogelijkheden om het bedrijf op een aanvaardbare manier te beëindigen. Behalve subsidies voor het opkopen van dier- en mestproductierechten zijn er subsidies voor de sloop van stallen. In de eerste openstelling zijn circa 3.500 aanvragen ingediend, waarvan er 2.700 werden toegewezen. In de tweede tranche zijn circa 2.500 aanvragen ingediend (LNV, 2002c). Het succes van de RBV is niet alleen gebaseerd op de subsidies maar ook op de povere economische resultaten van de intensieve veehouderij (zie hoofdstuk 11).

Ondersteuning voor biologische landbouw

Het afgelopen jaar maakten 221 boeren gebruik van de 'Regeling stimulering biologische productiemethoden' (RSBP), tegen 431 in 2000. De regeling biedt financiële ondersteuning in de periode waarin naar een biologische productiewijze wordt omschakeld. De omschakelaars mogen

in die periode de producten nog niet als biologisch verkopen en kunnen dus ook geen meerprijs ontvangen. In 2002 gaat de regeling voor de laatste keer open. In de eerste openstelling van de nieuwe Investeringsregeling biologische varkenshouderij dienden 67 varkenshouders een aanvraag in (Boerderij, 2002).

Vestigingssteun voor vernieuwende jonge ondernemers op komst

Mits 'Brussel' met het plan instemt komen dit jaar 250 jonge landbouwers met een vernieuwend ondernemingsplan voor overname of oprichting van een landbouwbedrijf in aanmerking voor een bijdrage van maximaal 20.000 euro (LNV, 2002h). De regeling maakt deel uit van het Plattelandsontwikkelingsplan 2002. Verder is er dit jaar een maximale bijdrage van 1.900 euro mogelijk voor het ondersteunen van 1.000 jonge startende agrariërs bij het maken van ondernemingsplannen in de fase voorafgaand aan de overname.

7.1.3 Grootchalige, modale en overige bedrijven

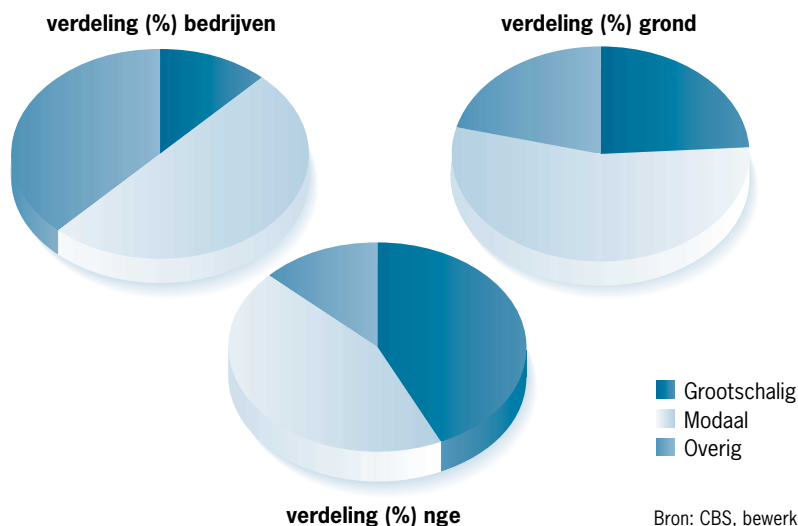
Op grond van economische omvang, hoofdberoep van de ondernemer en de opvolgingssituatie kunnen we drie soorten land- en tuinbouwbedrijven onderscheiden:

- **grootchalig:** bedrijven met een omvang van 150 nge en meer. Deze ondergrens komt globaal overeen met 1 ha glas, 100 ha akkerbouw of ruim 100 melkkoeien;
- **modaal:** bedrijven met een omvang beneden 150 nge gerund als hoofdberoepsbedrijf door een jong bedrijfshoofd of door een ouder (boven de 55 jaar) bedrijfshoofd met opvolger;
- **overig:** bedrijven met een omvang van minder dan 150 nge gerund als nevenbedrijf, of als hoofdberoepsbedrijf door een ouder bedrijfshoofd zonder opvolger.

Slechts een beperkt deel (12%) van de Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven valt in de groep grootchalige bedrijven (figuur 7.1). Deze bedrijven gebruiken een kwart van het areaal cultuurgrond en realiseren een nog groter deel (43%) van de agrarische productiecapaciteit. Bijna de helft van de glastuinbouw- en champignonbedrijven behoort tot de groep grootchalige bedrijven (figuur 7.2). De modale bedrijven vormen met de helft van het totaal aantal bedrijven de grootste groep. Hun aandeel in het grondgebruik is wat meer dan evenredig en in de productiecapaciteit wat minder. De meeste melkveebedrijven (70%) behoren tot de modale bedrijven. De groep overige bedrijven telt 38% van alle bedrijven, maar deze hebben samen een bescheiden aandeel (13%) in de productie.

Grootchalige bedrijven in opkomst

Tussen 1996 en 2000 is het aantal grootchalige bedrijven vrij sterk gestegen (+13%). Daar tegenover staat een beperkte afname (-10%) van het aantal overige bedrijven en een forse daling (-17%) van het aantal modale bedrijven. De vraag in welke richting het bedrijf zou moeten worden ontwikkeld, speelt met name op de laatste groep bedrijven. Een van de mogelijkheden is het verbreden van de bedrijfsactiviteiten in agrarische of niet-agrarische richting (recreatie en natuurbeheer). Verbreding is aan de orde op ongeveer 14% van de modale bedrijven, tegen 9% van de grootchalige en overige bedrijven.

Figuur 7.1 Betekenis van grootschalige, modale en overige bedrijven, 2000

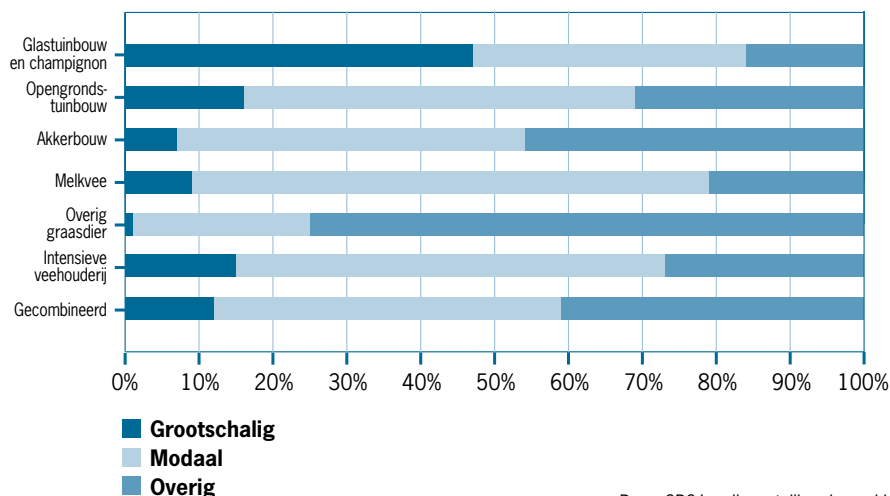
Bron: CBS, bewerking LEI.

De grootschalige bedrijven hadden per ultimo 1999 een balanswaarde van ruim 2 miljoen euro, tegenover 0,9 miljoen euro voor de modale bedrijven en 0,7 miljoen euro voor de overige bedrijven. De groep overige bedrijven had echter wel de hoogste solvabiliteit (83%) en de grootschalige bedrijven de laagste (60%).

Op grootschalige bedrijven waren de gemiddelde opbrengsten tussen 1997-1999 zo'n 600.000 euro per bedrijf tegenover bijna 100.000 euro voor de overige bedrijven (tabel 7.4). De groep overige bedrijven had relatief hoge incidentele bedrijfsopbrengsten, vooral door de verkoop van productierechten. Door schaalvoordelen hadden de grootschalige bedrijven relatief lage kosten: de rentabiliteit van de productie kwam uit op bijna 100%. Bij de twee andere groepen werden de kosten slechts voor 81%, respectievelijk 72%, gedekt. Op de grootschalige bedrijven werken meer niet-gezinsarbeidskrachten, waardoor de betaalde arbeid veel hoger uitkomt: ongeveer de helft van de arbeidskosten wordt uitbetaald, tegenover 5 tot 10% bij de andere groepen. Uit de normale bedrijfsvoering blijft voor de modale bedrijven ongeveer 14,5% van de opbrengsten over als gezinsinkomen. Voor de grootschalige ligt het aandeel wat lager (13,5%) en voor de overige bedrijven beduidend lager (11,8%).

De grootschalige bedrijven realiseerden in de periode 1997-1999 gemiddeld een totaal gezinsinkomen van ruim 70.000 euro per gezin (figuur 7.3). Hiervan kwam bijna 90% uit het agrarisch bedrijf. Bij de twee andere groepen lag het gemiddelde gezinsinkomen circa de helft lager. Op de groep overige bedrijven bestaat de helft van het gezinsinkomen uit inkomen van buiten het bedrijf.

Niet alleen tussen de drie groepen zijn er grote inkomensverschillen, ook binnen de groepen komen die voor. Zo was er op de grootschalige bedrijven voor ruim 12% van de gezinnen een

Figuur 7.2 Verdeling (%) naar grootschalige, modale en overige bedrijven per bedrijfstype, 2000

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

inkomen van minder dan 20.000 euro per gezin. Daar tegenover stond dat een kwart van de gezinnen op grootschalige bedrijven een inkomen van meer dan 100.000 euro behaalde. De spreiding in inkomen was het geringst bij de overige bedrijven.

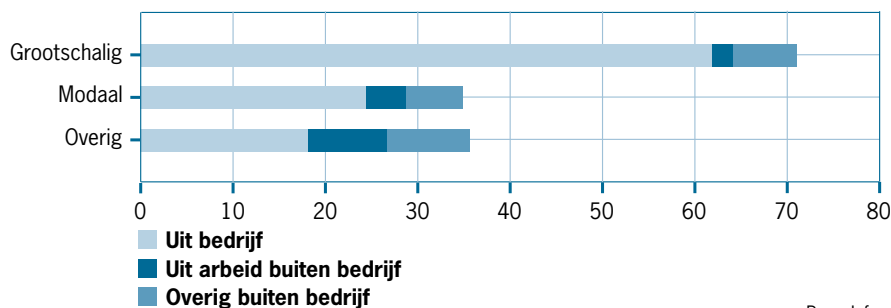
Tabel 7.4 Opbrengsten en kosten (1.000 euro) per bedrijf per jaar naar type bedrijf, gemiddelde 1997-1999

	Grootschalig	Modaal	Overig a)	Totaal
Bedrijfsomvang (nge)	263	76	50	97
Gezinnen per bedrijf	1,37	1,10	1,06	1,13
Opbrengsten	595,0	165,5	99,6	213,4
Kosten	604,5	205,1	137,7	248,3
w.v. betaalde arbeid	77,0	5,0	2,7	14,9
overige betaalde kosten	357,3	111,4	69,9	138,0
afschrijvingen	80,2	25,1	15,3	31,0
berekende kosten	90,0	63,6	49,8	64,4
Incidentele bedrijfsopbrengsten	4,1	2,9	7,4	4,0
Gezinsinkomen uit bedrijf	84,7	26,9	19,2	33,6
Opbrengsten-kostenverhouding	98	81	72	86

a) Overige bedrijven zijn ondervertegenwoordigd in de steekproef (ondergrens 16 nge). Hierdoor is de gemiddelde omvang van deze groep in de steekproef groter dan in de totale landbouwellingpopulatie. Bron: Informatienet.

Figuur 7.3

Gezinsinkomen per gezin (1.000 euro) naar inkomensbron en type bedrijf, gemiddelde 1997-1999

Bron: Informatienet.

7.2 Arbeid

Ontwikkeling arbeidsvolume

Het totale arbeidsvolume in de land- en tuinbouw vertoont een dalende tendens. De primaire agrarische sector bood in 2000 direct werk aan 2,7% van de Nederlandse beroepsbevolking. In de loop van de jaren is het gemiddelde aantal arbeidsjareenheden (voltijdsbanen) per bedrijf gestegen, van 1,9 in 1994 naar 2,2 in 2001 (figuur 7.4). Deze trend loopt parallel met de bedrijfsvergroting. De werkgelegenheid per bedrijf is het grootst op de glastuinbouw- en champignonbedrijven (gemiddeld ruim 6 per bedrijf).

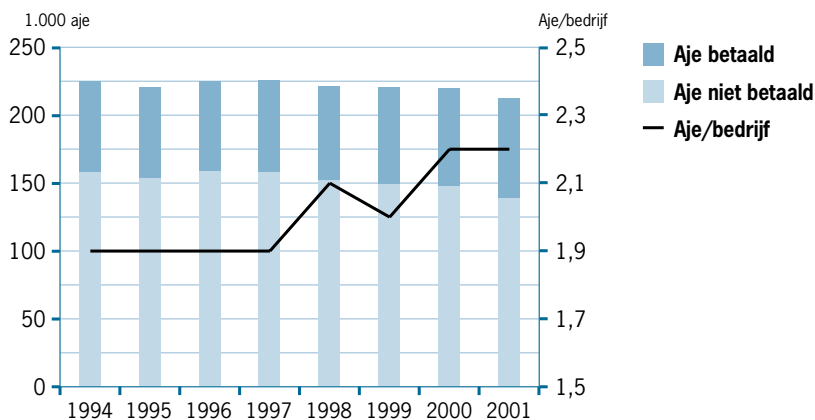
Tabel 7.5

Aantal arbeidskrachten (1.000) in de land- en tuinbouw, 1994 en 2001

	1994	2001	Verandering in % per jaar
Totaal aantal arbeidskrachten	282	269	- 0,7
uit gezin agrariër	221	186	-2,4
niet uit gezin ^{a)}	61	83	4,5
Mannen	195	181	-1,1
bedrijfshoofden	131	103	-3,4
overige gezinsleden	19	23	2,8
niet-gezinsarbeidskrachten ^{a)}	45	55	2,9
Vrouwen	87	88	0,2
bedrijfshoofden/ondernemers	18	26	5,4
overige gezinsleden	52	34	-5,9
niet-gezinsarbeidskrachten ^{a)}	17	28	7,4

a) Exclusief de niet-regelmatig en tijdelijk werkzame niet-gezinsarbeidskrachten.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Figuur 7.4 Arbeidsvolume in de land- en tuinbouw, 1994-2001

Bron: CBS, bewerking LEI.

Ontwikkeling aantal werkzame personen

Het aantal in de landbouw werkzame arbeidskrachten is tussen 1994 en 2001 met 0,7% per jaar gedaald (tabel 7.5). Het aantal gezinsarbeidskrachten daalde in dezelfde periode sterker, namelijk met 2,4% per jaar. Daarentegen is het aantal niet-gezinsarbeidskrachten gestegen van 61.000 naar 83.000 personen.

Tabel 7.6 Arbeidskosten en aandeel gezinsarbeid naar bedrijfstype, 1990-1999

	1990-1994		1995-1999	
	Arbeidskosten per bedrijf (1.000 euro)	Aandeel (%) gezinsarbeid	Arbeidskosten per bedrijf (1.000 euro)	Aandeel (%) gezinsarbeid
Land- en tuinbouwbedrijven, totaal	63,8	83	71,2	81
Glastuinbouw- en champignonbedrijven	128,2	49	146,9	48
Opengrondtuinbouwbedrijven	86,7	67	93,7	66
Akkerbouwbedrijven	45,1	90	44,6	92
Melkveebedrijven	59,0	97	66,2	98
Overige graasdierbedrijven	47,0	92	42,8	95
Intensieve-veehouderijbedrijven	50,6	91	55,2	91
Gecombineerde bedrijven	53,5	94	60,5	93

Bron: Informatienet.

Tabel 7.7

Arbeidskosten naar bedrijfsomvang, 1999

Bedrijfsomvang (nge)	Bedrijfs- omvang (nge)	Arbeidskosten per bedrijf (1.000 euro)	Arbeidskosten per nge (euro)	Aandeel (%) in totale kosten	Aandeel (%) gezinsarbeid
Alle bedrijven	104	76,1	730	29	80
16 - 40	30	35,3	1.180	38	98
40 - 100	69	60,2	870	32	94
100 - 150	120	82,2	680	28	89
150 - 800	247	151,2	610	25	58

Bron: Informatienet.

Meer werknemers

Het aantal betaalde arbeidsjaareenheden in de agrarische sector is tussen 1990 en 2001 met bijna 1,3% per jaar gestegen. De betreffende werknemers leveren intussen 36% van de totale arbeidsbehoefte in de land- en tuinbouw. Voor het grootste deel (76%) ligt die behoefte in de tuinbouw, en dan vooral op de wat grotere bedrijven. Akkerbouw-, veehouderij- en intensieve-veehouderijbedrijven draaien hoofdzakelijk op gezinsarbeid.

Gemiddeld is er in de periode van 1995-1999 door de land- en tuinbouwbedrijven ongeveer 71.000 euro per jaar aan arbeidskosten gemaakt. Ruim 80% daarvan bestond uit kosten voor gezinsarbeid (tabel 7.6).

Arbeidskosten en bedrijfsomvang

De grotere bedrijven kunnen de arbeid in het algemeen efficiënter inzetten dan de kleinere, wat blijkt uit de afnemende arbeidskosten per nge bij toenemende bedrijfsomvang (tabel 7.7). Op de kleinere bedrijven bepalen de arbeidskosten in veel sterkere mate de totale kosten. Het gaat dan bij de kleinste bedrijven (16-40 nge) om bijna 40% van de totale kosten, tegen 25% bij de grotere bedrijven. Overigens halen kleinere bedrijven een hoger gezinsinkomen per nge dan de grotere, omdat op kleinere een groter deel van de kosten bestaat uit berekende arbeidskosten.

Werken aan tekort seizoenarbeidskrachten

Met name in de glas- en in mindere mate in de opengrondtuinbouw is het de afgelopen jaren lastig gebleken om aan voldoende (legale) arbeid te komen. Dit tekort heeft vooral in de glastuinbouw en de opengrondtuinbouw geleid tot het verschijnsel van de illegale arbeid. De omvang hiervan is eind 2000 geschat op 20.000 personen ofwel 11.000 tot 12.000 arbeidsjaren (Research voor beleid, 2000). In het Westland wordt hiertegen met zogenaamde 'Westland interventieteams' opgetreden (SZW, 2001).

Tabel 7.8

Veranderingen in het agrarisch grondgebruik, 1991-2001

	Areaal (1.000 ha)	Verandering ha in % per jaar		Verdeling ha (%)	
		1991-96	1996-01	1991	2001
	2001 ^{a)}				
Cultuurgrond ^{a)}	1.931	- 4	- 0,2	100,0	100,0
Grasland	993	- 0,9	- 0,7	54,2	51,4
Voedergewassen	220	1,9	- 1,3	10,7	11,4
Overig bouwland	578	- 0,4	0,3	29,3	29,9
Tuinbouw open grond	100	- 0,2	0,4	5,0	5,2
Tuinbouw onder glas	11	0,0	1,1	0,5	0,5
Braak + snelgroeiend hout	30	27,2	23,4	0,3	1,6

a) Oppervlakte (gemeten maat) in gebruik bij geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven. CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

LTO heeft een project ontwikkeld waarin agrariërs niet individueel maar collectief zoeken naar seizoenkrachten. Als deze niet beschikbaar zijn wordt een tewerkstellingsvergunning aangevraagd voor personen van buiten de EU. Eind mei 2002 hadden agrariërs al bijna 4.000 vacatures gemeld in het kader van dit project. Daarnaast probeert LTO via een projectaanpak te komen tot certificering van agrarische handmatige loonwerkbedrijven. Doel hiervan is dat tuinders alleen van bonafide uitzendbureaus gebruik maken. Deze aanpak wordt ondersteund door de ministeries van LNV en Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW).

Tegelijkertijd zijn er door werkgevers en werknemers in de agrarische sector op een aantal plaatsen zogenaamde Groene Sector Servicepunten ingericht, die onder andere actief gaan bemiddelen en adviseren. Om succesvol te zijn zal rekening moeten worden gehouden met de specifieke behoeften van de betreffende sector. Zo valt veel seizoenarbeid in de biologische sector relatief vroeg in het seizoen. Veel seizoenwerk in andere sectoren is oogstwerk en wordt dus later in het seizoen uitgevoerd (Koole en Smits, 2002).

7.3 Grond

Het areaal cultuurgrond in gebruik bij geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven is in de afgelopen tien jaar met gemiddeld 6.000 ha per jaar afgenomen, ofwel met gemiddeld 0,3% per jaar (tabel 7.8). Van 2000 op 2001 kromp het areaal echter met maar liefst 25.000 ha (-1,3%). Dat is vooral veroorzaakt door de economische hoogconjunctuur en de grote vraag naar grond voor realisatie van woon- en werklocaties, en de daarmee gepaard gaande hoge grondprijzen. Daarnaast is grond aangekocht voor natuurontwikkeling. De daling van het areaal cultuurgrond ging in het afgelopen decennium volledig ten koste van het grasland. In dezelfde tijd nam de oppervlakte braakland en snelgroeiend hout met 24.000 ha toe, in hoofdzaak door de verplichte braaklegging. Het areaal opengrondstuinbouw is voor het tweede achtereenvolgende jaar afgenomen.

Grondmobiliteit

In het groene grondmarktsegment is de land- en tuinbouw de belangrijkste koper. In 2000 verwierven agrariërs circa 70.000 ha. Daarvan ging 54% naar graasdierhouders (in hoofdzaak melkveehouders), 29% naar akkerbouwers, 8% naar agrariërs met een gemengd bedrijf, 6% naar tuinbouwers en 3% naar agrariërs met een hokdierbedrijf (Luijt, 2002a). Er is in de periode 1998-2000 veel grond verhandeld in de belangrijke akkerbouwgebieden, zoals het Noordelijk Zeekleigebied, het Noordelijk Zandgebied, de Veenkoloniën, de IJsselmeerpolders en het Zuidelijk Zeekleigebied. Akkerbouwers verwierven 29% van het verhandeld areaal, meer dan op basis van hun aandeel in het grondgebruik (25%) en het minder goede rendement in de akkerbouw verwacht zou mogen worden. Een deel van de verklaring is de grootschalige verkoop van domeingronden in Flevoland aan de zittende (erf)pachters. In april 2000 is door de staatssecretaris van Financiën en tijdelijke verkoopstop afgekondigd van agrarische domeingronden aan zittende (erf)pachters. Op 12 oktober 2001 heeft de ministerraad besloten deze maatregel definitief te handhaven (LNV, 2001g).

Wie kopen de grond?

Het grondaankoopgedrag binnen de land- en tuinbouw kan worden verklaard door de verschillen in intensiteit van het agrarisch grondgebruik (nge per ha) en de bedrijfsomvang (nge per bedrijf). Een hoge intensiteit van het grondgebruik gaat over het algemeen samen met een hoge geldopbrengst per ha, waardoor een intensief bedrijf meestal meer kan bieden voor een extra ha grond dan een minder intensief bedrijf. De gemiddeld hoogste prijzen worden dan ook betaald door tuinbouwbedrijven. Een groter bedrijf heeft doorgaans meer financieringscapaciteit dan een kleiner bedrijf, waardoor grondaankoop voor een groter bedrijf eenvoudiger is. Zo blijkt dat het grondaankopende bedrijf in doorsnee de helft groter is (in nge) dan het gemiddelde van de bedrijven (Luijt, 2002a).

Ontwikkeling grondprijs

Tussen 1998 en 2000 zijn de prijzen die agrariërs betaalden voor landbouwgrond gestegen van gemiddeld 27.000 tot 39.000 euro per ha, een toename van 43% (tabel 7.9). In 2000 was er bijna geen verschil meer tussen de grondprijzen die graasdierhouders of akkerbouwers betaalden. Regionaal werden de hoogste prijzen gemeten in de (tuinbouw)gebieden in het westen, in Flevoland en op de zandgronden in het midden en zuiden van Nederland, terwijl de akkerbouwgronden in het noorden en het zuidwesten het laagst geprijsd bleken.

Tabel 7.9

Gemiddelde grondprijs per ha (1.000 euro) naar bedrijfstype, 1998-2000

	1998	1999	2000
Land- en tuinbouwbedrijven, totaal	27,0	32,3	38,7
Blijvende-teeltbedrijven	33,9	43,8	41,5
Overige tuinbouwbedrijven	59,8	64,0	80,6
Akkerbouwbedrijven	22,0	28,0	36,5
Graasdierbedrijven	25,0	29,9	36,8
Intensieve-veehouderijbedrijven	28,0	34,2	40,2
Gecombineerde bedrijven	27,3	32,2	35,8

Bron: Lujt (2002a).

Ontwikkeling grondmarkt 2001

In de eerste helft van 2001 is het verhandeld areaal grond met circa 30% gedaald ten opzichte van het laatste halfjaar van 2000. In de tweede helft van 2001 is de mobiliteit nog iets verder afgenomen (6% lager dan in eerste deel van 2001). De lagere grondmobiliteit en stabilisatie van de grondprijs hangen deels samen met de MKZ-crisis en de BSE-problematiek (DLG, 2002). Overigens wordt de agrarische grondprijs op langere termijn sterk bepaald door de ontwikkelingen buiten de landbouw (zie hoofdstuk 5).

Kabinetstandpunt 'Ruimte voor pacht'

In september 2001 heeft het kabinet zijn standpunt over het advies 'Ruimte voor pacht' van de Commissie Pachtbeleid (Commissie Leemhuis-Stout) aan de Tweede Kamer gestuurd. Het kabinet deelt het uitgangspunt dat de inhoud van de pachtovereenkomst door pachter en verpachter moet worden bepaald, en dat de wet slechts kaders behoort te bieden waaraan partijen zich hebben te houden (LNV, 2001h). In afwijking van de Commissie wil het kabinet pachtafhankelijke bedrijven beschermen. Hiervoor wordt de 'bedrijfspacht' gelanceerd. Voor deze vorm van pacht gelden aanvullende regels, zoals beperkte mogelijkheden tot opzegging door de verpachter. Een pachtovereenkomst is volgens het kabinet een bedrijfspachtovereenkomst als de pachter van één verpachter één of meer bedrijfsgebouwen (waarbij de woning als bedrijfsgebouw geldt) pacht, of 25% of meer van de totale bedrijfsoppervlakte, met een minimum van 3 ha. Naast bedrijfspacht onderscheidt het kabinet losse pacht: deze pacht van los land kan volledig worden geliberaliseerd. Het voorgestelde dubbele pachtregime geldt na de twaalfjarige periode van overgang voor alle bestaande overeenkomsten. Dit geldt dus ook voor overeenkomsten die nu niet onder reguliere pacht vallen, zoals de huidige eenmalige pachtovereenkomsten en de huidige niet geregistreerde grijze pachtovereenkomsten.

Tabel 7.10

Pacht ^{a)} en bedrijfspacht op landbouwbedrijven (exclusief tuinbouw), 1999

	Totaal aantal bedrijven (x 1.000)	Aantal bedrijven met pachtgrond (x 1.000)	Totale opper- vlakte pacht (1.000 ha)	% Bedrijven met bedrijfs- pacht ^{b)}	% Bedrijfs- pacht ^{c)}
Landbouwbedrijven, totaal	59,3	41,6	638,8	35	47
Akkerbouwbedrijven	10,1	8,0	210,1	49	52
Melkveebedrijven	28,0	21,8	287,1	29	45
Intensieve-veehouderijbedrijven	9,1	2,3	9,3	27	37
Gecombineerde bedrijven	12,0	9,4	132,4	38	46

a) Alle pachtvormen; b) aandeel van alle pachters; c) aandeel van gepachte grond.

Bron: Informatienet.

Omvang 'bedrijfspacht'

In totaal pachten ruim 40.000 bedrijven grond, ofwel 70% van het totaal aantal landbouwbedrijven (exclusief tuinbouwbedrijven, tabel 7.10). Dat loopt uiteen van een verwaarloosbaar deel van het bedrijfsareaal tot de pacht van het gehele bedrijf. Van deze bedrijven kunnen er ruim 14.000 (35%) worden aangemerkt als pachtafhankelijke bedrijven. Bijna de helft van het gepachte areaal op de landbouwbedrijven valt onder de definitie van bedrijfspacht. Met bijschatting van de niet-vertegenwoordigde bedrijven komt de totale oppervlakte bedrijfspacht op alle land- en tuinbouwbedrijven uit op ruwweg 350.000 ha (Luijt en Voskuilen, 2002).

Pachtprijscontrole of -beheersing

Zonder pachtprijscontrole of -beheersing kunnen verpachters een pachtprijs vragen die niet door de pachter opgebracht kan worden, zodat de pachtovereenkomst zou kunnen worden ontbonden. Het kabinet stelt daarom voor bij bedrijfspacht de pachtprijs te laten toetsen door de rechter als er tussen partijen een geschil is over de hoogte. Omdat de 'in-de-plaatsstelling' ook bij bedrijfspacht niet meer zal bestaan, heeft de pachter er belang bij een goede verstandhouding te behouden met de verpachter. Het is daarom de vraag of onbillijke pachtprijzen met het voorgestelde pachtprijscontrolesysteem kunnen worden voorkomen (Luijt, 2002b). Op verzoek van de Tweede Kamer zullen alternatieve pachtprijscontrole- en beheerssystemen worden onderzocht (TK, 2001).

Fiscale waarde verpachte grond

Vermogen vastgelegd in (landbouw)grond valt in box 3 van de inkomstenbelasting en wordt belast met 1,2% van de marktwaarde. Omdat het verpachten van landbouwgrond doorgaans een lager rendement oplevert dan 1,2% van de marktwaarde van vrije grond, is deze waarde geen reëel uitgangspunt voor belastingheffing in box 3. Daarom heeft de overheid het plan opgevat om in box 3 voor verpachte grond uit te gaan van 'de verpachte waarde'. Een van de mogelijkheden is om uit te gaan van een deel van de vrije marktprijs van landbouwgrond. Het percentage zou afhankelijk gemaakt kunnen worden van de duur van het contract en daarmee van de pachtvorm die in het geding is. Bij reguliere pacht is die duur onbepaald (relatief lage verpachte waarde) en bij de vrije vormen teelt- en eenmalige pacht is dat een afzienbare periode (relatief hoge verpachte waarde). De hogere belastingheffing op met name grond onder eenmalige pacht, zou het huidige succes van deze pachtvorm ernstig kunnen ondergraven. De voorstellen voor wijzigingen van de pachtwetgeving hebben invloed op de waarde van verpachte grond, en daarmee op de belastingheffing. Door de in-de-plaatsstelling te laten vervallen, wordt de contractduur van alle pachtovereenkomsten eindig, en zal de prijs van verpachte grond stijgen, wat weer leidt tot een hogere belastingheffing. Enerzijds wordt verpachten dus aantrekkelijker door beperkingen in contractduur, en anderzijds onaantrekkelijker door de hogere belasting.

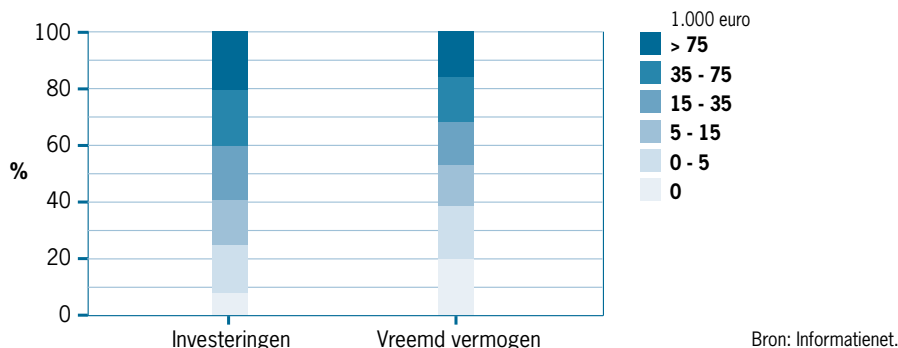
7.4 Kapitaal

7.4.1 Investerings en vreemd vermogen

In de jaren 1997-1999 heeft 8% van de land- en tuinbouwbedrijven helemaal geen investeringen gedaan, 17% heeft minder dan 5.000 euro geïnvesteerd en 21% meer dan 75.000 euro (figuur 7.5). Het gaat hierbij om bedrijven die in deze drie jaar in de administratie aanwezig waren.

De totale investeringen op deze bedrijven bedroegen gemiddeld 51.000 euro per jaar. Hiervan werd overgrote deel uitgegeven aan quota, grond, gebouwen, machines en installaties. Een groot deel van de investeringen in quota, grond en gebouwen kwam voor rekening van een beperkte groep bedrijven. Meer dan de helft (50 tot 60%) van het benodigde vermogen werd gefinancierd met vreemde middelen. Daarentegen werden de investeringen in machines en installaties hoofdzakelijk (70%) gefinancierd uit eigen middelen, zoals afschrijvingen.

Figuur 7.5 Verdeling (%) van bedrijven naar investeringen en nieuw vreemd vermogen per jaar, gemiddelde 1997-1999

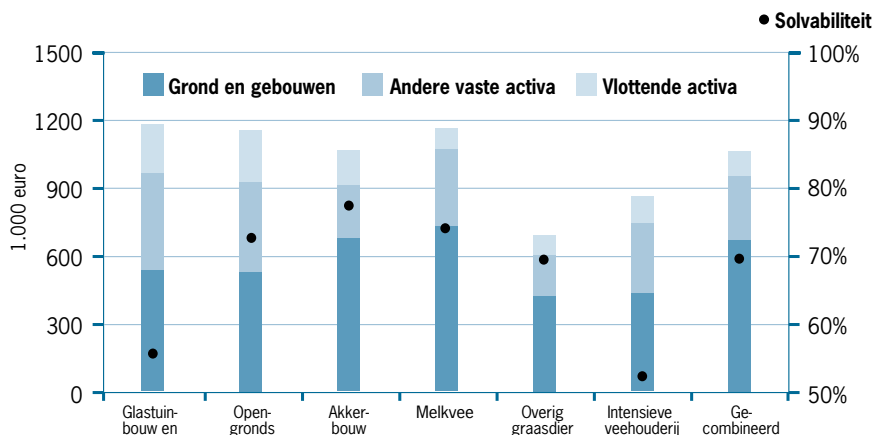
Investerings afhankelijk bedrijfsomvang en -cyclus

Investeren lijkt vooral te worden bepaald door de bedrijfsomvang en de bedrijfscyclus. Zo plegen kleinere bedrijven en bedrijven met een oudere ondernemer zonder opvolger vaker geen of weinig investeringen. Bij deze bedrijven ligt de nadruk bij de besteding van middelen vooral op aflossen en versterken van de liquiditeitspositie, en bij de investeringen vooral op machines. De groepen met hogere investeringen bestaan grotendeels uit grote bedrijven en bedrijven met jongere ondernemers of oudere met een opvolger. Investerings in grond, quota en gebouwen nemen bij deze groepen bedrijven een belangrijker plaats in.

Investerings en de balans

De investeringen en het daarvoor aangewende nieuwe vreemd vermogen leiden tot veranderende balansverhoudingen tussen eigen en vreemd vermogen. Gemiddeld lag het eigen vermogen aan het begin van de onderzoeksperiode op 595.000 euro met een solvabiliteit van 69,7%. Na 3 boekjaren was het eigen vermogen (mede door herwaardering van de vaste activa) gegroeid tot 750.000 euro en de solvabiliteit tot 70,3%. Bij de groep bedrijven die niet investeerden lag de solvabiliteit in het begin van de onderzoeksperiode duidelijk hoger dan gemiddeld (76,9%), en nam deze toe tot bijna 84% aan het eind van de onderzoeksperiode. Ook de bedrijven die maar weinig investeerden (minder dan 5.000 euro per jaar) hadden aan het begin een hogere solvabiliteit dan gemiddeld. De (21%) bedrijven die meer dan 75.000 euro investeerden in de genoemde drie jaren, zaten in de beginpositie al met een lagere solvabiliteit (64%). Door de grote investeringen en het nieuw vreemd vermogen is die in de loop van de jaren verder verslechterd, tot 61% eind 1999.

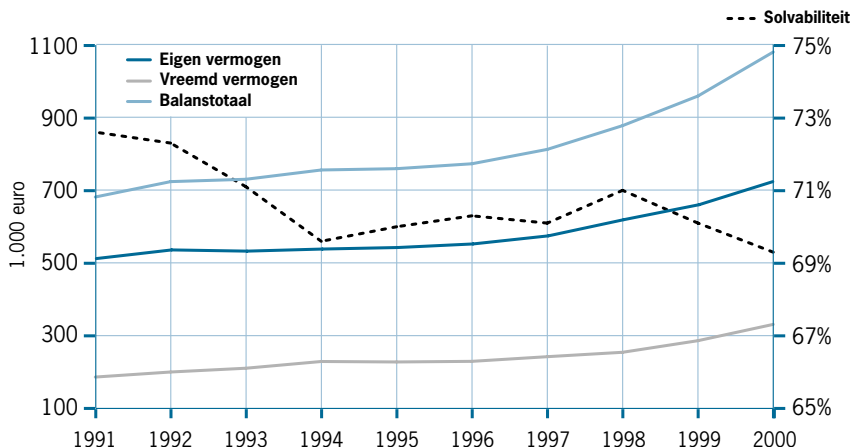
Figuur 7.6

Balans van land- en tuinbouwbedrijven naar bedrijfstype, 2000 ^{a)}

a) Tuinbouwbedrijven per 31 december 1999; overige typen per 30 april 2000. Bron: Informatienet.

7.4.2 Balans en solvabiliteit

Het gemiddelde balanstotaal van melkvee- en tuinbouwbedrijven benaderde aan het eind van boekjaar 1999/00 de 1,2 miljoen euro per bedrijf (figuur 7.6). De waarde van de activa op de overige graasdier- en intensieve-veehouderijbedrijven is beduidend lager. Achter de verschillen in balanstotaal en de verdeling over de diverse soorten activa gaan onder andere verschillen in bedrijfsomvang en het al dan niet in eigendom hebben van grond schuil. Deze oorzaken spelen ook binnen de bedrijfstypen een rol: kleinere bedrijven hebben veelal een lager balanstotaal dan grotere en pachtbedrijven een lagere dan eigendomsbedrijven. De akkerbouwbedrijven financieren gemiddeld ongeveer 77% van het balanstotaal met eigen vermogen, en zijn daarmee het meest solvabel. De solvabiliteit van de glastuinbouw- en champignonbedrijven blijft beperkt tot 55%, terwijl in de intensieve veehouderij nog maar 52% van de balanswaarde uit eigen vermogen bestaat.

Figuur 7.7 **Ontwikkeling van de balans van land- en tuinbouwbedrijven a), 1991-2000**

a) Tuinbouwbedrijven per 31 december van het voorgaande jaar;
overige typen per 30 april van het betreffende jaar.

Bron: Informatienet.

Solvabiliteit licht gedaald

Het gemiddelde balanstotaal van de agrarische bedrijven is in de jaren negentig sneller gestegen dan de inflatie. In het begin van die periode lag het balanstotaal op ongeveer 0,7 miljoen euro, aan het eind op bijna 1,1 miljoen euro (figuur 7.7). Vooral in de tweede helft van de periode was de groei sterk. De toename van het balanstotaal werd enerzijds veroorzaakt door de groei van de gemiddelde bedrijfsomvang en anderzijds door de herwaardering van activa. Vooral grond is sterk in waarde gestegen. Deze herwaardering leidde tot een stijging van het eigen vermogen. Ook besparingen en erfenissen, schenkingen en dergelijke hebben daaraan bijgedragen, zij het in veel beperktere mate. De toename van het gemiddelde vreemde vermogen hangt samen met uitbreiding van bedrijven, die meestal met relatief veel vreemd vermogen is gefinancierd.

De gemiddelde solvabiliteit van de bedrijven is gedaald van 73% in 1991 naar 69% in 2000. Deze ontwikkeling is mede bepaald door de dynamiek in de land- en tuinbouw, waarbij oudere ondernemers hun bedrijf met een hoog aandeel eigen vermogen beëindigen. De bedrijven die worden voortgezet zitten vaak in een andere fase van de bedrijfscyclus en hebben relatief veel vreemd vermogen.

Tabel 7.11

Bedrijfsresultaten (1.000 euro) van land- en tuinbouwbedrijven, 1991-2001

	1991-95	1995-00	1998	1999	2000	2001(r)
Gezinsinkomen uit bedrijf	33,1	36,3	31,5	28,2	42,5	36,0
Inkomen van buiten bedrijf	10,9	13,2	13,1	13,8	13,9	14,0
Totaal gezinsinkomen	44,0	49,4	44,6	42,0	56,4	50,0
Besparingen	6,2	8,9	3,9	1,2	14,2	7,0

Bron: Informatienet.

7.4.3 Inkomens en besparingen

Het gemiddeld gezinsinkomen uit bedrijf van alle land- en tuinbouwbedrijven lag in 2001 met 36.000 euro per bedrijf ongeveer op het gemiddelde van de voorgaande vijf jaren (tabel 7.11). Ten opzichte van 2000 was het een forse daling, vooral veroorzaakt door lagere inkomens in intensieve veehouderij en glastuinbouw. Het gemiddelde resultaat was echter nog wel duidelijk beter dan in 1999.

Voor de inkomensvorming is het inkomen van buiten bedrijf in de jaren negentig steeds belangrijker geworden. Volgens de raming is de toename van het aandeel de laatste jaren niet meer zo sterk. Dit wordt mede veroorzaakt door de sterke afname van het aantal bedrijven in de akkerbouw en intensieve veehouderij, de bedrijfstypen waar de inkomens van buiten het bedrijf het hoogst zijn. Ook de lage rentabiliteit van het vermogen speelt een rol bij de gedempte stijging van het inkomen van buiten bedrijf. Niettemin wisten de agrarische bedrijven in 2001 gemiddeld positieve besparingen te realiseren van 7.000 euro per bedrijf.

Het totaal gezinsinkomen per bedrijf is voor 2001 geraamd op 50.000 euro. Dat is minder dan in 2000, maar meer dan in 1999 en 1998. Door verschillen in bedrijfsomvang, technische resultaten en financieringslasten zijn er jaarlijks grote inkomensverschillen tussen de gezinnen. Uiteraard speelt ook de sector waarin de bedrijven actief zijn een rol. In eerder onderzoek is een lage-inkomensgrens van ongeveer 20.000 euro gehanteerd als indicator van armoede (Van Everdingen et al., 1999). Naar schatting bleef het totaal gezinsinkomen in 2001 voor zo'n 25% van de gezinnen beneden deze grens.

Glastuinbouw en champignonteelt

Kernpunten:

- Productiewaarde glastuinbouw in 2001 iets omlaag
- Productiewaarde champignons constant
- Verdere schaalvergroting in afzet glasgroente verwacht
- Innovaties geven Nederlandse glastuinbouw tijdelijke voorsprong bij concurrentie op verre markten
- Verschuivingen in arealen: minder snijbloemen, meer groente en pot- en perkplanten
- Schaalvergroting in glastuinbouw door herstructurering en nieuwe locaties
- Maatschap/firma meest voorkomende rechtsvorm in glastuinbouw en champignonteelt
- Slechte resultaten voor glasgroentebedrijven, lichte teruggang voor snijbloemenbedrijven en champignonbedrijven; resultaten pot- en perkplanten stabiel
- Financiële basis van glastuinbouwbedrijven sterker dan van champignonbedrijven

8.1 Markten

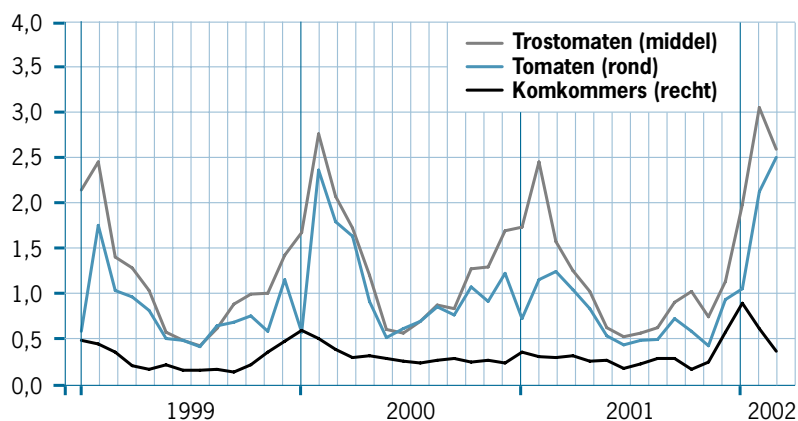
Na de sterke stijging van de productiewaarde van de glastuinbouw in 2000 was er in 2001 sprake van een lichte terugval (tabel 8.1), terwijl zich een beperkte stijging voordeed bij de productiewaarde van champignons. Tussen de subsectoren van de glastuinbouw waren er grote verschillen in ontwikkeling: de productiewaarde van pot- en perkplanten steeg, terwijl die van glasgroente daalde.

Tabel 8.1

Productiewaarde (mln. euro) glastuinbouw en champignonteelt in Nederland, 1990-2001

	1990	1995	1998	1999	2000	2001	2001 in % van 2000
Glasgroente	1.173	1.067	1.173	1.080	1.259	1.155	92
Snijbloemen	1.480	1.614	1.909	1.881	2.086	2.078	100
Pot- en perkplanten	769	865	1.026	1.069	1.155	1.214	105
Totaal glastuinbouw	3.422	3.546	4.108	4.030	4.500	4.447	99
Champignons	182	245	294	299	316	318	100

Bron: Productschap Tuinbouw.

Figuur 8.1 Prijzen van tomaten (euro/kg) en komkommers (euro/stuk)

Bron: The Greenery.

8.1.1 Glasgroente

Door een forse daling van de opbrengstprijzen nam de productiewaarde van glasgroente in 2001 met 8% af. Gemiddeld daalden de prijzen voor glasgroente met 15% en die van tomaten zelfs met 20%. Een positieve uitzondering waren groene paprika's en aubergine waarvoor een prijsstijging werd genoteerd. Ondanks de lage prijzen bleef de exportwaarde stabiel doordat het exportvolume toenam. Duitsland en het Verenigd Koninkrijk waren weer de belangrijkste bestemmingslanden.

Recordoogst van paprika's

In 2001 werd een recordoogst van paprika's gerealiseerd van 300 mln. kg, 5% meer dan in 2000. Het areaal was ruim 3% groter en ook de productie per m² viel hoger uit. De groei van het areaal betrof met name gele, oranje en rode paprika. Het areaal groene paprika nam iets af. De uitbreiding van het areaal had een drukkend effect op de prijzen. De gemiddelde telersprijzen lagen in 2001 op een lager niveau dan in 2000. Alleen voor groene paprika werd een hogere prijs genoteerd.

De export van paprika's steeg met ruim 7%. De export naar de belangrijkste exportlanden Duitsland en het Verenigd Koninkrijk nam met respectievelijk 9% en 3% toe. Bijna de helft van de export naar Duitsland bestond uit paprika's in mixverpakking. Opvallend was de sterke stijging van de export naar Oost-Europese landen, zoals Tsjechië, Rusland en Polen (Van den Berg en Cadel, 2002a).

Spanje geduchte concurrent op tomatenmarkt

De prijzen van tomaten daalden in 2001 (figuur 8.1) gemiddeld met 20% ten opzichte van 2000. Het grotere aanbod op de Europese markt als gevolg van areaaluitbreiding in Nederland en de Zuid-Europese landen was hier debet aan. De export naar Duitsland, het belangrijkste exportland, liep in 2001 enigszins terug. Daarentegen groeide de export naar andere belangrijke exportlanden zoals het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten, Zweden, Italië en Frankrijk. De trendmatige groei van de laatste jaren van het aandeel van de tomaten zette door.

Op de tomatenmarkt is Spanje, naast Italië en Marokko, een geduchte concurrent van Nederland. De kwaliteit van de Spaanse tomaten gaat steeds verder omhoog, mede door de kennis van (s)emigrerende Nederlandse tuinders. Bovendien gaan Spaanse tomatentelers steeds langer door met de teelt, waardoor de overlap met het Nederlandse aanvoerseizoen groter wordt. Omgekeerd zijn diverse Nederlandse telers aan het experimenteren met assimilatiebelichting om daarmee jaarrond tomaten te kunnen leveren.

Door innovaties is Nederland concurrentie op verre markten tijdelijk voor

Voor de afzet van tomaten is het belang van verre markten tussen 1988 en 2000 toegenomen. Nederland moet het daarbij vooral hebben van innovatieve producten. Zo is het succes op de Noord-Amerikaanse markt gebaseerd op de cherrytomaat, al speelt de gunstige wisselkoers daarbij ook een rol. Inmiddels is het Nederlandse voorbeeld gevolgd door de concurrentie. Zo groeit de Canadese export naar de Verenigde Staten veel sneller dan de Nederlandse. Het patroon dat Nederland met succes een nieuw product naar verre markten brengt, zoals de Verenigde Staten of Azië, waarna het weer marktaandeel verliest aan binnenlandse producenten en andere (buur)landen, zal zich naar verwachting blijven herhalen. De groeipotentie voor de Nederlandse export zit daarmee minder op verre markten, maar dichterbij huis en dan vooral in Midden- en Oost-Europa. De afgelopen jaren is de export naar deze landen al sterk gegroeid. De toenemende welvaart en de toetreding tot de EU bieden kansen (Rabobank, 2002).

Hogere productie leidt tot lagere prijzen voor komkommers

De productie van komkommers is bij een gelijkblijvend areaal met ruim 3,5% gestegen tot 425 miljoen kilo in 2001. Deze stijging van de fysieke productie per m² kan verklaard worden doordat het een relatief lichtrijke jaar was, zeker ten opzichte van het donkere 2000. De hogere Nederlandse productie in combinatie met een groter aanbod van Spaanse komkommers in de eerste maanden van 2001 leidden tot een daling van de opbrengstprijzen van gemiddeld meer dan 10% (figuur 8.1). De export van Nederlandse komkommers steeg in 2001 met ongeveer 5%. Circa 90% van de export gaat naar Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk (Van den Berg en Cadel, 2002b).

Ruimere toegang voor Marokko tot Europese tomatenmarkt

Halverwege 2001 is een nieuw éénjarig akkoord gesloten tussen de EU en Marokko voor het seizoen 2001/2002 over de invoer van Marokkaanse tomaten. Volgens het nieuwe akkoord mag Marokko 168.757 ton tomaten op jaarbasis leveren in plaats van 150.676 ton. De bestaande tariefvrije quota voor november en december 2001 zijn daartoe verruimd met 4.000 en 2.000 ton. Verder is in 2002 tariefvrije import in de maanden april (7.500 ton) en mei (4.581 ton) toegestaan (Timmer, 2001). Dit betekent meer concurrentie op de Europese markt op het moment dat de Nederlandse tomaten voor het eerst op de markt komen. Dit kan een drukkend effect hebben op de primeurprijzen. Het akkoord is een compromis in het kader van een visserijconflict van de EU (vooral Spanje en Portugal) met Marokko. In ruil voor een ruimer tariefvrije import voor Marokkaanse tomaten kan Spanje vissen in Marokkaanse wateren.

Afstemming tussen vraag en aanbod biologische glasgroente lastig

Naar schatting waren er in 2001 een kleine 60 biologische glasgroentebedrijven, inclusief de bedrijven die in omschakeling zijn naar biologisch. Hun totale areaal biologische glasgroenteteelt bedroeg gemiddeld ruim 60 ha. Op bijna 30% van dit areaal werden tomaten geteeld, terwijl de rest gelijk verdeeld was over paprika's, komkommers en overige gewassen. De geschatte productie van biologische tomaten bedroeg in 2001 ruim 4.000 ton. De teelt van biologische glasgroente is risicovol. De kwetsbaarheid voor ziektes en de weersafhankelijkheid zijn groot. De productie verloopt wisselvallig en mislukking komt regelmatig voor. Afstemming tussen vraag en aanbod is hierdoor moeilijk.

8.1.2 Snijbloemen

Qua areaal neemt de snijbloemensector met 3.600 ha glas de tweede plaats in binnen de glastuinbouw. Qua productiewaarde bezet de sector met een aandeel van circa 47% echter de eerste plaats (tabel 8.1). De snijbloemenprijzen (figuur 8.3) lagen in 2001 op ongeveer hetzelfde niveau als in 2000. Een van de uitzonderingen was de troschrysanthe, waarvan de prijzen met 12% daalden. De top vijf van de snijbloemen met de hoogste omzet in 2001 bestond uit: roos, troschrysanthe, tulp, lelie en gerbera.

Lichte stijging export snijbloemen

De export van Nederlandse snijbloemen is ondanks de beperkte economische groei wereldwijd in 2001 met 2% toegenomen. Vooral de export naar Rusland (50%), het Verenigd Koninkrijk (10%) en Italië (7%) nam toe, terwijl Duitsland en Japan minder bloemen afnamen. Na de roebelcrisis in 1998 is de export naar Rusland weer hersteld en is het Nederlandse marktaandeel gegroeid ten opzichte van andere exporterende landen. Naar de Verenigde Staten is de export in 2001 met 3% toegenomen. Tot de terreuraanslagen op 11 september 2001 lag deze export zelfs 10% hoger.

EU-regelingen voor groente en fruit

De Europese marktordening voor verse groenten en fruit wordt als licht getypeerd. Hoewel de mogelijkheid bestaat van exportrestituties en marktinterventies, ligt het accent op bescherming tegen laaggeprijsde invoer uit derde landen.

Entreprijzen

Voor de bescherming tegen invoer uit derde landen zijn voor producten zoals tomaten, komkommers en courgettes (en ook voor appels en peren) zogenaamde entreprijzen vastgesteld. De entreprijzen variëren in de loop van het kalenderjaar. Als de invoerprijs beneden de entreprijs ligt, wordt een compenserende heffing opgelegd. Naarmate de daadwerkelijk (geconstateerde) invoerprijs verder onder de entreprijs ligt, des te groter wordt het bedrag van het aanvullende tarief. Voor dit tarief geldt echter een maximum. Voor elk van de betreffende producten zijn maximale tarief-equivalenten (MTE) vastgelegd. In het kader van het landbouwakkoord van de Uruguay Ronde zijn die tussen 1996-2000 met gemiddeld 20% teruggebracht.

Tariefcontingenten

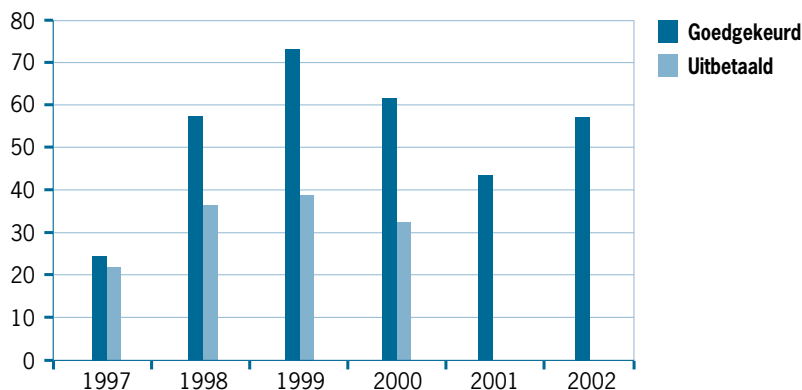
Voor groenten en fruit zijn met diverse landen preferentiële regelingen getroffen. Het betreft hier onder meer een aantal Midden- en Oost-Europese landen, een aantal Mediterrane landen en een groot aantal ontwikkelingslanden. Krachtens het landbouwakkoord van de Uruguay Ronde moet de invoer van 3% naar 5% van de interne

consumptie kunnen oplopen. Bij deze percentages tellen de lopende afspraken met derde landen volledig mee.

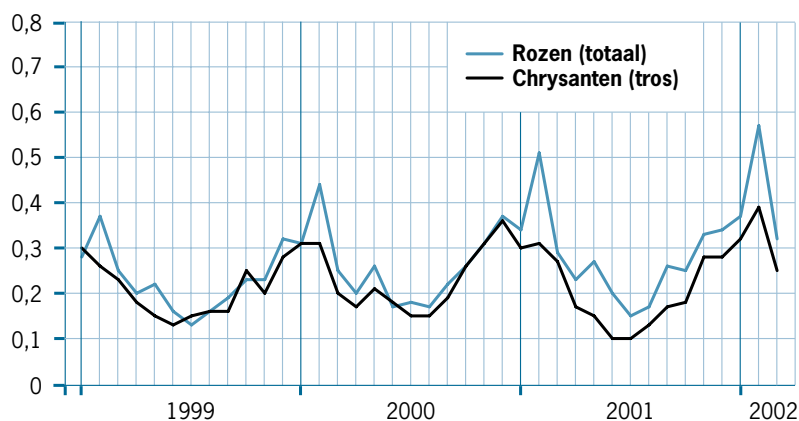
Subsidies voor telersverenigingen

De gemeenschappelijke marktordening voorziet verder in subsidies voor programma's van erkende telersverenigingen. Deze kunnen in aanmerking komen voor subsidies op basis van Operationele Programma's op het gebied van kwaliteit, milieu en afzet. In 2000 wist Nederland tussen 10 tot 15% van de totale GMO-steun (circa 300 miljoen euro) aan telersverenigingen naar zich toe te trekken. Telersverenigingen uit Spanje, Italië, Frankrijk en Nederland hebben tot nog toe de meeste subsidie verkregen. Overigens zijn er grote verschillen tussen toegezegde (goedgekeurde) subsidiebedragen aan telersverenigingen en de uiteindelijke uitbetaalde bedragen (figuur 8.2). Hiervoor zijn twee redenen. In de eerste plaats zijn de einddeclaraties van de telersverenigingen lager omdat bepaalde plannen niet uitgevoerd zijn vanwege financiële beperkingen. In de tweede plaats komt het voor dat subsidietoekenningen worden ingetrokken omdat de plannen niet in overeenstemming met het goedgekeurde plan zijn uitgevoerd.

Figuur 8.2 Goedgekeurde en uitbetaalde GMO-steun in Nederland (mln. euro)

Bron: Productschap Tuinbouw.

Figuur 8.3 Prijzen ^{a)} van rozen en chrysanten (euro/stuk)

a) Franco veiling, exclusief BTW.

Bron: VBN.

Bloemisten verliezen marktaandeel aan grootwinkelbedrijf

Nog altijd zijn bloemisten het belangrijkste verkooppunt van snijbloemen. In 2000 werd circa 47% van alle snijbloemen via dit kanaal verkocht. De bloemisten ondervinden de laatste jaren echter steeds meer concurrentie van tuincentra en grootwinkelbedrijven. In 1997-2000 is het marktaandeel van het grootwinkelbedrijf gestegen. Met een breed assortiment en een kwalitatief hoger segment kunnen bloemisten zich onderscheiden van de andere verkoopkanalen. De komende jaren zal naar verwachting de trend van segmentering van producten naar specifieke verkooppunten verder doorzetten.

Minder huishoudens kopen bloemen en planten

Ondanks de stijging van het totale aantal huishoudens is het aantal dat snijbloemen en potplanten koopt sinds 1990 dalend. Per kopend huishouden wordt wel meer besteed. Ruim een derde van de bestedingen aan snijbloemen komt voor rekening van het gemengde boeket. Zo'n 6% is bestemd voor bloemstukjes. Het merendeel (61%) wordt besteed aan mono-bossen. Verder blijkt dat ouderen gemiddeld meer besteden aan bloemen en planten dan jongeren (Oosterwijk en Tromp, 2001).

Weinig belangstelling voor biologische sierteelt

In 2001 waren er 15 à 20 biologische snijbloemen- en potplantenbedrijven, inclusief de bedrijven die in omschakeling zijn naar biologisch. Binnen de biologische sierteelt richt ruim 70% van de telers zich op snijbloemen en de rest op potplanten. Biologische sierteeltbedrijven zijn over het algemeen klein. Ook is het assortiment biologisch geteelde bloemen en planten smal. Mede

doordat biologische sierteeltgewassen niet jaarrond beschikbaar zijn, heeft de handel over het algemeen weinig belangstelling voor deze producten.

8.1.3 Pot- en perkplanten

De productiewaarde van pot- en perkplanten nam in 2001 met 5% toe (tabel 8.1), zowel door een grotere productie als door hogere prijzen. De hogere productie was gebaseerd op een groter areaal en een grotere productie per m². De prijzen voor potplanten stegen in 2001 met gemiddeld bijna 2%. Tot de stijgers behoorden Phalaenopsis, Kalanchoë en Saintpaulia. De grote populariteit van Phalaenopsis wordt onderstreept door de verdringing van de ficus van de eerste plaats in de omzet per plantensoort.

Forse stijging export pot- en perkplanten

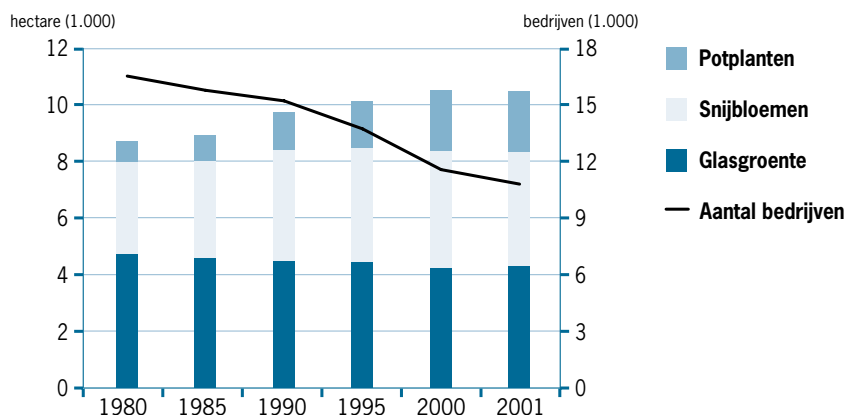
De export van pot- en perkplanten nam in 2001 met 6% toe. Opvallend was de forse groei van de export naar het Verenigd Koninkrijk (19%). De gunstige koers van het Britse pond ten opzichte van de euro was daarbij een belangrijke factor. De export naar Duitsland, verreweg het belangrijkste exportland, nam met slechts 1% toe. De export naar Midden- en Oost-Europese landen steeg met 19%.

8.1.4 Champignons

De productiewaarde van de Nederlandse champignonsector is de laatste jaren gestaag gegroeid (tabel 8.1). Nederland is na China en de VS de derde producent van paddestoelen ter wereld. Het Nederlandse aandeel in de wereldproductie is 12%. In Nederland worden hoofdzakelijk champignons geteeld. Circa 40% van de champignons wordt als vers product afgezet. Driekwart hiervan gaat naar het buitenland met als grootste afnemers Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Op deze exportmarkten wordt steeds meer concurrentie ondervonden van Polen en Hongarije. De export van verse champignons naar het Verenigd Koninkrijk zou ondersteund kunnen worden door de ontwikkeling van duurzame afzetrelaties en door heldere informatie over productieomstandigheden en voedselveiligheid (Wijnands et al., 2002)

Marktaandeel biologische champignons nog gering

In 2001 waren er 15 à 20 bedrijven met biologische paddestoelen, waarvan een achttal gespecialiseerde champignonbedrijven, inclusief bedrijven die omschakelen naar de biologische productiewijze. Het areaal biologische paddestoelteelt bedroeg in 2001 zo'n 25.000 m². Op circa 2/3 hiervan werd champignons geteeld en op circa 1/3 shii-take en oesterzwammen. De productie van biologische champignons bedroeg in 2001 ongeveer 30 à 40 ton per week.

Figuur 8.4 Areaal en aantal bedrijven met glastuinbouw, 1980-2001

Bron: CBS-Landbouwteelt, bewerking LEI.

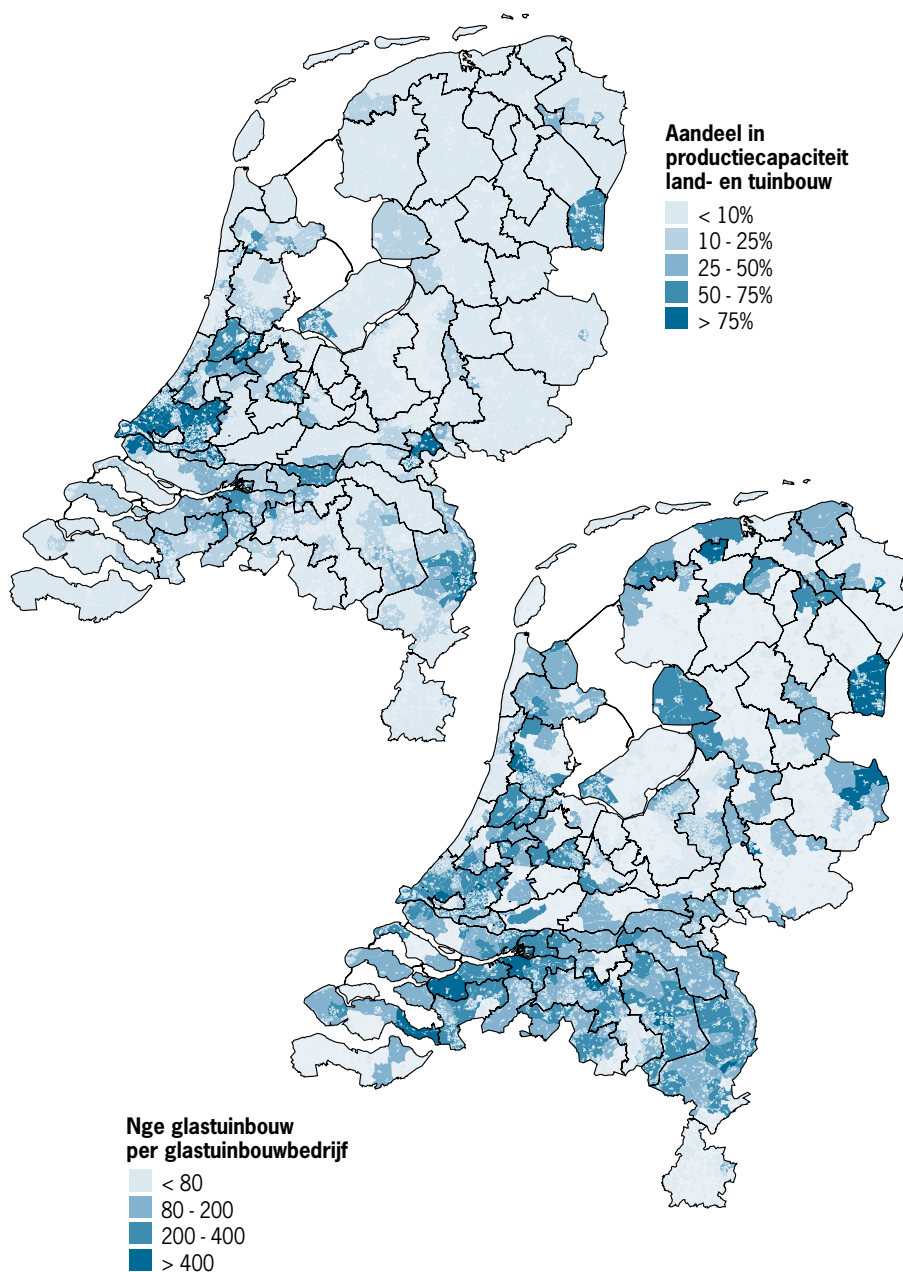
8.2 Structuur

8.2.1 Glastuinbouw

In 2001 is het landelijk areaal glastuinbouw iets gedaald, na de stevige groei in de periode 1995-2000 (figuur 8.4). De oppervlakte glastuinbouw in de traditionele gebieden (figuur 8.5) vertoont een dalende tendens. In de periode 1997-2001 verdween 92 ha glastuinbouw uit het Westland, 23 ha rond Aalsmeer en 30 ha uit de provincie Utrecht. Het glasareaal groeide in Noord-Brabant (+196 ha), Flevoland (+72 ha) en Limburg (+70 ha). Dit proces van vervanging van oud glas door nieuw glas versnelt de schaalvergroting in de sector. Tussen 1980 en 1995 nam de gemiddelde oppervlakte glas per bedrijf toe met 40%. In de daarop volgende jaren groeide de gemiddelde bedrijfsgrootte met 30%. Het totale areaal glastuinbouw bedroeg in 2001 10.750 ha op totaal bijna 7.400 bedrijven. De toegevoegde waarde van het glastuinbouwcomplex bedroeg in 2000 ruim 4,8 miljard euro. Dit is zo'n 22% van het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocomplex (zie hoofdstuk 4). De glastuinbouw neemt zo'n 15% van de werkgelegenheid van het binnenlandse agrocomplex voor zijn rekening.

De glasgroenteteelt was in 2001 goed voor ongeveer 35% van de totale productiecapaciteit van de glastuinbouw. Het areaal glasgroenten nam in 2001 met ongeveer 70 ha toe. Deze stijging deed zich vooral voor bij tomaat en paprika, het areaal komkommers bleef constant. De gemiddelde bedrijfsgrootte van de glasgroentebedrijven in 2001 was 248 nge tegenover 231 nge voor het gemiddelde glastuinbouwbedrijf (tabel 8.2).

Figuur 8.5 Kenmerken van de glastuinbouw per gemeente, 2001

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Tabel 8.2

Verdeling (%) glastuinbouw- en champignonbedrijven naar omvang, 2001

	Omvang in nge					Aantal bedrijven	Nge/ bedrijf
	3-16	16-40	40-100	100-200	200 e.m.		
Glasgroentebedrijven	3	7	22	27	41	2.452	248
Snijbloemenbedrijven	3	7	22	32	36	3.290	211
Pot- en perkplantenbedrijven	4	11	19	26	40	1.653	243
Totaal glastuinbouwbedrijven	3	8	21	29	39	7.395	231
Champignonbedrijven	3	6	28	32	31	481	230

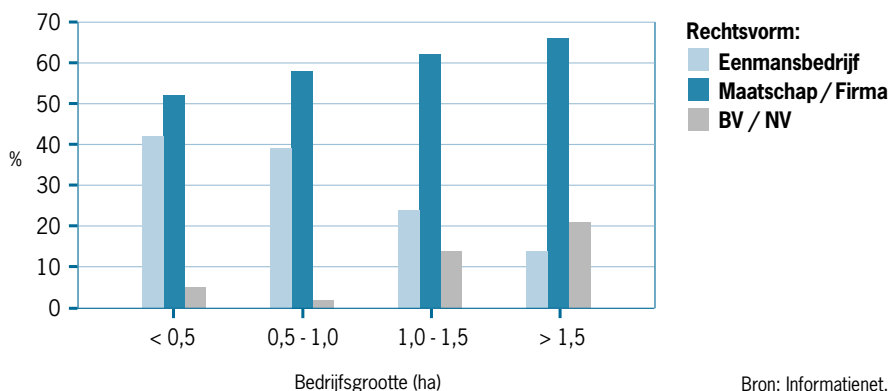
CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

De snijbloemenbedrijven waren in 2001 gemiddeld 211 nge groot. Het areaal snijbloemen daalde in 2001 met ongeveer 100 ha. Met name het areaal chrysanten en anjers liep terug. De pot- en perkplantenbedrijven zijn met 243 nge gemiddeld gezien iets groter dan de snijbloemenbedrijven. Het areaal potplanten steeg in 2001 met 24 hectare. Opvallende ontwikkeling is dat het areaal sierteelt onder glas, dat sinds 1960 voortdurend is gestegen, in 2001 per saldo is gedaald met ongeveer 75 ha. In 2001 vertegenwoordigde de snijbloementeel 41% van de productiecapaciteit van de glastuinbouw in Nederland en de pot- en perkplantenteelt 24%.

Rechtsvorm afhankelijk van bedrijfsgrootte

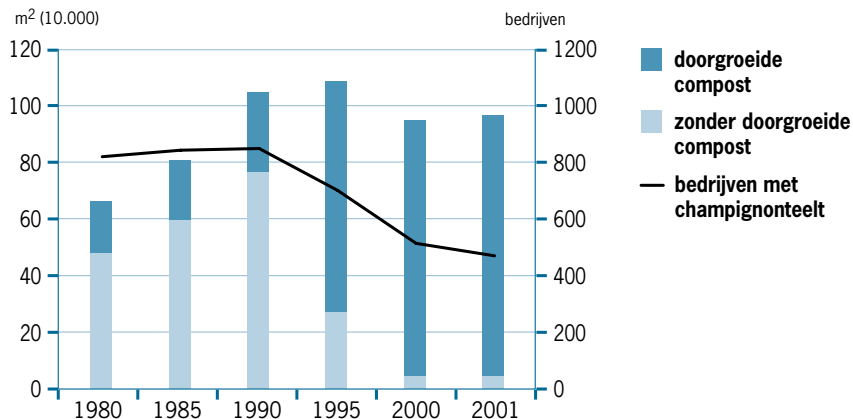
De meeste glastuinbouwbedrijven (60%) hebben een maatschap of firma als rechtvorm. Er bestaat een duidelijke relatie tussen de rechtsvorm van het bedrijf en de bedrijfsmvang (figuur 8.6). Bij glastuinbouwbedrijven kleiner dan 0,5 ha houden eenmanszaken en maatschappen/firma's elkaar ongeveer in evenwicht (respectievelijk 45% en 55%). Bij bedrijven groter dan 1,5 ha is het aandeel maatschappen/firma's (83%) groter dan het aandeel eenmanszaken (17%). Dit houdt verband met het aantal ondernemers per bedrijf. Het gemiddeld aantal ondernemers is op kleine bedrijven 1,5, terwijl op de grote bedrijven gemiddeld bijna 2 ondernemers werkzaam zijn. Naamloze en besloten vennootschappen komen met name voor bij bedrijven die groter zijn dan 1 ha. Naast het aantal ondernemers is ook de aansprakelijkheid van belang bij de keuze tussen de verschillende rechtsvormen. Bij een BV of NV zijn de ondernemers niet langer met hun privé vermogen aansprakelijk voor schulden.

Figuur 8.6 Percentage glastuinbouwbedrijven uitgesplitst naar rechtsvorm per bedrijfsgrootteklasse

Ondanks daling werkgelegenheid stijging aantal vaste arbeidskrachten verwacht

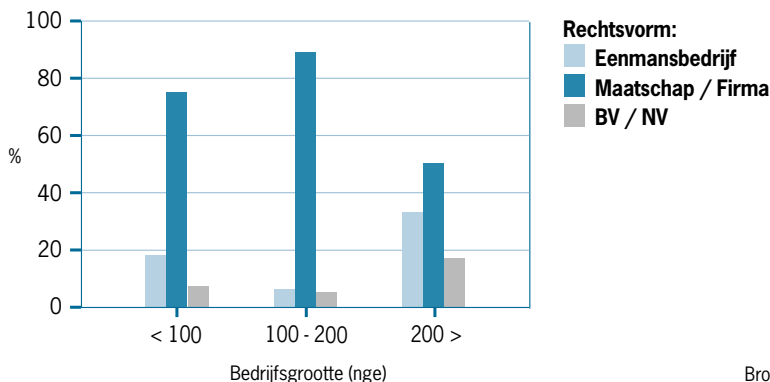
Door een hogere productie is de werkgelegenheid in de glastuinbouw de laatste jaren met circa 10% per hectare toegenomen. Over de werkgelegenheidsontwikkeling in het Westland en De Kring is onlangs een verkennende studie uitgevoerd (Vermeulen et al., 2001). In de piekperiode bedraagt de werkgelegenheid in de primaire productie in de glastuinbouw in het Westland en de Kring tussen de 75.000 en 100.000 personen. In de dalperiode gaat het om 40 tot 50.000 personen, waarvan circa 30.000 mensen een vaste baan (voltijd en deeltijd) hebben. Verwacht wordt dat de schaalvergroting verder zal doorzetten. De gemiddelde bedrijfsgrootte in het Westland en De Kring zal mogelijk toenemen tot 3 ha. Als gevolg van deze schaalvergroting zal het aantal ondernemers en meewerkende gezinsleden dalen. De behoefte aan vreemde arbeidskrachten (vaste en losse) zal daarentegen verdubbelen. Hierdoor zal de druk op de arbeidsmarkt verder toenemen. Geprikkeld door een krappe arbeidsmarkt en de mogelijkheden die zich als gevolg van schaalvergroting voordoen, zal gestreefd worden naar verdere mechanisatie van de oogst en productverwerking. Bij een succesvolle toepassing hiervan zal in de eerste plaats de vraag naar arbeid afnemen. Doordat de arbeidsverdeling regelmatig wordt, zal het aandeel vaste krachten toenemen en het aandeel losse krachten afnemen. Deze ontwikkelingen kunnen per saldo gunstig uitpakken voor de personeelsvoorziening.

Figuur 8.7 Aantal bedrijven met champignons en aantal m², 1980-2001

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

8.2.2 Champignonteelt

Het aantal champignon- en paddestoelenbedrijven in ons land is gedaald tot 481 in 2001 (figuur 8.7). Bijna alle telen champignons, en slechts een gering deel (8 bedrijven) andere eetbare paddestoelen. Het aandeel doorgroeide compost is snel gegroeid tot 95% in 2001, tegen 27% in 1990.

Figuur 8.8 Percentage champignonbedrijven uitgesplitst naar rechtsvorm per bedrijfsgrootteklasse

Bron: Informatienet.

Champignonbedrijven zijn vooral te vinden in Gelderland (157), Noord-Brabant (181) en Limburg (121). In Limburg zijn deze bedrijven gemiddeld het grootst, namelijk 326 nge.

Maatschap / firma meest voorkomende rechtsvorm

Op de champignonbedrijven met een omvang tot 200 nge is de maatschap/firma de dominante rechtsvorm (figuur 8.8). Bij de bedrijven groter dan 200 nge ligt de verdeling van de verschillende vormen dichter bijeen. Het eenmansbedrijf is sterker vertegenwoordigd bij de grote bedrijven dan bij de kleine bedrijven. Dit komt omdat het aantal ondernemers op de grote bedrijven gemiddeld kleiner is.

8.3 Bedrijfsresultaten

8.3.1 Glastuinbouwbedrijven

De resultaten van de Nederlandse glastuinbouwbedrijven bleven in 2001 flink achter bij die in het topjaar 2000 (figuur 8.9). Voor de glasgroentebedrijven was 2001 zelfs een bijzonder slecht jaar. De snijbloemenbedrijven hadden in 2001 redelijke tot goede resultaten en de pot- en perkplantenbedrijven goede.

Slechte resultaten voor glasgroentebedrijven

De glasgroentebedrijven hadden ondanks een grotere productie te kampen met lagere opbrengsten (tabel 8.3). Doordat de kosten per m² met 4% stegen, bleef de rentabiliteit steken op 88%. In vergelijking met het topjaar 2000 was dit een daling van 18 procentpunten. De besparingen per bedrijf zijn geraamd op -42.000 euro.

Lichte teruggang voor snijbloemenbedrijven

Voor de snijbloemenbedrijven was 2001 een redelijk tot goed jaar. De geraamde rentabiliteit van 96% ligt 3 procentpunten onder het niveau van 2000. De snijbloemenprijzen lagen op ongeveer hetzelfde niveau als in 2000. De omzet per m² nam als gevolg van een grotere fysieke productie met gemiddeld 2% toe. Hogere uurlozen en de hogere gasprijen leidden echter tot een stijging van de kosten met bijna 5% per m². Per saldo bleven de gemiddelde besparingen per bedrijf op nul steken.

Resultaten pot- en perkplantenbedrijven stabiel

Met een opbrengsten-kostenverhouding van 97% wisten de pot- en perkplantenbedrijven de rentabiliteit van 2000 te evenaren. De kostenstijging op de bedrijven kon met hogere opbrengstprijzen en een toename in de fysieke productie per m² gecompenseerd worden. Het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer en de besparingen per bedrijf zijn geraamd op respectievelijk circa 44.500 euro en 7.000 euro.

Tabel 8.3

Resultaten van glastuinbouwbedrijven naar type, 1991-2001

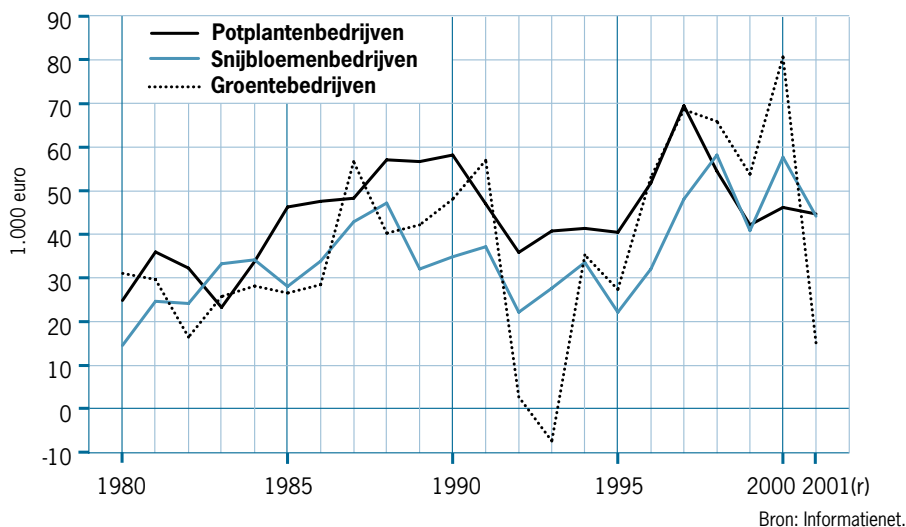
	Glasgroente	Snijbloemen	Potplanten
Kenmerken, 2000			
Aantal bedrijven	2.250	3.300	1.600
Glas per bedrijf (ha)	1,4	1,1	1,1
Nge per bedrijf	192	171	221
Ondernemers per bedrijf	1,44	1,35	1,37
Opbrengsten/kosten (%)			
1991-1995	90	93	97
1996-2000	103	98	99
1999	99	96	97
2000	106	99	97
2001 (r)	88	96	97
Gezinskomen uit bedrijf per ondernemer (1.000 euro)			
1991-1995	22,8	28,4	40,9
1996-2000	64,0	47,0	52,5
1999	53,6	40,7	42,0
2000	80,5	57,5	46,0
2001 (r)	15,0	44,0	44,5
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)			
1991-1995	-7,9	0,5	11,9
1996-2000	32,5	16,0	23,5
1999	9,5	4,4	6,6
2000	41,5	24,5	11,5
2001 (r)	-42,0	0,0	7,0

Bron: Informatienet.

Middelgrote bedrijven breiden sterkst uit

De bruto investeringen exclusief grond van kleine bedrijven (tot 0,5 ha) bedroegen in 1999 ruim 9 euro/m². Bij de bedrijven met een bedrijfsomvang van minimaal 1,5 ha was dit bedrag ruim 11 euro/m². Wanneer de investeringen in grond ook meegenomen worden in het totale investeringsbedrag dan blijkt dat de middelgrote bedrijven (met 1-1,5 ha) het meest investeerden per m². Bedrijven in deze grootteklasse breiden dus het sterkst uit. De kleine bedrijven investeerden daarentegen nauwelijks in grond.

Figuur 8.9 Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer op glastuinbouwbedrijven, 1980-2001

De financiële positie van bijna de helft van de bedrijven is goed

Tussen de bedrijven zijn er grote verschillen in financiële positie. Volgens modelberekeningen beschikt ongeveer 40% van de glasgroentebedrijven over een goede positie in 2003 (tabel 8.4). Deze bedrijven beschikken over voldoende liquiditeiten en hebben een goede moderniteit (>34%). De financiële positie van de bedrijven hangt af van de bedrijfsomvang. Bij de groep kleinere bedrijven heeft 25% van de bedrijven een goede financiële positie, terwijl dit voor 45% van de grote en middelgrote bedrijven geldt. Gemiddeld 10% van de bedrijven is in 2003 niet in staat om de noodzakelijke vervangingsinvesteringen te financieren.

Voor meer dan de helft van de snijbloemenbedrijven is de financiële positie in 2003 als goed te typeren. Ook de kleinere bedrijven staan er goed voor. De bedrijven hebben een goede moderniteit, de noodzakelijke vervangingsinvesteringen zijn laag en er is voldoende financieringsruimte. Slechts 5% van de snijbloemenbedrijven heeft onvoldoende financiële middelen om de vervangingsinvesteringen te financieren.

Tabel 8.4

Prognose van financiële situatie glastuinbouwbedrijven naar type en grootteklasse, 2003

Type	Grootteklasse	Gemiddelde financieringsruimte per bedrijf (1.000 euro)	Gemiddelde claim vervangings-investeringen per bedrijf ^{a)} (1.000 euro)	Aandeel (%) bedrijven met niet-financierbare vervangings-investeringen	Aandeel (%) bedrijven met goede financiële positie
Glasgroente	Totaal	615	40	10	40
	16-50 nge	170	10	10	25
	50-100 nge	290	25	30	30
	100-200 nge	630	35	10	45
	>200 nge	995	75	0	45
Snijbloemen	Totaal	525	50	5	55
	50-100 nge	530	15	5	60
	100-200 nge	390	55	15	50
	>200 nge	810	90	0	55
Potplanten	Totaal	360	40	10	45
	50-100 nge	220	10	5	45
	100-200 nge	405	15	0	50
	>200 nge	435	85	15	40

a) Er is geen rekening gehouden met investeringen in het kader van het Besluit Glastuinbouw. Verder hebben bedrijven met ondernemer ouder dan 55 jaar en zonder opvolger geen vervangingsinvesteringsclaim.

Bron: Informatienet, bewerking met Financieel-Economisch Simulatiemodel (FES) van het LEI.

Gemiddeld is van 45% van de potplantenbedrijven in 2003 de financiële positie goed. De middel-grote potplantenbedrijven staan er financieel gezien het beste voor. De noodzakelijke vervangings-investeringen zijn met circa 15.000 euro voor deze bedrijven gering. De grotere potplantenbedrijven beschikken over het modernste productieapparaat, maar de noodzakelijke vervangingsinvesteringen zijn met gemiddeld 85.000 euro voor deze bedrijven het hoogst. Ongeveer 15% van de bedrijven heeft hiervoor onvoldoende financiële middelen.

8.3.2 Champignonbedrijven

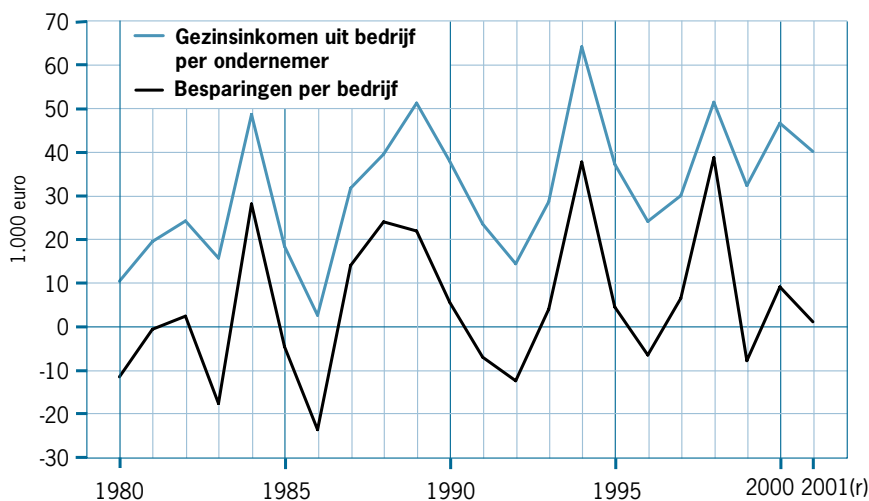
In 2001 boekten de champignon telers gemiddeld matige resultaten. De kosten stegen met bijna 4% ten opzichte van 2000, vooral door het duurder worden van arbeid, energie, grondstoffen en de afzet van champost. De hogere arbeidskosten waren het gevolg van hogere urenlonen. De energiekosten liepen op door een groter elektriciteitsverbruik en een hogere gasprijs. Door verdergaande teeltintensivering lag de productie per m² circa 1% hoger dan in 2000. De gemiddelde opbrengststrijzen per kwaliteitsklasse bereikten in 2001 ongeveer hetzelfde niveau als in 2000. Doordat een groter aandeel van de geoogste champignons behoorde tot de beter betaalde kwaliteitsklassen nam de gemiddelde opbrengstprijs met circa 1% toe. Per saldo leidde dit tot een omzetstijging van ruim 2% per m².

De rentabiliteit van de champignonteelt in 2001 is geraamd op 93%, 2 procentpunten lager dan in 2000 (tabel 8.5). Het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer bedroeg gemiddeld ruim 40.000 euro. Het gemiddelde besparingsniveau per bedrijf kwam nog net positief uit (figuur 8.10).

Vooral grotere bedrijven investeerden

De investeringen in de champignonsector bedroegen in 1999 gemiddeld 85.000 euro per bedrijf. Uitgedrukt in euro/nge waren de investeringen hoger bij de grotere bedrijven (uitgedrukt in nge). Dit kan verklaard worden doordat de investeringen vooral betrekking hadden op gebouwen.

Figuur 8.10 Uitkomsten van champignonbedrijven, 1980-2001

Bron: Informatienet.

Tabel 8.5**Resultaten van champignonbedrijven, 1991-2001**

	1991-1995	1996-2000	1998	1999	2000	2001 (r)
Opbrengsten/kosten (%)	92	93	98	92	95	93
Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer (1.000 euro)	33,5	37,0	51,1	32,2	46,5	40,0
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)	5,3	8,0	38,5	-7,9	9,0	1,0

Bron: Informatienet.

Financiële positie van 30% van champignonbedrijven is goed

Volgens modelberekeningen beschikt circa 30% van de champignonbedrijven in 2003 over een goede financiële positie. Bij de middelgrote champignonbedrijven is de situatie beter: 40% heeft een goede positie (tabel 8.6). De noodzakelijke vervangingsinvesteringen van deze bedrijven liggen met ruim 20.000 euro onder het gemiddelde van alle bedrijven. Daarentegen is de moderniteit van deze bedrijven aan de lage kant en is de gemiddelde financieringsruimte per bedrijf met circa 145.000 euro relatief gering.

Tabel 8.6**Prognose van financiële situatie champignonbedrijven naar grootteklasse in 2003**

Grootteklasse	Gemiddelde financieringsruimte per bedrijf (1.000 euro)	Gemiddelde claim vervangings- investeringen per bedrijf ^{a)} (1.000 euro)	Aandeel (%) bedrijven met niet-financierbare vervangings- investeringen	Aandeel (%) bedrijven met goede financiële positie
Totaal	240	30	10	30
50-100 nge	185	10	0	20
100-200 nge	145	20	10	40
>200 nge	480	65	20	35

a) Bedrijven met een ondernemer ouder dan 55 jaar en zonder opvolger hebben geen vervangingsinvesteringclaim.

Bron: Informatienet, bewerking met Financieel-Economisch Simulatiemodel (FES) van het LEI.

Opengrondstuinbouw

Kernpunten:

- Productiewaarde opengrondstuinbouw met 6% gestegen
- Areaal fruit gedaald, areaal overige opengrondstuinbouw gelijk
- Aanbod biologische producten minder snel gegroeid
- Relatief weinig BV's in opengrondstuinbouw
- Resultaten opengrondsgroentebedrijven iets verbeterd
- Verder herstel resultaten fruitteeltbedrijven
- Opnieuw goede resultaten voor bloembollenbedrijven
- Resultaten boomteelt al enkele jaren vrij constant
- Grote spreiding in financiële positie opengrondstuinbouwbedrijven
- Stevige financiële basis voor groot deel bloembollenbedrijven
- Financiële positie van veel fruitteeltbedrijven zwak

9.1 Markten

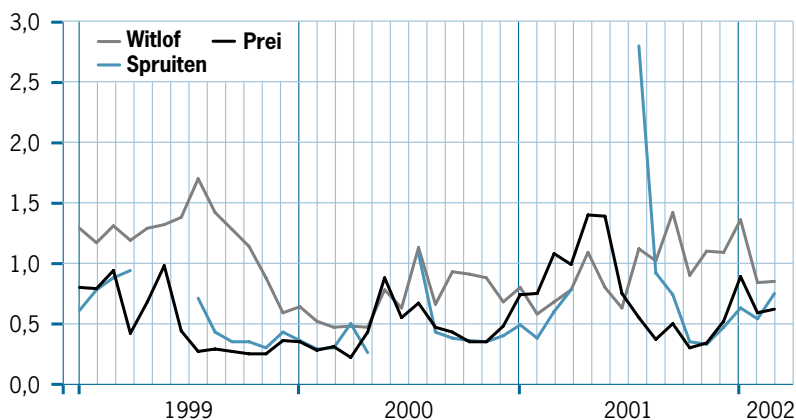
In 2001 realiseerde de opengrondstuinbouw 6% meer productiewaarde dan in 2000 (tabel 9.1). De productiewaarde van de opengrondsgroenteteelt kwam na de terugval in 1999 en 2000 weer terug op het niveau van 1998. De productiewaarde van de fruitteelt en de bloembollenteelt nam met respectievelijk 7% en 3% toe, terwijl die van de boomteelt met 2% afnam. De biologische opengrondstuinbouw is in 2001 minder sterk gegroeid dan in voorgaande jaren. Per saldo zijn er 30 biologische bedrijven bijgekomen, een groei van bijna 8%. Verder is het areaal gestegen met ongeveer 5%.

Tabel 9.1

Productiewaarde (mln. euro) opengrondstuinbouw in Nederland, 1990-2001

	1990	1995	1998	1999	2000	2001	2001 in % van 2000
Opengrondsgroente (excl. uien)	463	434	474	467	398	474	119
Fruit	309	313	319	309	326	349	107
Bloembollen	381	504	537	548	560	579	103
Bomen	346	433	544	534	548	535	98
Totaal opengrondstuinbouw	1.499	1.684	1.874	1.858	1.832	1.937	106

Bron: Productschap Tuinbouw.

Figuur 9.1 Prijzen ^{a)} van verschillende wintergroenten (euro/kg)

a) Franco veiling, exclusief BTW.

Bron: The Greenery.

9.1.1 Opengrondsgroente

Onder andere doordat het productievolume van de meeste opengrondsgroentegewassen in 2001 lager was dan in 2000, vielen de opbrengstprijzen veel hoger uit. Dit leidde tot een stijging van de productiewaarde met 19% (tabel 9.1). Mede door weersinvloeden fluctueerde het prijsverloop van diverse gewassen sterk. Zo begon het bloemkoolseizoen met goede prijzen, maar zakten deze later weg. Bij witlof leidde het lagere aanbod als gevolg van een kleinere trekoppervlakte en de beschikbaarheid van kwalitatief minder goede pennen tot een prijsstijging. Ook de prijzen van spruitkool schommelden sterk (figuur 9.1). Hier leidden de daling van het areaal en de lage productie per hectare tot een kleiner aanbod dan in 2000. In de maanden oktober tot december 2001 waren de prijzen laag, mede doordat de kwaliteit over het algemeen minder was, terwijl begin 2002 de prijzen weer aantrokken tot een redelijk niveau. De productie van prei nam toe door een ruimere toepassing van hoogproductieve rassen. Mede door de zachte winter bleef de vraag daarbij achter zodat de prijs lager uitviel dan vorig jaar.

Opengrondsgroenteteelt grootste sector in biologische opengrondstuinbouw

Binnen de biologische opengrondstuinbouw is de opengrondsgroente verreweg de grootste sector. In 2001 waren er 49 gespecialiseerde opengrondsgroentebedrijven en 9 akkerbouwbedrijven, een stijging met in totaal acht bedrijven ten opzichte van 2000. Het totale aantal bedrijven met biologische opengrondsgroente is echter zeker vier keer zo groot. In 2001 bedroeg het areaal biologische opengrondsgroente (incl. omschakeling) 2.725 hectare. Dit komt overeen met 6,5% van het totale areaal opengrondsgroente in Nederland. Het kan worden onderverdeeld in 1.315 ha voor de verwerkende industrie, 1.100 ha grove groenten, 250 ha fijne groenten en 55 ha droge peulvruchten. De grootste gewassen zijn erwten 435 ha, sperziebonen 310 ha, kool 215 ha, winterpeen 215 ha en spinazie 155 ha. De productie van biologische opengrondsgroente (incl. omschakeling) bedraagt naar schatting 75.000 ton met een productiewaarde van ongeveer 30 miljoen euro.

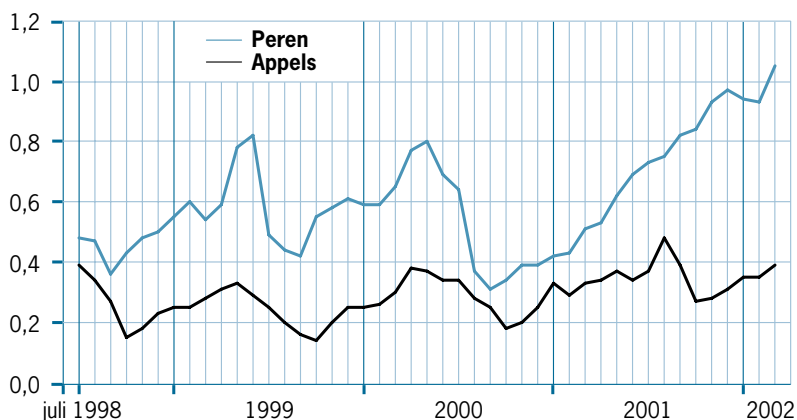
9.1.2 Fruit

In Europa nam de productie van peren voor het seizoen 2001/2002 door een laag aantal vruchten per boom met ongeveer 9% af. De productie van Conference, het meest geteelde ras in Nederland, daalde met maar liefst 71%. De totale Nederlandse perenproductie kwam in 2001 bij een gelijkblijvend areaal uit op 70.000 ton. Door de lage productie en de goede kwaliteit van de peren kwam de middenprijs uit op ongeveer 90 eurocent/kg, tegen 54 eurocent het jaar daarvoor (figuur 9.2). Door de lage productie was de voorraad peren begin 2002 slechts half zo groot als een jaar eerder. Hierdoor zal de import van peren uit het zuidelijk halfrond naar verwachting toenemen.

Ook de Nederlandse appelproductie was in 2001 kleiner dan in 2000. In tegenstelling tot de peren is de lage productie van appels vooral te wijten aan een daling van het areaal met 9% tot 11.717 ha. De daling van de productie betrof vooral Jonagold en Jonagored. De productie van Elstar nam daarentegen toe. Per saldo resulteerde dit in een gemiddelde appelprijs van ongeveer 40 eurocent/kg.

Nieuwe rassen afgestemd op smaakprofielen

Met Inova Fruit hebben de fruitveilingen een nieuw samenwerkingsverband opgericht voor een marktgerichte ontwikkeling van duurzaam geproduceerde hardfruitrassen in Nederland. Hierbij wordt onder andere gedacht aan de introductie en vermarkting van hardfruitrassen die beter aansluiten bij de smaakprofielen van consumenten. In 2001 is gestart met een consumentenonderzoek naar smaakvoorkeuren in Nederland en Duitsland.

Figuur 9.2 Prijzen van appels en peren (euro/kg)

Bron: Productschap Tuinbouw.

Dit wordt in 2002 vervolgd met onderzoek in Engeland en Scandinavië. Aan de hand van de smaakvoorkeuren worden smaakprofielen opgesteld die uitgangspunt zijn bij de ontwikkeling van nieuwe rassen. Inmiddels zijn op diverse proeftuinen in Europa tal van rassen aangeplant. Daaruit wordt in het najaar van 2002 een selectie gemaakt van rassen die zo goed mogelijk aan de smaakprofielen voldoen. De eerste aanplant van deze nieuwe rassen zal in het voorjaar van 2003 op bescheiden schaal plaatsvinden (Crooijmans, 2001).

Beperkte toename van biologische fruitteelt

Er zijn uiteenlopende schattingen van het aantal biologische fruitbedrijven: van 35 tot 62 bedrijven. Qua groei van het aantal biologische bedrijven zitten de diverse bronnen wel op één lijn. Ten opzichte van 2000 is het aantal biologische fruitbedrijven per saldo met één of twee bedrijven toegenomen. De meeste biologische fruitbedrijven zijn aangesloten bij de biologische fruittelersvereniging Prisma. Deze vereniging verzorgt onder andere voorlichting, belangenbehartiging en afzetbemiddeling.

Het areaal biologisch fruit (incl. omschakeling) in 2001 bedroeg 555 hectare. Dit komt overeen met 2,8% van het totale areaal fruit in Nederland. Het areaal bestaat uit 455 ha hard fruit, 60 ha zacht fruit en 30 ha noten. De grootste gewassen zijn appels 333 ha, peren 57 ha, bessen 35 ha, pruimen 23 ha en walnoten 22 ha. De biologische productie (incl. omschakeling) van appels en peren bedroeg in 2001 naar schatting respectievelijk 3.800 ton en 260 ton.

9.1.3 Bloembollen

Het groeiseizoen 2000/01 van de voorjaarsbloeiers als tulp, narcis en hyacint eindigde goed, ondanks de matige weersomstandigheden in het najaar 2000 en voorjaar 2001. De oogst van alle voorjaarsbloeiers was in kwantitatief opzicht normaal tot goed. Bij tulp waren er echter opnieuw veel kwaliteitsproblemen. De prijsvorming van de voorjaarsbloeiers was goed, mede dankzij de bescheiden groei van het areaal en de hoge prijzen in de broeierij. De oogst van de zomerbloeiers lelie en gladiol was alleszins redelijk; door de koude septembermaand waren alleen de dikke maten relatief schaars. Door de krimp van het areaal en de normale oogst is een eind gekomen aan de prijsval. Er is zelfs sprake van een lichte prijsstijging. Vooral de dikke maten van enkele OriëntaHelies noteerden hoge prijzen. Er was een omvangrijke oogst van de zomerbloeier dahlia met veel grove maten van een goede kwaliteit. De prijzen waren hierdoor echter beduidend lager dan vorig jaar.

De bloembollenexport bedroeg in de periode juli tot en met december 2001 516 miljoen euro, een kleine 6% meer dan in 2000. In tegenstelling tot voorgaande jaren steeg de export naar alle EU-landen, namelijk met 4,6% tot 239 miljoen euro. De belangrijkste bestemmingen binnen de EU zijn Duitsland (61 miljoen euro) en het Verenigd Koninkrijk (48 miljoen euro). Naar het laatste land groeide de export ook relatief het sterkst (+14,5%), vooral door een toename in de droogverkoop. Ook de afzet naar Zweden groeide sterk (+6,2%) door de hoge prijzen voor broeierijmateriaal. In lijn met de afgelopen jaren nam de export naar landen buiten de EU wederom toe en wel met 7,1% tot 277 miljoen euro. De belangrijkste bestemmingen buiten de EU waren de VS (117 miljoen euro) en Japan (61 miljoen euro).

Verbetering in afzet biologische bloembollen

Het aantal biologische bloembollenbedrijven in 2001 is met 10 tot 15 bedrijven gelijk gebleven aan het aantal in 2000. De meeste bedrijven zijn aangesloten bij de coöperatieve kwekersvereniging Biobol, een vereniging onder auspiciën van het in- en verkoopbureau Hobaho. Het areaal biologische bloembollen in 2001 bedroeg slechts 19 hectare, minder dan 0,1% van het totale areaal bloembollen in Nederland. Het bestaat uit 16 ha voorjaarsbloeiers en 3 ha zomerbloeiers. De grootste gewassen zijn tulp met 10 ha en narcis met 3 ha. In voorgaande jaren werd een vrij groot deel van de biologische bloembollen noodgedwongen afgezet in het gangbare circuit. Mede door aanpassingen in het assortiment is in 2001 ruim 80% afgezet als biologisch product en in 2002 zal dat aandeel naar verwachting boven 90% uitkomen. In 2001 was sprake van een toename van de vraag naar biologische tulpen vanuit de buitenlandse broeierij. Daarnaast bleef de droogverkoop via postorders aan particulieren, natuurvoedingswinkels en GEA-bloemenwinkels van belang.

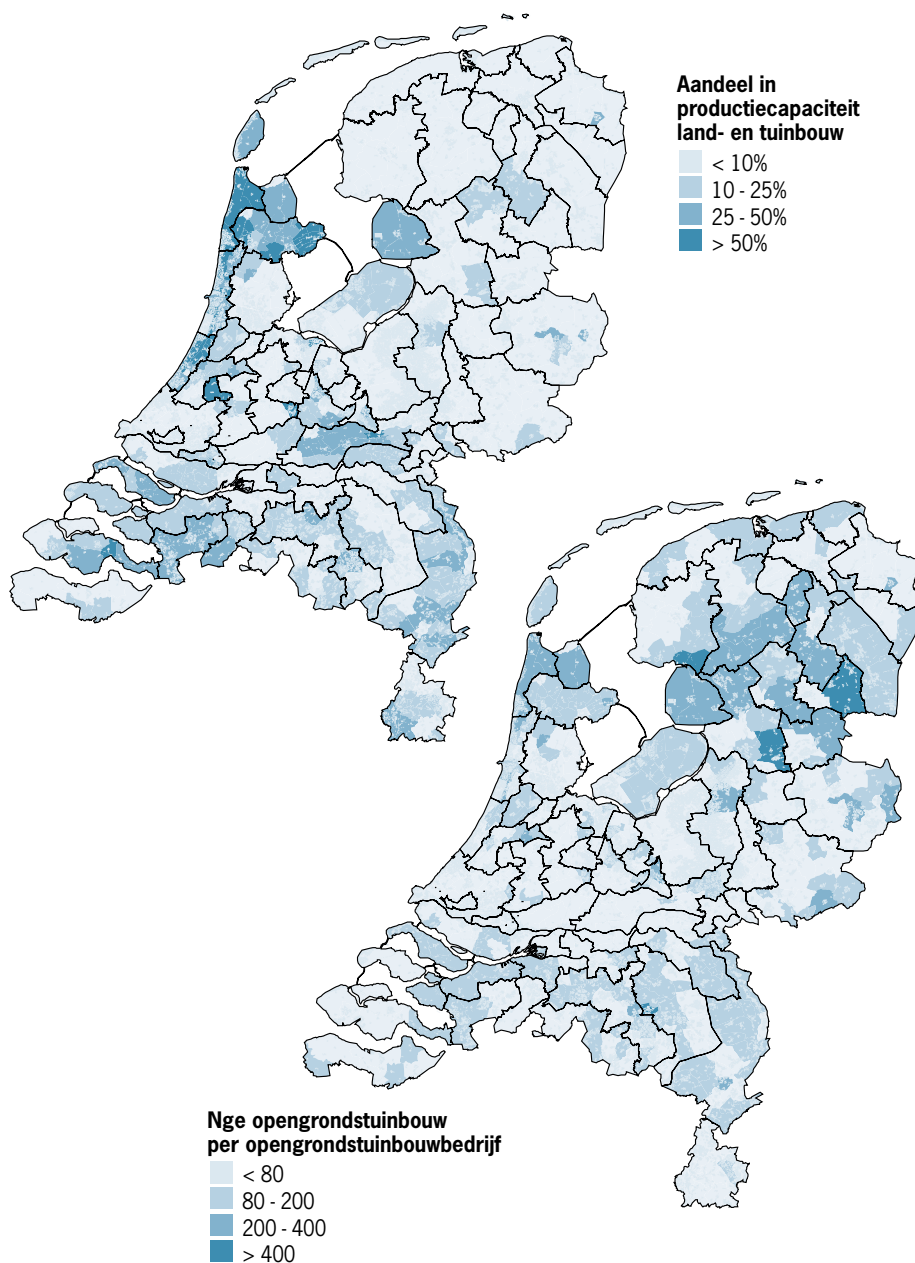
9.1.4 Boomkwekerijproducten

De productiewaarde van de Nederlandse boomkwekerij daalde in 2001 met 2% (tabel 9.1). Een van de oorzaken hiervan is de economische stagnatie in Duitsland, vanouds de belangrijkste afnemer van Nederlandse boomkwekerijproducten. De vraag van Duitse consumenten liep terug en overheden bezuinigden op de aanplant van bossen, plantsoenen en straatbeplanting. Aangezien Nederland een aanvullende rol vervult op de inheemse productie ging dit ten koste van het Nederlandse product. De Engelse markt trok daarentegen iets aan wat met name gunstig was voor telers met sierteeltproducten in het assortiment. Per saldo bleef de exportwaarde iets boven de 400 mln euro steken.

Het groeiseizoen 2001 verliep zonder extremen. Een uitzondering was de koude en sombere maand september, waardoor de groei van lang doorgroeiende gewassen werd afgeremd. De winter was zacht en nat; dit zorgde voor een vertraagde start van het handelsseizoen. In maart en april 2002 kwam mede onder invloed van goed weer een inhaalvraag op gang. Deze inhaalvraag lijkt echter niet voor alle productgroepen voldoende compensatie te bieden.

Tussen de productgroepen zijn er grote verschillen. De vruchtboomtelers kunnen profiteren van het aantrekken van de fruitprijzen. Dit optimisme is niet zozeer gestoeld op de directe vraag als wel op de middellange termijn vraag. Laan- en parkboomtelers zijn minder optimistisch, met name de telers van grote bomen hebben achterstand opgelopen in de afzet. In de teelt van bos- en haagplantsoen is nog weinig verbetering te zien. Gespecialiseerde bedrijven kampen met een slechte vraag maar ook met veel concurrerend aanbod. Daarvoor zorgen niet alleen buitenlandse aanbieders maar ook Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven die de teelt gebruiken voor een aanvullend inkomen.

Figuur 9.3 Kenmerken van de opengrondstuinbouw per gemeente, 2001

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Certificering in opmars

Net als in andere agrarische sectoren is certificering in de boomkwekerij in opmars. In 2001 konden al 94 Nederlandse boomkwekerijbedrijven 'QualityTree-gecertificeerd' worden genoemd. Dit is een keurmerk dat in de eerste plaats garant staat voor een goed controleerbaar intern bedrijfsproces. Het zogenaamde 'één-loket-systeem' van QualityTree kan in de toekomst interessant worden. Hierdoor kunnen ondernemers in één keer voldoen aan de verschillende registratieverplichtingen in het kader van regelgeving op het terrein van milieu, ARBO, en dergelijke. Momenteel moeten hiervoor afzonderlijke administraties worden bijgehouden. In de toekomst zou dit via het QualityTree-loket kunnen verlopen, wat de ondernemer op termijn tijd en geld kan besparen. Voordat het zover is dient nog een aantal stappen ondernomen te worden waaronder het opstellen van randvoorwaarden voor certificering (Laffort, 2002).

Bescheiden aandeel van biologische boomteelt

In 2001 waren er naar schatting 30 tot 35 biologische boom- en vaste plantenkwekers. Het Steunpunt Biologische Boomteelt en de productgroep Biologische Boomteelt van de Nederlandse Bond van Boomkwekers zijn actief op het gebied van promotie en afzetbemiddeling. In Europa is verder alleen Duitsland met 45 biologische bedrijven een belangrijke producent. Het areaal biologische bomen en vaste planten (incl. omschakeling) in 2001 bedroeg 21 ha, slechts 0,5% van het totale areaal in Nederland. Het biologische areaal bestaat uit 7 ha bomen en heesters en 14 ha vaste planten. De afzet van biologische bomen en vaste planten stagneert. De Nederlandse overheid is de grootste afnemer met een marktaandeel van 15%.

9.2 Structuur

Het opengrondstuinbouwcomplex vertegenwoordigde in 2000 zo'n 8% van de toegevoegde waarde van het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocomplex. In een aantal gebieden is de teelt sterk vertegenwoordigd. Met name in de kop van Noord-Holland, de Noordoostpolder en in delen van Zeeland en Noord-Brabant maakt de opengrondstuinbouw een groot deel van de agrarische productiecapaciteit uit (figuur 9.3).

Het areaal opengrondstuinbouw daalde in 2001 licht, met zo'n 1.700 ha. Doordat het aantal bedrijven met opengrondstuinbouw sneller afnam (figuur 9.4), liep het gemiddeld areaal opengrondstuinbouw per bedrijf in 2001 op van 5,3 naar 5,7 ha. Ongeveer de helft van de bedrijven wordt getypeerd als opengrondstuinbouwbedrijf (figuur 9.5). De gemiddelde bedrijfsomvang van deze groep bereikte in 2001 de 100 nge-grens (tabel 9.2).

Het areaal groenten in de open grond handhaafde zich rond 42.000 ha. Dat komt overeen met 42% van het totale areaal opengrondstuinbouw. Het aantal bedrijven met deze gewassen daalde in diezelfde periode met ruim 8%. De geteelde arealen per gewas variëren sterk in de tijd. Trends van de laatste jaren zijn: een terugval bij sperziebonen (-1000 ha), sluitkool (-500 ha) en prei (-500 ha), een verdubbeling bij de broccoli (+500 ha) en een kortstondige populariteit van winterpeen, witlof en spruiten.

Tabel 9.2

Verdeling (%) opengrondstuinbouwbedrijven naar omvang (nge), 2001

	Omvang in nge				Aantal bedrijven	Nge/bedrijf
	3-16	16-40	40-100	100 e.m.		
Opengrondstuinbouwbedrijven, totaal	18	23	32	27	9.680	100
Opengrondsgroentebedrijven	26	29	27	19	1.300	69
Bloembollenbedrijven	13	18	27	43	2.690	159
Fruiteeltbedrijven	25	24	39	12	2.035	51
Boomkwekerijen	17	27	34	22	2.384	88
Overige opengrondstuinbouwbedrijven	14	22	32	32	1.271	109

CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Het areaal fruit is in 2001 verder gedaald. In twee jaar tijd is nu 11,5% van het areaal fruitbomen verdwenen. Van de appelbomen is de laatste vier jaar zelfs 25% gekapt. Vooral in Gelderland, maar ook in Flevoland zijn naar verhouding veel appelbomen geruimd. De fruitteelt is behalve in deze provincies vooral gevestigd in Zeeland en Limburg. Het areaal peren is in 2001 constant gebleven. De gemiddelde omvang van het fruitteeltbedrijf is 51 nge (tabel 9.2). Hoewel een groot deel van de ruim 2.000 fruitteeltbedrijven een geringe omvang heeft, lijkt ook in deze sector schaalvergroting door te zetten.

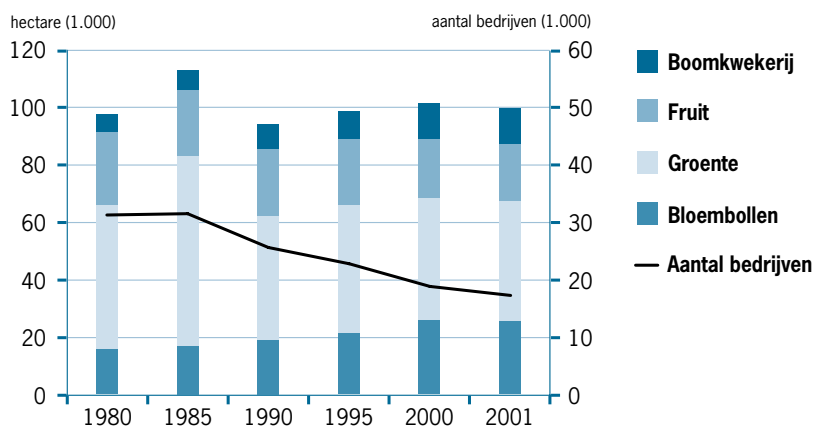
De bloembollenbedrijven hebben een aandeel van 44% in de productiecapaciteit van de opengrondstuinbouw. Bloembollenbedrijven zijn relatief groot: in 2001 was 43% van de bedrijven groter dan 100 nge. Het totale areaal was in 2001 ruim 22.600 ha, ongeveer gelijk aan dat in de voorgaande twee jaar. De groei in de daaraan voorafgaande jaren is daarmee tot stilstand gekomen.

In 2001 waren er 2.384 boomkwekerijbedrijven, die ruim 21% van de productiecapaciteit van de opengrondstuinbouw voor hun rekening nemen. In grootte is het daarmee de tweede sector van de opengrondstuinbouw. Het areaal boomkwekerijgewassen was in 2001 (12.672 ha) even groot als in 2000. Sinds 1980 is het areaal meer dan verdubbeld. De productie is geconcentreerd in Noord-Brabant, (Noord) Limburg, de Betuwe en Boskoop.

Relatief weinig BV's in opengrondstuinbouw

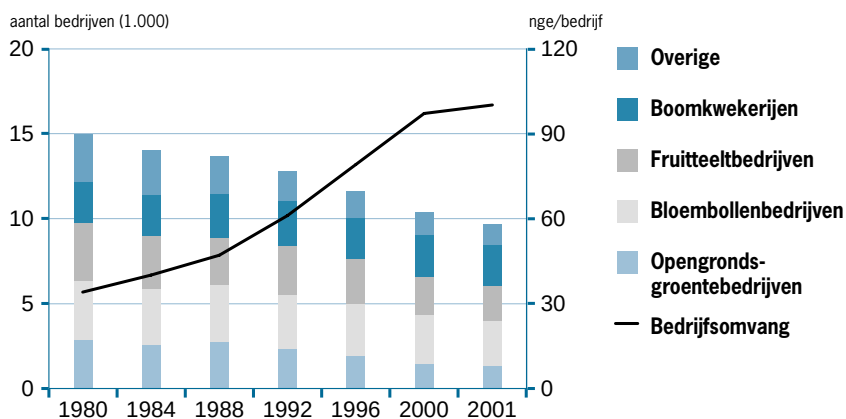
In vergelijking met de glastuinbouw hebben relatief weinig bedrijven in de opengrondstuinbouw als rechtsvorm de BV of NV. Alleen de bloembollensector kende zo'n 20% BV's in 1999.

De maatschap/firma is in de opengrondstuinbouw de meest voorkomende vorm (figuur 9.6).

Figuur 9.4 Areaal en aantal bedrijven met opengrondstuinbouw, 1980-2001

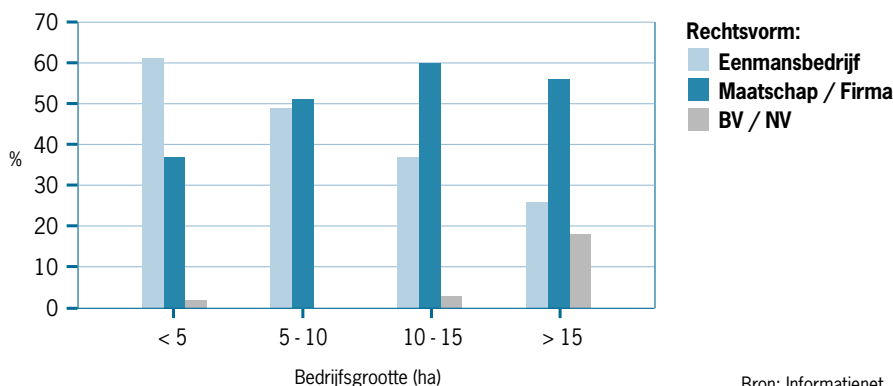
Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

De rechtsvorm staat niet los van de bedrijfsgrootte. Zo zijn kleine bedrijven (minder dan 5 hectare) overwegend eenmansbedrijven. In de bloembollen- en opengrondsgroentesector zijn het met name de oudere ondernemers die een eenmanszaak hebben. Fruittelers met een eenmanszaak zijn daarentegen weer wat jonger dan fruittelers in een maatschap of firma.

Figuur 9.5 Aantal en omvang opengrondstuinbouwbedrijven, 1980-2001

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Figuur 9.6 Percentage opengrondstuinbouwbedrijven uitgesplitst naar rechtsvorm per bedrijfsgrootteklasse

9.3 Bedrijfsresultaten

In het algemeen waren de resultaten van de opengrondstuinbouwbedrijven in 2001 beter dan in 2000. Alleen voor de bloembollenbedrijven was er een beperkte daling van het geraamde gemiddelde gezinsinkomen per ondernemer (figuur 9.7).

9.3.1 Opengrondsgroentebedrijven

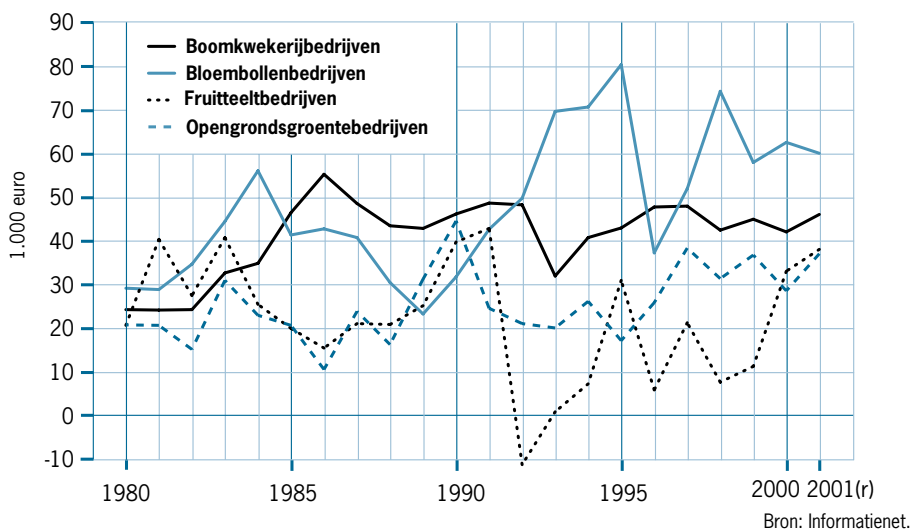
Resultaten opengrondsgroentebedrijven iets verbeterd

In 2001 hebben de opengrondsgroentebedrijven gemiddeld betere resultaten geboekt dan in 2000 (tabel 9.3). Aan de kostenkant was sprake van hogere loonkosten maar lagere rentekosten. De stijgende loonkosten waren het gevolg van hogere uurlonen en een grotere arbeidsbehoefte vanwege moeilijke zaai- en oogstomstandigheden. Per saldo is de rentabiliteit voor 2001 geraamd op 85 tot 89%. Het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer kwam uit op 32.000 tot 42.000 euro en de besparingen per bedrijf op 3.000 tot 13.000 euro.

Grote spreiding in financiële positie

Naar verwachting heeft 40% van de opengrondsgroentebedrijven in 2003 een goede financiële positie (tabel 9.4). Deze groep beschikt over een goede moderniteit (>34%) en over voldoende liquiditeiten. De moderniteit voor de gehele sector is aan de lage kant. Dit betekent dat er tussen de bedrijven

Figuur 9.7 Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer op opengrondstuinbouwbedrijven, 1980-2001

grote verschillen in moderniteit bestaan. Deze verschillen zijn niet terug te voeren op de bedrijfsomvang. De benodigde vervangingsinvesteringen zijn gemiddeld 30.000 euro. De financieringsruimte is groot genoeg, zodat slechts 5% van de bedrijven de gewenste vervangingsinvesteringen niet kan financieren.

9.3.2 Fruitteeltbedrijven

De resultaten van de fruitteeltbedrijven lieten in 2001 een verder herstel zien. De gemiddelde opbrengsten per bedrijf waren zo'n 5% hoger dan in 2000 als gevolg van goede prijzen bij een matige productie van appels en een lage productie van peren. Hoewel er minder peren geplukt konden worden bleef de arbeidsinzet door slechte weersomstandigheden ongeveer gelijk. De loonkosten per uur namen echter wel toe. Als gevolg van de lagere productie daalden de afzetkosten. Ook de rentekosten waren in 2001 lager dan in 2000. De gemiddelde rentabiliteit is voor 2001 geraamd op 88 tot 92%. Het gezinsinkomen uit bedrijf is geraamd tussen de 33.000 en 43.000 euro per ondernemer, terwijl de besparingen uitkwamen tussen 7.000 en 17.000 euro. Dit is beduidend hoger dan het gemiddelde in de jaren negentig.

Tabel 9.3

Resultaten van opengrondstuinbouwbedrijven naar type, 1991-2001

	Open- gronds- groente	Fruit	Bloem- bollen	Bomen
Kenmerken, 2000				
Aantal bedrijven ^{a)}	1.040	1.655	1.145	2.025
Hectare per bedrijf ^{a)}	10,5	12,1	17,8	5,7
Nge per bedrijf ^{a)}	83	73	229	85
Ondernemers per bedrijf ^{a)}	1,23	1,20	1,63	1,26
Opbrengsten/kosten (%)				
1991-1995	82	75	103	90
1996-2000	86	78	98	93
1999	86	78	99	93
2000	84	89	98	92
2001 (r)	85-89	88-92	98-102	90-94
Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer (1.000 euro)				
1991-1995	21,7	14,1	62,6	42,5
1996-2000	32,0	16,0	56,5	45,0
1999	36,7	11,3	57,8	45,0
2000	28,5	33,0	62,5	42,0
2001 (r)	32-42	33-43	55-65	42-50
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)				
1991-1995	0,7	-5,5	66,6	13,0
1996-2000	5,5	-3,0	36,5	17,0
1999	1,3	-6,1	38,1	17,0
2000	-1,0	9,0	46,0	13,0
2001 (r)	3-13	7-17	40-50	14-23
a) Bron: CBS.				
Bron: Informatienet.				

Financiële positie van veel fruitteeltbedrijven niet best

Van slechts een kwart van de fruitteeltbedrijven is de financiële positie in 2003 goed te noemen (tabel 9.4). De gemiddelde moderniteit is laag. Er is sprake van een groot aantal verouderde bedrijven, dan wel bedrijven die aan het verouderen zijn. Gemiddeld heeft 10% van de bedrijven onvoldoende financiële ruimte om de vervangingsinvesteringen in 2003 uit te voeren. De grootste fruitteeltbedrijven staan er het beste voor. Deze bedrijven beschikken over voldoende financieringsruimte en hebben het modernste productieapparaat.

Tabel 9.4

Prognose van financiële situatie opengrondstuinbouwbedrijven naar type en grootteklasse, 2003

Type	Grootteklasse	Gemiddelde financieringsruimte per bedrijf (1.000 euro)	Gemiddelde claim vervangings-investeringen per bedrijf ^{a)} (1.000 euro)	Aandeel (%) bedrijven met niet-financierbare vervangings-investeringen	Aandeel (%) bedrijven met goede financiële positie
Opengrondsgroente	Totaal	380	30	5	40
	16-50 nge	175	15	5	35
	50-100 nge	590	20	5	40
Fruit	Totaal	230	15	10	25
	16-50 nge	215	10	10	15
	50-100 nge	150	15	10	25
	100-200 nge	390	15	0	30
Bloembollen	Totaal	635	50	10	40
	50-100 nge	405	30	0	65
	100-200 nge	250	40	20	25
	>200 nge	1.100	70	15	55

a) Voor bedrijven met ondernemer ouder dan 55 jaar en zonder opvolger is geen vervangingsinvesteringclaim ingerekend.

Bron: Informatienet, bewerking met Financieel-Economisch Simulatiemodel (FES) van het LEI.

9.3.3 Bloembollenbedrijven

Opnieuw goede resultaten voor bloembollenbedrijven

De rentabiliteit van de bloembollenbedrijven is geraamd op 98-102% (tabel 9.3). Het gezinsinkomen uit bedrijf is geraamd op 55.000 tot 65.000 euro per ondernemer. De besparingen liggen op een niveau van 40.000 tot 50.000 euro per bedrijf.

De totale kosten zijn in 2001 nauwelijks veranderd ten opzichte van 2000. De algemene kostenstijging van productiemiddelen werd deels gecompenseerd door verdergaande mechanisatie en schaalvergroting. De fors stijgende loon- en milieukosten werden ruimschoots gecompenseerd door lagere rentekosten.

Financiële positie van bedrijven afhankelijk van bedrijfsomvang

Over het algemeen hebben de bloembollenbedrijven een sterke financiële positie. Ook voor bloembollenbedrijven geldt dat de financiële positie sterk afhankelijk is van de bedrijfsomvang (tabel 9.4). Van maar liefst 65% van de kleinere bloembollenbedrijven is de financiële positie goed. De kleinste en de grootste bloembollenbedrijven hebben qua moderniteit en financiële ruimte een betere positie dan de middengroep. Van deze laatste wordt 20% niet in staat geacht om de benodigde vervangingsinvesteringen te financieren.

9.3.4 Boomteelt

Resultaten al enkele jaren vrij constant

De gemiddelde kosten voor boomkwekerijbedrijven zijn in het seizoen 2001/2002 met 3% gestegen. Vooral de arbeidskosten, verantwoordelijk voor de helft van de totale kosten, namen toe. De rentekosten namen echter af. De kostenstijging is gedeeltelijk gecompenseerd door productiviteitsverbetering. Aangezien de afzet in de herfstperiode matig is verlopen is de vraag naar boomkwekerijproducten in het voorjaar bepalend voor het bedrijfsresultaat. Uitgaande van een gunstige afzetontwikkeling is de rentabiliteit geraamd op 90 tot 94%. Daarmee zijn de resultaten van de boomkwekerijen al enkele jaren vrij stabiel (tabel 9.3).

Akkerbouw

Kernpunten:

- **Areaal consumptieaardappelen kleiner**
- **Productievolume akkerbouw onder druk door weersomstandigheden**
- **Productiewaarde omhoog dankzij sterke prijsverhogingen vrije producten**
- **Verhandelbaarheid bietenquotum verruimd: maximale biedprijs berekend op 70 euro per ton**
- **Herstel inkomens en positieve besparingen voor meeste akkerbouwbedrijven**
- **Opnieuw tegendraadse bedrijfsresultaten in Veenkoloniën**
- **Aantal biologische bedrijven in de lift: bedrijfsresultaten stabiel**
- **Schommelingen in jaarlijkse investeringen mede afhankelijk van resultaten**
- **Gunstige financiële perspectieven voor veel grotere bedrijven**

10.1 Markten

Hoewel het Nederlandse productievolume van akkerbouwproducten in 2001 zo'n 7% lager uitviel dan in 2000, nam de productiewaarde van akkerbouwproducten toe met 15% (zie tabel 4.9). Deze ontwikkeling werd vooral bepaald door de productie en prijsontwikkeling van aardappelen.

10.1.1 Aardappelen

Consumptie- en pootaardappelen zijn vrije gewassen waarvan het prijsniveau wordt bepaald door vraag en aanbod op de Europese markt. In 2001 was de aardappelproductie in de EU naar schatting 7% lager dan in 2000. De Nederlandse productie van consumptieaardappelen viel met 20% zelfs sterk terug (tabel 10.1). De ontwikkeling van het volume heeft geleid tot een opleving van de aardappelprijzen. Zo kon de prijs voor consumptieaardappelen voor het eerst sinds 1998 weer toenemen (figuur 10.1).

Ontwikkelingen binnen de verwerkende industrie

De Nederlandse aardappelproductenindustrie verwerkte in 2001 ruim 3 miljoen ton aardappelen, ongeveer evenveel als het jaar ervoor. Het gaat hierbij vooral om frites, chips, puree en snacks. Een groot deel van de productie wordt in het buitenland afgezet met als toplanden Verenigd Koninkrijk, Duitsland en Frankrijk.

De aardappelproductenindustrie is een industrie die in Nederland snel is gegroeid. De grootste verwerkers zijn Aviko, McCain, Farm Frites en Lamb Weston/Meijer. Aviko heeft vestigingen in Nederland, België, Duitsland, Polen en de Verenigde Staten en levert met name aan supermarkten. McCain is afkomstig uit Canada en wereldwijd de grootste aardappelverwerker. Behalve de supermarkten zijn ook de snackindustrie en de fastfoodketen belangrijk voor de afzet van McCain.

Tabel 10.1 Productievolume (1.000 ton) akkerbouwproducten in Nederland, 1996-2001

	Gemiddelde 1996-2001	1996	1998	1999	2000	2001	2001 in % van 2000
Aardappelen, totaal	7.741	8.056	5.249	8.221	8.127	7.015	86
Consumptieaardappelen	3.762	3.908	2.210	4.426	4.465	3.591	80
Pootaardappelen	1.377	1.028	1.161	1.517	1.496	1.377	92
Zetmeelaardappelen	2.302	2.623	1.878	2.278	2.166	2.047	95
Suikerbieten	6.503	6.449	5.505	7.317	6.727	5.948	88
Zaaiuien (excl. uitval)	595	445	493	735	788	750	95
Granen, totaal ^{a)}	1.424	1.458	1.345	1.255	1.509	1.430	95
Tarwe	1.094	1.168	1.072	851	1.143	991	87

a) Tarwe, gerst, rogge, haver en triticale.

Bron: CBS.

Farm Frites is een van oorsprong Nederlands bedrijf en heeft vestigingen binnen en buiten Europa. Lamb Weston/Meijer levert hoofdzakelijk aan fastfoodketens. Naast deze grote vier zijn er kleinere bedrijven actief die vooral gericht zijn op specifieke deelmarkten.

De verwerkende industrie betreft de grondstof meestal van handelshuizen. Een klein deel is gebaseerd op rechtstreekse contracten met aardappeltelers. In een aantal gevallen bestaan er nauwe banden tussen aardappelverwerkers en handelshuizen om de aardappelaanvoer veilig te stellen. De nevenproducten uit de aardappelverwerkende industrie gaan hoofdzakelijk naar de veevoederindustrie.

Productie zetmeelaardappelen gedaald

In 2001 is de productie van zetmeelaardappelen met 5% afgenomen (tabel 10.1).

Evenals voor granen en suikerbieten geldt voor zetmeelaardappelen een zware marktordening.

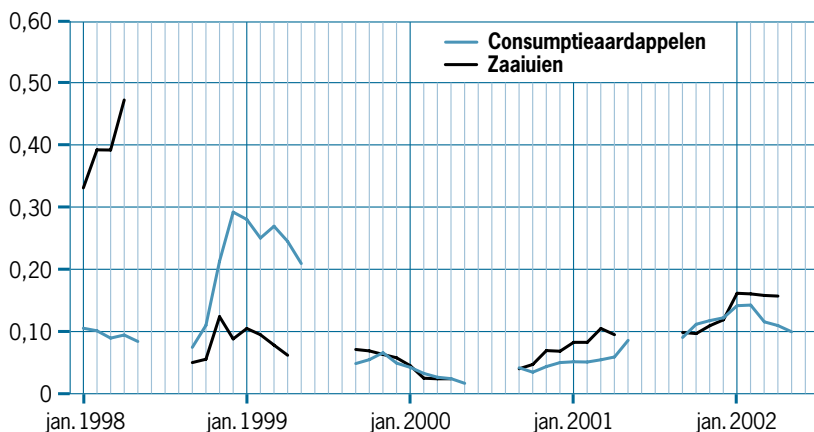
De productie van aardappelzetmeel is in de EU gequoteerd. Zowel het contingent als de minimumprijs zijn in twee stappen verlaagd krachtens de besluiten van Berlijn over Agenda 2000.

Daarbij is de prijsverlaging voor driekwart gecompenseerd met een directe toeslag. Door de marktordening schommelen de productie en prijzen van zetmeelaardappelen minder dan die van consumptie- en pootaardappelen. De in Nederland geteelde zetmeelaardappelen worden door AVEBE verwerkt tot zetmeel en zetmeelderivaten. AVEBE speelt wereldwijd een belangrijke rol in de verkoop, marketing, productie en ontwikkeling van aardappelzetmeel en zetmeelspecialiteiten. Deze laatste worden onder meer toegepast in (dier)voeding, textiel, farmaceutische producten, papier en kleefstoffen.

10.1.2 Suiker

De suikerprijs op de wereldmarkt daalde in de loop van het jaar van meer dan 300 euro naar minder dan 250 euro per ton. De prijsdaling werd gevoed door verbeterende oogstvooruitzichten in zowel de

Figuur 10.1 Prijzen (euro/kg) van Nederlandse consumptieaardappelen en zaaiuien, 1998-2002

Bron: LEI.

EU als in Oosteuropese landen. Tevens kwam er druk op de wereldsuikermarkt door export uit Brazilië, dat zich onder invloed van de relatief hoge wereldmarktprijs voor suiker steeds meer op de witsuikermarkt is gaan richten. Door de EU-suikermarktordening heeft de wereldsuikerprijs slechts een beperkte invloed op de suikerprijs in Nederland.

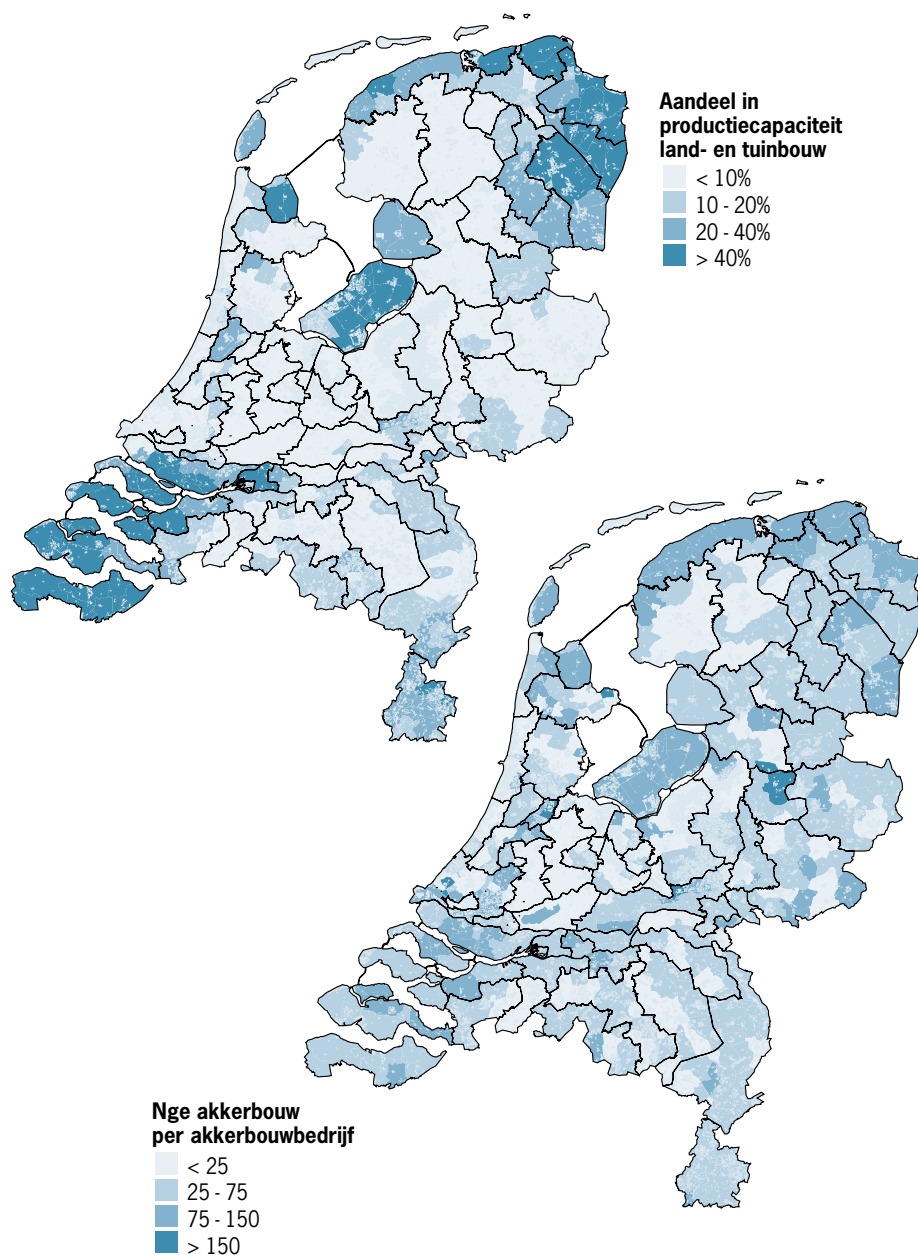
Het Nederlandse areaal suikerbieten was in 2001 zo'n 5.000 ha lager, wat leidde tot een forse afname van het productievolume (tabel 10.1). Eén van de oorzaken hiervan was de inkrimping van het quotum van het bewaakte-mengprijsstelsel met 15.000 ton. Door de afname van het volume C-suiker steeg de mengprijs in 2001/02 met meer dan 20%.

Verhandelbaarheid bietenquotum verruimd

Met ingang van 1 januari 2002 mag suikerquotum los van de grond worden verhandeld. Op deze manier kan een teler door de aankoop van quotum op zijn bedrijf bieten telen en leveren zonder dat hij daarvoor grond hoeft aan te kopen. De verkoop van bietenquotum kan alleen binnen de regio waar de teler woont, waarbij Nederland is verdeeld in 8 regio's. Met de verruiming van de verhandelbaarheid van het bietenquotum wordt de door de sector gewenste schaalvergroting bevorderd.

Het bietenquotum heeft een marktwaarde omdat met de teelt van suikerbieten een relatief hoog saldo per hectare kan worden behaald. Vergeleken met winter tarwe is het saldo zelfs twee maal zo hoog. De marktprijzen voor bietenquotum fluctueren echter sterk. Uitgaande van een afschrijvingsperiode van 5 jaar en een berekend saldooverschil van 1.500 euro per hectare (bij 9,2 ton polsuiker per hectare) kan maximaal 70 euro betaald worden voor 100 kg polsuiker. Bij de berekening van deze maximale biedprijs voor bietenquotum is rekening gehouden met het van kracht blijven van de quotering tot 2006 en ook met belastingeffecten (Van Bommel en Jager, 2002).

Figuur 10.2 Kenmerken van de akkerbouw per gemeente, 2001

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

10.1.3 Granen

Ondanks de interventieprijsverlaging van -7,5% in het kader van de Agenda 2000 besluiten, steeg de opbrengstprijs van tarwe in 2001 met 4%. Dit werd veroorzaakt door de daling van de graanoogst in de EU-15 met 6,5%. Ook viel de wereldtarweproductie iets lager uit. Mede hierdoor daalde de wereldvoorraad voor het vierde opeenvolgende jaar. Naast de stijging van de opbrengstprijs vond per saldo een beperkte verhoging van de premie plaats met 4%. In regio I (kleigebied) was deze premiestijging 31 euro per hectare. In regio II vond vanwege een overschrijding van het maximale graanareaal een premiekorting plaats van 36 euro per hectare.

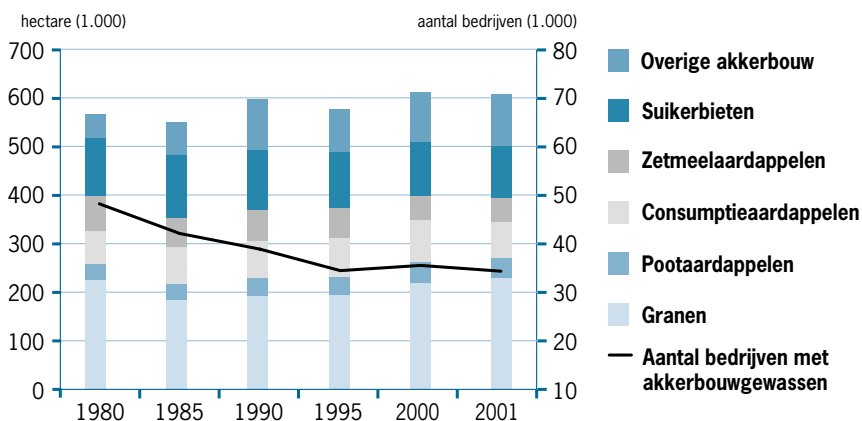
10.1.4 Uien

De fysieke opbrengst van zaaiuien in Europa is in 2001 met 10% afgenomen. Na twee jaren met lage prijzen (1999 en 2000) was het Nederlandse areaal in 2001 met ruim 14.000 ha aan de hoge kant. De laatste jaren varieert dit tussen 13.000 en 14.000 hectare. De kilogramopbrengst per hectare kwam 7% lager uit. Mede door een goed lopende export lagen de prijzen in Nederland op een hoger niveau dan in 2000 (figuur 10.1).

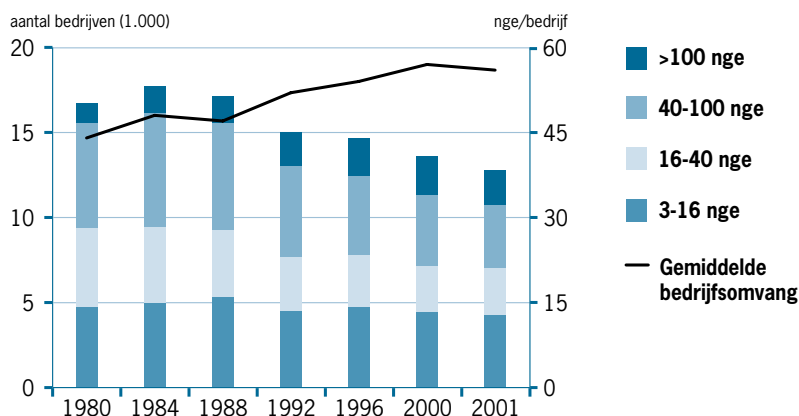
10.2 Structuur

De toegevoegde waarde van de akkerbouw en de daarmee samenhangende toelevering, verwerking en distributie in Nederland bedroeg in 2000 ruim 3,8 miljard euro. Het akkerbouwcomplex maakte ongeveer 17% uit van het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde totale agrocomplex. De primaire

Figuur 10.3 Areaal akkerbouwgewassen (exclusief groenvoeder), 1980-2001

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Figuur 10.4 Akkerbouwbedrijven naar grootteklasse, 1980-2001

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

akkerbouw nam in 2000 ruim 18% van de toegevoegde waarde van het akkerbouwcomplex voor zijn rekening. De akkerbouwproductie is geconcentreerd in de noordelijke provincies, de IJsselmeerpolders en in Zeeland (figuur 10.2).

Het totale areaal akkerbouwgewassen daalde tussen april 2000 en april 2001 licht, met 3.500 hectare (figuur 10.3). De daling had vooral betrekking op consumptieaardappelen (-11.500 hectare), terwijl de arealen met poot-, zetmeelaardappelen en suikerbieten beperkt terugliepen. Daarentegen steeg het areaal granen met 10.400 hectare en dat van de groep overige akkerbouwgewassen met 9.200 hectare. In april 2001 waren er bijna 35.000 bedrijven die akkerbouwgewassen teelden.

Tabel 10.2 Verdeling (%) akkerbouwbedrijven naar omvang, 2001

	Omvang in nge				Aantal bedrijven	Nge/bedrijf
	3-16	16-40	40-100	100 e.m.		
Totaal	33	21	29	16	12.911	56
Gespecialiseerde graanbedrijven	80	10	8	2	973	18
Gespecialiseerde hakvruchtenbedrijven	19	18	38	25	3.713	75
Akkerbouw- en groentebedrijven	49	24	19	7	152	41
Andere hakvruchtenbedrijven	12	19	44	25	4.000	78
Graan- en hakvruchtenbedrijven	40	40	16	4	1.451	30
Overige akkerbouwbedrijven	63	23	10	4	2.622	24

CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

De gespecialiseerde akkerbouwbedrijven, waarvan het aantal met 6% daalde tot 12.900, bewerkten gezamenlijk bijna 70% van het akkerbouwareaal. De gemiddelde bedrijfsomvang van deze groep bedroeg 56 nge (tabel 10.2).

In 2001 stagneerde de trendmatige groei van dit gemiddelde door de afname van het aardappelareaal (figuur 10.4). Ruim de helft (54%) van het totale akkerbouwareaal in Nederland wordt bewerkt door al of niet gespecialiseerde hakvruchtenbedrijven. Deze bedrijven zijn met een omvang van gemiddeld 75 en 78 nge groter dan de overige typen akkerbouwbedrijven. De gespecialiseerde hakvruchtenbedrijven hebben een groot aandeel in het totale areaal pootaardappelteelt en zetmeelaardappelteelt.

Verdere groei van biologische akkerbouw

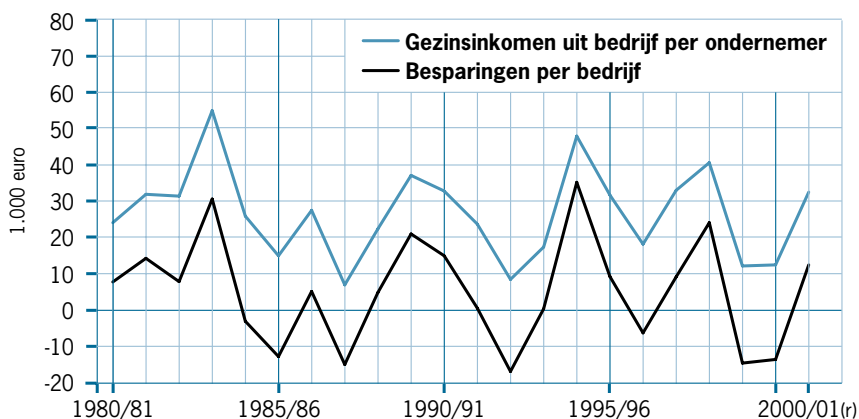
Volgens Platform Biologica groeit de biologische agrarische sector (zie hoofdstuk 7). Uit de Landbouwtelling blijkt dat het aantal biologische akkerbouwbedrijven in de periode 1999-2001 met ruim 30% is toegenomen tot 80 bedrijven. Daarnaast zijn 80 akkerbouwbedrijven in omschakeling, terwijl 85 akkerbouwbedrijven wel biologisch telen maar niet als 100% biologisch kunnen worden bestempeld.

10.3 Bedrijfsresultaten

Herstel inkomens

De resultaten van de akkerbouwbedrijven in 2001/02 herstelden na een tweetal jaren waarin ze erg laag waren (figuur 10.5). Dit herstel werd bepaald door de stijging van de productprijzen met gemiddeld 24,5%, vooral door hogere prijzen van vrije producten als aardappelen en uien (tabel 10.3).

Figuur 10.5 Uitkomsten van akkerbouwbedrijven, 1980-2001

Bron: Informatienet.

Mede door de weersomstandigheden lagen de fysieke opbrengsten op een lager niveau (-4,5%). Zo viel er in augustus en september veel regen wat de oogst bemoeilijkte. Ongeveer 10% van de zetmeelaardappelen ging daardoor verloren. De schade aan de suikerbietenooft bleef echter beperkt.

De prijzen van de productiemiddelen stegen met 2,5% (tabel 10.4). Met name meststoffen, arbeid en pacht werden duurder. Desondanks steeg het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer naar 32.500 euro, zo'n 9.000 euro meer dan het langjarig gemiddelde. Er resteerden besparingen van gemiddeld 12.500 euro per bedrijf (tabel 10.5).

Tussen de regio's waren er grote verschillen in besparingen per bedrijf (tabel 10.5). In de Veenkoloniën werd gemiddeld 2.500 euro per bedrijf ontspaard, wat vooral te maken had met lagere fysieke opbrengsten en bewaarverliezen van zetmeelaardappelen. Sinds 1993/94 was een dergelijk laag niveau niet meer voorgekomen. In de overige regio's konden de bedrijven na twee jaren met gemiddeld forse ontsparingen het eigen vermogen weer eens aanvullen.

Tabel 10.3 Opbrengsten per ha ^{a)} en prijzen ^{b)} op grotere akkerbouwbedrijven, 1991-2001

	Winter- tarwe	Zomer- gerst	Consumptie aardappelen	Poot- aardappelen	Zetmeel- aardappelen	Suiker- bieten	Zaaiuien
Opbrengsten (ton/ha)							
1991-95	8,8	5,9	47,7	33,9	44,5	9,8	51,1
1996-00	8,7	6,4	50,7	35,2	49,1	9,5	55,1
1998/99 ^{c)}	8,1	5,7	47,5	33,9	51,5	8,3	55,7
1999/00	9,5	6,5	49,1	35,4	49,1	9,9	50,2
2000/01	8,9	6,5	52,5	36,1	49,5	9,8	58,4
2001/02 (r)	8,8	6,4	46,3	34,8	43,7	9,3	54,3
Idem, mutatie (%)	-1	-2	-12	-2	-12	-5	-7
Prijzen (euro/100 kg)							
1991-95	15,95	18,45	9,78	20,90	5,35	50,25	8,35
1996-00	12,55	13,95	8,45	19,20	5,40	52,50	8,90
1998/99 ^{d)}	11,75	13,50	15,95	27,45	5,35	59,65	8,15
1999/00	12,55	13,30	5,90	18,00	5,40	45,90	5,15
2000/01	12,00	14,10	6,40	17,70	5,50	47,20	7,05
2001/02 (r)	12,30	13,55	11,35	24,95	5,30	57,65	12,50
Idem, mutatie (%)	+3	-4	+77	+41	-3	+22	+78

a) Zetmeelaardappelen bij 400 gr. o.w.g., suikerbieten in polsuiker;

b) Zetmeelaardappelen bij 400 gr. o.w.g., suikerbieten in euro/ton product bij 16% suiker, granen exclusief Mac Sharry-compensatie c) Kg-opbrengsten van het geoogste areaal;

d) Prijs exclusief uitkering waterschade. Bron: Informatienet.

Sterke schommelingen in jaarlijkse investeringen

De investeringen op de akkerbouwbedrijven wisselen jaarlijks sterk (tabel 10.6). Na een jaar met slechte bedrijfsresultaten, zoals 1996/97, lopen investeringen (vooral in grond) het daaropvolgende jaar veelal terug. In de twee jaren die op het genoemde jaar volgden waren de resultaten rooskleuriger en werd er weer volop geïnvesteerd. In 1999/00 werd door de akkerbouw voor 625 miljoen euro in productiemiddelen vastgelegd. De stijging had met name betrekking op grond, vooral door de hoge grondprijzen. In 2000/01 zijn de bedrijfsinvesteringen naar verwachting teruggelopen. Hoge grondprijzen en ontsparingen in de afgelopen jaren hadden een negatieve invloed op het investeringsvolume in de grond.

Resultaten van biologische bedrijven stabiel

De biologische bedrijven hebben in 2000/01 gemiddeld vrijwel gelijke resultaten gehaald als in 1999/00 (tabel 10.7). Weliswaar stonden de prijzen voor eindproducten enigszins onder druk (-2,5%), maar de fysieke opbrengsten kwamen met hetzelfde percentage hoger uit. De aardappelen leverden minder op, de groenten en kleinere akkerbouwgewassen echter juist meer. Ook het besparingsniveau onderging nauwelijks wijziging. In doorsnee hebben de bedrijven de laatste jaren rond 10.000 euro besparingen kunnen toevoegen aan het eigen vermogen.

Tabel 10.4		Ontwikkelingen (% per jaar) op grotere akkerbouwbedrijven, 1990-2001				
Boekjaar	Opbrengst- prijzen per eenheid product	Prijzen productie- middelen	Bruto- productiviteit	Productie- kosten per eenheid product	Opbrengsten/ kosten	
1990-95	0,5	2,4	0,9	1,5	-0,9	
1995-00	-2,7	1,9	1,3	0,6	-3,3	
1998/99	19,5	1,6	-11,5	14,7	4,2	
1999/00	-22,1	5,6	8,7	-2,9	-19,8	
2000/01	3,5	2,0	-1,0	3,0	0,5	
2001/02 (r)	24,5	2,5	-4,0	6,5	17,0	
Bron: Informatienet.						

Bron: Informatienet.

Tabel 10.5

Resultaten van akkerbouwbedrijven naar omvang en regio, 1991-2001

	Nederland	Grotere bedrijven					Kleinere bedrijven
		Totaal	Noordelijk kleigebied	Centraal kleigebied	Zuidwestelijk kleigebied	Veenkoloniën	
Kerngegevens, 2000/01							
Aantal bedrijven	9.545	6.925	835	1.970	1.800	1.530	2.620
Ha per bedrijf	50,9	62,2	79,0	47,6	58,1	75,0	20,0
Nge per bedrijf	92	114	149	103	107	114	27
Ondernemers per bedrijf	1,24	1,32	1,48	1,29	1,25	1,27	1,02
Opbrengsten/kosten op pachtbasis (%)							
1991/92-1995/96	89	90	93	95	90	87	68
1996/97-2000/01	87	89	91	89	87	93	68
1998/99	99	101	104	107	100	94	73
1999/00	79	81	88	76	74	92	62
2000/01	80	82	82	79	80	92	61
2001/02 (r)	91	95	104	99	92	89	67
Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer (1.000 euro)							
1991-95	25,9	29,8	37,4	37,3	30,1	20,9	5,5
1996-00	23,2	28,1	34,3	26,0	28,2	29,6	4,6
1998/99	40,6	48,3	59,6	56,5	47,0	30,1	7,1
1999/00	12,1	14,9	31,1	0,4	8,6	32,5	-0,3
2000/01	12,5	17,0	19,5	6,0	18,5	31,0	-1,0
2001/02 (r)	32,5	42,0	68,0	45,0	39,0	27,0	3,0
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)							
1991-95	5,8	8,0	14,4	11,4	10,5	0,4	-1,9
1996-00	- 0,2	0,4	8,5	-4,8	1,6	4,4	-3,2
1998/99	24,1	31,9	50,5	41,4	29,0	7,5	0,7
1999/00	- 14,5	-18,0	-0,7	-35,9	-25,3	2,6	-9,3
2000/01	- 13,5	-16,0	-8,0	-29,0	-9,5	3,5	-8,0
2001/02 (r)	12,5	19,5	63,0	25,5	18,5	- 2,5	- 4,0
Bron: Informatienet.							

Bron: Informatienet.

Tabel 10.6 Netto-investeringen (mln. euro) op akkerbouwbedrijven, 1996-1999

	1996/97	1997/98	1998/99	1999/00
Totaal	401	354	453	625
Grond (inclusief verbetering)	131	92	178	350
Gebouwen	103	105	76	68
Machines en installaties	156	156	154	191
Immateriële activa	3	9	15	8
Overig	8	-8	0	8

Bron: Informatienet.

Lagere rente bood compensatie voor stijging andere kosten

De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de akkerbouwbedrijven stijgt met ongeveer 0,5 hectare per jaar. De kosten per hectare zijn de afgelopen 10 jaar met ongeveer 15% toegenomen (tabel 10.8). Relatief gezien zijn de kosten van gewasbescherming het sterkst gestegen, gevolgd door de overige directe kosten en de kosten van grond en gebouwen. In absolute zin is de laatste kostenpost het meest gestegen, met name door hogere ingerekende kosten voor pacht. De ingerekende rente voor moderne bedrijfsgebouwen is evenwel als gevolg van een fors lagere rentevoet bijna gehalveerd. Hoewel het vreemd vermogen met ruim 100.000 euro per bedrijf is toegenomen, is de betaalde rente constant gebleven.

Tabel 10.7 Resultaten (1.000 euro) van biologische akkerbouw/groentebedrijven

	1998/99	1999/00	2000/01
Ha per bedrijf	40,1	45,4	45,4
Nge per bedrijf	95	106	105
Ondernemers per bedrijf	1,63	1,45	1,45
Bedrijfsopbrengsten	241	290	290
Bedrijfskosten	265	296	298
Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer	50	57	58
Besparingen per bedrijf	10	10	9

Bron: Informatienet.

Tabel 10.8 **Ontwikkeling kosten (euro/ha) op akkerbouwbedrijven, 1990-2001**

Kosten per ha cultuurgrond	1990/91	1995/96	2001/02 (r)	2001/02 in % van 1990/91
Oppervlakte (ha)	47,0	47,9	52,0	111
Zaaizaad-pootgoed	303	353	269	89
Meststoffen	164	141	171	104
Gewasbeschermingsmiddelen	251	257	364	145
Overige directe kosten	89	132	124	139
Arbeid	893	916	981	110
Werktuigen	587	636	687	117
Loonwerk	264	256	285	108
Grond en gebouwen (pachtbasis)	574	644	755	131
- w.o. pacht	370	434	551	149
- w.o. rente	92	80	50	55
Algemeen	268	281	323	121
Totaal	3.392	3.617	3.900	115

Bron: Informatienet.

Vooral grotere bedrijven hebben gunstig financieel perspectief

Geraamd is dat in 2003 ruim een op de drie akkerbouwbedrijven een goede tot zeer goede financiële positie zal hebben (tabel 10.9). De uitkomst is sterk gerelateerd aan de bedrijfsgrootte. Op de grotere akkerbouwbedrijven zal naar schatting de helft van de bedrijven een goede financiële positie hebben in 2003. De moderniteit van deze bedrijven is op peil en er is financieringsruimte voor bedrijfsontwikkeling. Ook is er enige ruimte om toekomstige structurele opbrengstdalingen en/of kostenstijgingen gedeeltelijk te kunnen opvangen, bijvoorbeeld als gevolg van veranderend beleid (zoals gewasbeschermingsbeleid, zie Janssens et al., 2002) of ontwikkelingen op de markt. Op de kleinere bedrijven staat slechts een op de vier er in 2003 financieel goed voor. Deze groep bestaat voor meer dan de helft uit bedrijven met een oudere ondernemer zonder opvolger. Deze bedrijven zullen op termijn kleiner worden

Tabel 10.9**Prognose van financiële situatie akkerbouwbedrijven naar grootteklasse in 2003**

Kenmerken	Omvang in nge				
	16-50	50-100	100-200	> 200	totaal
Aantal bedrijven	3.400	3.300	2.000	600	9.300
% bedrijven naar leeftijd ondernemer:					
- tot 40 jaar	11	9	11	2	10
- 40-50 jaar	13	37	31	25	26
- 50+ met opvolger	23	18	30	33	23
- 50+ zonder opvolger ^{a)}	53	35	28	40	41
Gemiddeld per bedrijf (1.000 euro)					
- Max. leencapaciteit	55	150	310	650	185
- Vrije liquide middelen	55	90	70	110	75
- Financieringsruimte	110	240	380	760	260
- Claim achterstandsinvestering	10	30	70	110	40
Aandeel (%) bedrijven met					
- (zeer) goede financiële positie	25	30	50	50	35
- niet volledig te financieren achterstandsinvesteringen	5	10	25	10	10

a) Voor bedrijven met ondernemer ouder dan 55 jaar zonder opvolger is geen vervangingsinvesteringclaim ingerekend.

Bron: Informatienet, bewerking met Financieel-Economisch Simulatiemodel (FES) van het LEI.

of als akkerbouwbedrijf stoppen. Door het afstoten van activa kan de liquiditeitspositie op peil worden gehouden. Het is vaak niet nodig om nieuwe leningen op te nemen, omdat er geen vervangingsinvesteringen worden gedaan.

Ongeveer 10% van de akkerbouwbedrijven zal in 2003 de noodzakelijke vervangingsinvesteringen niet kunnen financieren door geld op te nemen of gebruik te maken van vrije liquide middelen. In de groep met een omvang tussen 100 en 200 nge doet deze situatie zich op een kwart van de bedrijven voor. Op termijn loopt de moderniteit van deze bedrijven terug waardoor het toekomstperspectief verder afneemt.

Naar regio staan de bedrijven in het Noordelijk Kleigebied er het best voor. Ongeveer de helft van deze bedrijven heeft in 2003 een goede financiële basis. Het ongunstigst is de situatie in de Veenkoloniën en Zuidwestelijk Kleigebied. In het laatste gebied is dat vooral bepaald door de gemiddeld geringe bedrijfsomvang. In de Veenkoloniën hangt de situatie samen met het grote aandeel van de zetmeelaardappelteelt.

Grondgebonden veehouderij

Kernpunten:

- Groeiende vraag naar kaas; knelpunten bij de afzet van boter en magere-melkpoeder
- Rundvleesmarkt in mineur door BSE en MKZ
- Prijzen slachtlamieren naar hoogtepunt
- In melkveehouderij lichte afname bedrijfsresultaten: hogere melkopbrengsten maar lagere omzet en aanwas
- Lage kosten voor geïnspireerde verbreders
- Resultaten van biologische bedrijven stabiel
- Toenemend belang van loonwerk en quotumkosten
- Opgaande lijn in investeringen van melkveebedrijven ten einde
- Goede financiële perspectieven voor veel melkbedrijven
- Resultaten vleesstierenhouderij weer teruggevallen
- Een gelijkblijvend saldo per ooi voor schapenhouders

11.1 Markten

11.1.1 Zuivel

Na een hoopgevend begin kwam het prijsniveau op de wereldmarkt in het tweede halfjaar van 2001 onder druk te staan. Dit werd veroorzaakt door een tegenvallende vraag naar zuivel, die voortvloeide uit de teleurstellende algemene economische ontwikkeling. De wereldproductie van melk was in 2001 een fractie groter dan het voorafgaande jaar (tabel 11.1).

Voor de EU-export van boter en magere-melkpoeder werd getroffen. De export van kaas naar derde landen bleef wel op niveau. Door een groeiende vraag op de interne markt kon de grotere kaasproductie worden afgezet. De afzet van boter ging niet zonder problemen en aan het einde van het jaar was er sprake van interventie. Voor magere-melkpoeder was de situatie aan het begin van 2001 nog gunstig geweest, maar die verslechterde door de gevolgen van de BSE- en MKZ-perikelen voor de kalvesector.

De uitbraak van MKZ had ook grote invloed op andere schakels van de zuivelketen. De uitvoer van Nederlandse producten lag gedurende enige tijd stil, maar ook daarna hielden enkele landen de grenzen voor Nederlandse producten gesloten. De door de BSE-crisis in gang gezette stijgende consumptie van kaas als vleesvervanger zette echter door. De positieve ontwikkeling in het eerste halfjaar en de enigszins geremde invloeden van het tweede halfjaar zorgden er voor dat de melkveehouders circa 6% meer voor hun melk kregen dan een jaar eerder.

Tabel 11.1**Ontwikkeling van de melkproductie ^{a)} (mln. ton), 1985-2001**

	1985	1990	1995	1999	2000	2001
Wereld	512,4	542,6	539,4	571,0	578,1	584,7
Zuid-Amerika	27,1	32,0	38,9	44,8	45,0	47,3
Oceanië	14,2	14,0	17,8	21,4	23,5	24,6
Verenigde Staten	64,9	67,0	70,4	73,8	76,1	75,0
EU-15	137,5	130,4	126,3	126,5	125,9	125,9
Nederland	12,5	11,3	11,3	11,2	11,1	10,5

a) Van runderen, buffels, schapen en geiten.

Bronnen: FAO en PZ.

11.1.2 Rundvlees

Evenals de melkproductie nam ook de rundvleesproductie in de wereld in beperkte mate toe (tabel 11.2). In de VS daalde de productie behoorlijk, maar in de EU bleef ze stabiel.

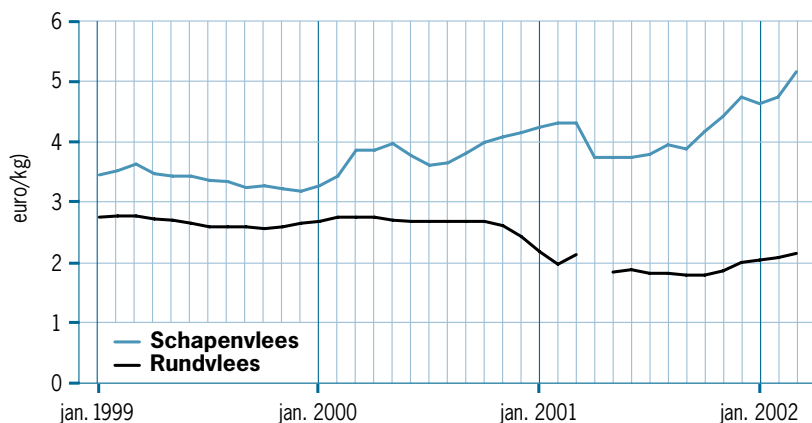
Na de terugval in de consumptie van rundvlees in 2000 zette deze ontwikkeling zich op Europees niveau in 2001 verder voort. In combinatie met de ontwikkeling van het aanbod leidde dit tot een voortdurende prijsdruk. De lage prijzen aan het einde van 2000 hadden een uitstel van het aanbod naar het begin van 2001 tot gevolg. Ook toen bleven de prijzen echter laag. De uitbraak van BSE en de nog grotere invloed van de uitbraak van MKZ zorgden vervolgens voor een tijdelijke stillegging van de slacht. Geschat wordt dat op Europees niveau alle maatregelen genomen ter bescherming van de markt hebben geleid tot het niet op de markt brengen van meer dan 800.000 ton rundvlees in 2001.

Voor Nederland kwam het aantal slachtingen naar schatting een derde lager uit dan in 2000. Vervoersverboden en daarna de lage prijzen leidden ertoe dat de aangeboden slachtdieren erg zwaar waren, wat ten koste ging van de kwaliteit en prijs. De afzet van Nederlands rundvlees naar landen buiten de EU stond onder druk, maar ook de afzet naar bijvoorbeeld Frankrijk verliep uiterst moeizaam door allerlei importbeperkingen.

Tabel 11.2**Ontwikkeling van de rund- en kalfsvleesproductie (mln. ton), 1985-2001**

	1985	1990	1995	1999	2000	2001
Wereld	49,2	53,4	54,1	56,3	56,6	56,7
Zuid-Amerika	8,2	9,4	10,6	11,6	11,7	11,8
Oceanië	1,8	2,2	2,5	2,6	2,6	2,7
Verenigde Staten	11,0	10,5	11,6	12,1	12,3	12,0
EU-15	8,9	8,9	8,0	7,8	7,5	7,5
Nederland	0,51	0,52	0,58	0,51	0,47	0,36

Bronnen: FAO en PVE.

Figuur 11.1 Prijzen (euro/kg) van rundvlees en schapenvlees, 1999-2002

Bron: LEI.

Anders dan in een groot deel van de EU had het verbruik van rundvlees in Nederland nauwelijks te lijden onder de gevolgen van de crisis. De prijzen voor rundvlees in Nederland waren in 2001 echter fors lager (-30%) dan het jaar ervoor (figuur 11.1). Het aanbod wordt vooral bepaald door de melkveestapel. De situatie in de eerste maanden van 2002 met een relatief grote stapel wijst er op dat ook in de eerste helft van 2002 het evenwicht tussen vraag en aanbod nog niet hersteld zal zijn. Ondanks een vrij stabiele Europese markt zullen de prijzen in Nederland voorlopig nog onder druk blijven staan.

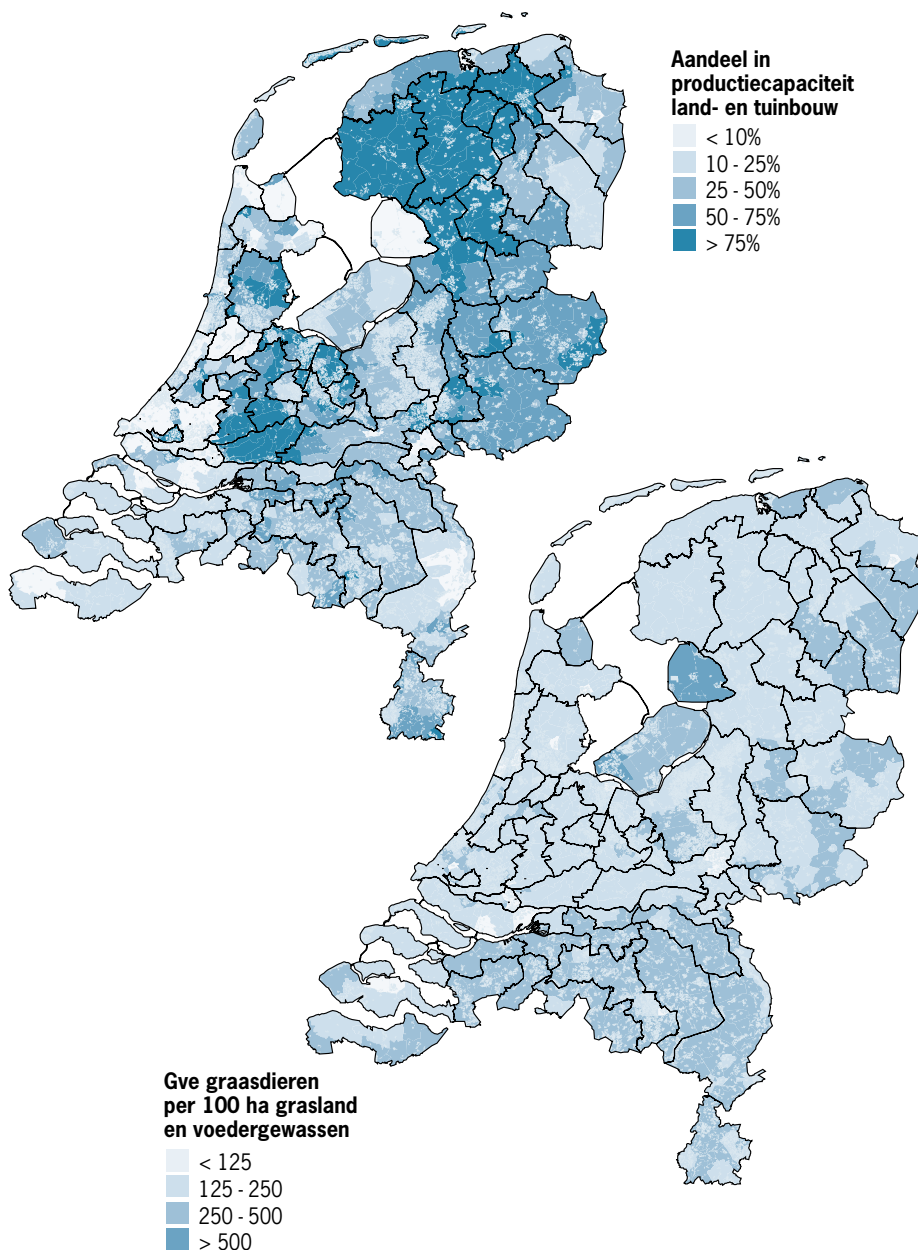
11.1.3 Schapenvlees

Prijzen slachtlammeren naar hoogtepunt

De prijs voor slachtlammeren bereikte in 2001 het hoogste niveau van de laatste tien jaar. Een van de oorzaken hiervan was dat rundvlees in de EU uit de gratie was geraakt. Vooral de afzet naar Frankrijk, een land met relatief hoge prijzen, kon worden vergroot. Voor Frankrijk is het Verenigd Koninkrijk een belangrijke leverancier. Door het wegvalen van deze concurrent kon de Nederlandse afzet op deze markt worden vergroot.

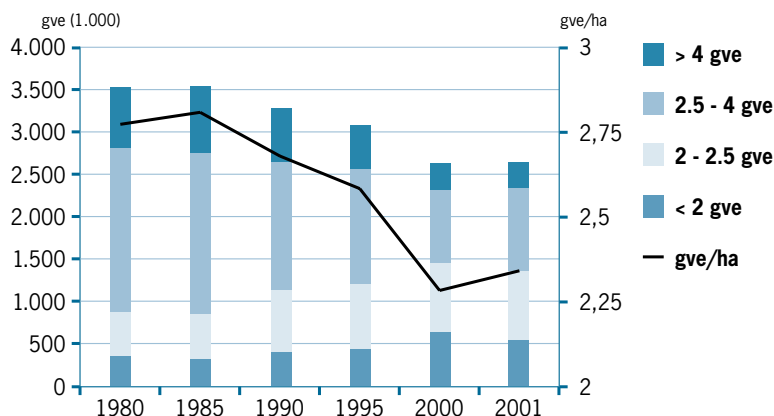
Het Nederlandse aanbod van schapen was in 2001 iets groter dan het voorafgaande jaar. Wel was er sprake van een verschuiving in het patroon. De tijdelijke vervoersverboden leidden ertoe dat enige tijd geen aanvoer bij de slachterijen plaatsvond. Nadat dit weer mogelijk werd waren er nog wel beperkingen bij de uitvoer van levende dieren. Daardoor namen de slachtingen toe. Het binnenlandse verbruik lag in 2001 lager dan in 2000, mede door de beperkte afzetmogelijkheden tijdens het Offerfeest. Juist toen waren de MKZ-maatregelen van kracht en kon er maar in beperkte mate voorzien worden in de behoefte.

Figuur 11.2 Kenmerken van de grondgebonden veehouderij per gemeente, 2001

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Figuur 11.3 Samenstelling veestapel naar intensiteit beweiding en de gemiddelde intensiteit, 1980-2001

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

11.2 Structuur

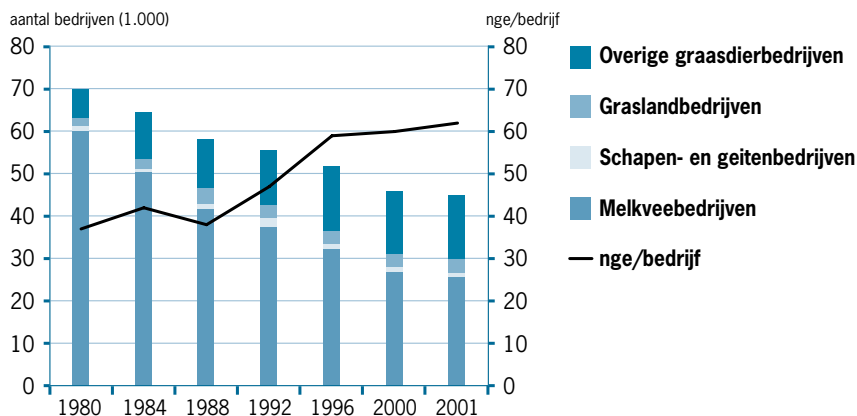
De toegevoegde waarde van de grondgebonden veehouderij en de daarmee samenhangende toeleverende en verwerkende industrie bedroeg 6,2 miljard euro in 2000. Grondgebonden veehouderijbedrijven komen overal in Nederland voor, maar domineren in het Noordelijk weidegebied en in het Groene Hart (figuur 11.2).

De gespecialiseerde melkveebedrijven zijn gemiddeld 92 nge groot, wat duidelijk meer is dan dat van de overige graasdierbedrijven (tabel 11.3). Het gemiddelde van alle graasdierbedrijven is 62 nge/bedrijf.

De gemiddelde veebezetting toonde de afgelopen twintig jaar een dalende trend. Was de veebezetting in 1985 nog 2,8 gve per hectare grasland en voedergewassen, in 2000 was dit gemiddeld 2,3 gve/ha. In 2001 viel de gemiddelde veebezetting echter weer iets hoger uit (figuur 11.3).

Naar provincie zijn de melkveebedrijven gemiddeld het grootst in Flevoland (142 nge). In de afgelopen jaren is er sprake van een geleidelijke daling van het aantal bedrijven en een stijging van de bedrijfsomvang (figuur 11.4).

Een opvallende ontwikkeling in de grondgebonden veehouderij is de groei van de geitenhouderij. Het aantal melkgeiten in Nederland is sinds 1996 ruimschoots verdubbeld van ruim 55.000 naar 116.000 dieren. Intussen zijn er 252 gespecialiseerde geitenbedrijven, waarvan de meeste (37%) in Noord-Brabant.

Figuur 11.4 Grondgebonden veehouderijbedrijven, 1980-2001

Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.

11.3 Bedrijfsresultaten

11.3.1 Melkveebedrijven

Hogere melkprijs maar lagere omzet en aanwas

In 2001/02 hebben de melkveebedrijven een bijna vergelijkbaar resultaat behaald als in het voorgaande jaar (tabel 11.4). De melkopbrengsten per bedrijf namen door de hogere melkprijs met ruim 10.000 euro toe. Door de MKZ-crisis en de BSE-perikelen daalden de prijzen voor kalveren en

Tabel 11.3 Verdeling (%) graasdierbedrijven in Nederland naar omvang, 2001

	Omvang in nge				Aantal bedrijven	Nge/bedrijf
	3-16	16-40	40-100	100 e.m.		
Totaal	31	15	31	22	45.020	62
Melkveebedrijven	5	9	49	37	25.547	92
Schapenbedrijven	80	16	4	0	716	12
Geitenbedrijven	8	25	60	6	252	54
Graslandbedrijven	75	19	4	3	3.428	25
Overige graasdierbedrijven	63	25	9	3	15.077	21

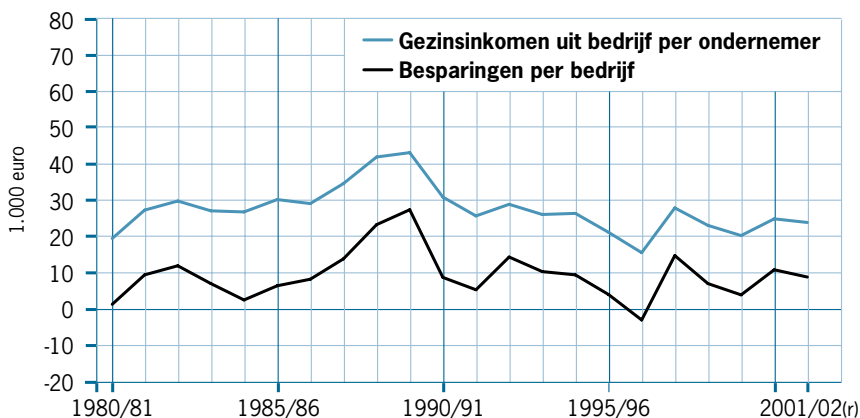
CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.

Tabel 11.4 Resultaten van melkveebedrijven, 1991-2001

	1991-1995	1996-2000	1999/2000	2000/2001	2001/2002(r)
Aantal bedrijven	32.220	28.220	27.807	26.231	25.216
Melkkoeien per bedrijf	49,4	52,9	53,3	54,9	55,5
Hectare per bedrijf	29,9	33,4	33,5	34,5	35,0
Nge per bedrijf	76	92	92	95	96
Ondernemers per bedrijf	1,37	1,41	1,42	1,43	1,43
(1.000 euro)					
Opbrengsten, totaal	159,2	170,1	165,8	182,7	187,4
Melk	118,3	133,2	132,2	142,7	153,4
Omzet en aanwas	21,1	16,7	16,1	17,5	10,9
Varkenshouderij	10,1	9,9	7,7	10,7	9,7
Overig	9,8	10,2	9,7	11,7	13,3
Kosten (pachtbasis), totaal	193,8	214,4	214,6	227,6	234,4
Arbeid	60,9	68,3	69,5	73,1	75,1
Overige bewerkingskosten	27,5	30,9	31,4	32,9	33,3
Toegerekende kosten rundvee	40,1	41,4	37,2	41,0	43,3
Grond en gebouwen (pb)	28,5	30,8	31,7	32,7	33,0
Quotumkosten	10,6	17,9	20,4	21,3	22,2
Overig	26,1	25,2	24,7	26,6	27,4
Opbrengsten/kosten (%)	82,0	79,3	77,3	80,3	79,9
Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer	25,8	22,2	20,4	25,0	24,0
Besparingen per bedrijf	8,9	6,7	4,0	11,0	9,0

Bron: Informatienet.

gebruiksvee echter fors. Hierdoor viel de omzet en aanwas met 6.500 euro terug. Er kon tijdelijk meer melk per bedrijf worden geleasd. Doordat ook meer bedrijven (+8%) melk hebben geleasd, nam de totale hoeveelheid melk dat tijdelijk in andere hand overging met 13% toe. Naast de per saldo hogere opbrengsten namen de kosten met bijna 7.000 euro toe (met name quotum- en voerkosten). Het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer daalde met 1.000 euro tot 24.000 euro, wat overeenkomt met het langjarig gemiddelde (figuur 11.5).

Figuur 11.5 Uitkomsten van melkveebedrijven, 1980-2001

Bron: Informatienet.

Lage kosten voor geïnspireerde verbreders

Tussen de op continuïteit gerichte melkveehouders bestaan grote verschillen in bedrijfsstrategie (Ham, A. van den, 2002). Een deel van de bedrijven is gericht op groei van de bedrijfsomvang (de groeiers en de sterke groeiers) en een ander deel zeer sterk op verbreding (de geïnspireerde verbreders). Daarnaast is er een grote groep bedrijven (rationele verbreders/groeiers en rationele verbreders) die niet alleen groei van de bedrijfsomvang belangrijk vindt, maar ook verbreding. In het westen van Nederland zijn de geïnspireerde verbreders relatief sterk vertegenwoordigd, in het zuidelijk zandgebied de groeiers. De groeiers en sterke groeiers zijn in doorsnee veel groter dan de bedrijven in de andere groepen. Bovendien hebben ze ook een duidelijk intensievere bedrijfsvoering. De geïnspireerde verbreders zijn het kleinste en het meest extensief. Ondanks het hoge aandeel biologische bedrijven (20%) in deze groep en het hogere bedrag dat aan beheersvergoeding wordt ontvangen, blijven de totale opbrengsten per hectare van deze bedrijven duidelijk achter bij de andere groepen. De gekozen strategie met een extensieve bedrijfsvoering leidt echter wel tot een sterke besparing op betaalde kosten (voer, grond- en gebouwen en quotum). Hierdoor zijn, gelet op het verschil in bedrijfsomvang, de bedrijfsresultaten en inkomens opmerkelijk goed (tabel 11.5).

In elke groep komen overigens bedrijven voor die uitstekende resultaten realiseren. Vooral in de groep rationele verbreders zitten bedrijven met matige resultaten. Dat is een indicatie dat deze groep het extra moeilijk heeft. De keuze voor een meer dan gemiddelde groei van de bedrijfsomvang kunnen veel van deze melkveehouders door matige resultaten niet (meer) maken. En door bepaalde bedrijfsomstandigheden of gebrek aan specifieke vaardigheden van de ondernemers lijkt ook de volledige overstap naar verbreding niet voor iedereen haalbaar. Vooral geïnspireerde en rationele verbreders hebben de potentie om de verbreding verder gestalte te geven.

Tabel 11.5 Resultaten van melkveebedrijven ingedeeld naar bedrijfsstrategie, 1998/99

	Sterke groeiers	Groeiers	Rationele verbreiders/ groeiers	Rationele verbreiders	Geïnspireerde verbreiders
Bedrijfsopzet					
Bedrijfsomvang (nge)	152	116	116	91	62
Aantal gezinnen	1,45	1,25	1,2	1,1	1,1
Oppervlakte voedergras (ha)	46,1	38,5	38,0	32,2	28,1
Aantal melkkoeien	86,7	65,3	66,4	51,3	35,5
Melkproductie (kg per ha voedergras)	14.350	12.980	12.990	11.310	7.820
Resultaten (euro per ha voedergras)					
Opbrengsten	6.040	5.720	5.650	5.020	3.660
w.o. melk	4.920	4.560	4.480	4.020	2.750
vergoeding voor natuur	1	10	11	31	70
Kosten	7.110	6.790	6.750	6.060	4.780
w.o. toegerekende kosten	1.710	1.680	1.690	1.300	740
Inkomenskengetallen (1.000 euro)					
Gezinsinkomen uit bedrijf (per bedrijf)	51,7	43,9	41,8	36,9	29,9
Totaal gezinsinkomen (per gezin)	44,4	43,6	43,7	42,9	37,4

Bron: Informatienet.

Opgaande lijn in investeringen ten einde

In de tweede helft van de jaren negentig vertoonden de investeringen van melkveebedrijven een sterk opgaande lijn (tabel 11.6). De investeringen in machines en installaties stegen echter relatief weinig. Naar verwachting zullen deze in 2001 weer iets gedaald zijn, gezien de afname (-5%) van de totale

Tabel 11.6 Netto-investeringen (mln. euro) op melkveebedrijven, 1996-1999

	1996/97	1997/98	1998/99	1999/00
Totaal	983	1.175	1.584	1.892
Grond (incl. Verbetering)	248	205	317	498
Gebouwen	182	180	288	374
Machines en installaties	234	280	272	282
Veestapel	-44	-12	-8	-38
Immateriele activa	346	424	713	700
Overig	17	98	2	76

Bron: Informatienet.

Tabel 11.7

Resultaten (1.000 euro) van biologische melkveebedrijven, 1997-2000

	1997/98	1998/99	1999/00	2000/01 ^(r)
Opbrengsten per bedrijf:				
Melk	137,3	152,2	158,7	169,0
Omzet/aanwas rundvee	13,3	15,4	15,2	15,0
Overig	16,1	26,1	32,2	35,0
Totaal	166,7	193,8	206,1	219,0
Kosten per bedrijf				
Toegerekende kosten	36,7	42,0	45,9	50,0
Overig	156,4	168,0	187,6	194,0
Totaal	193,1	210,0	233,5	244,0
Kengetallen				
Opbrengsten/kosten (%)	87,7	92,3	88,3	90,0
Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer	33,8	43,4	40,1	43,0
Besparingen per bedrijf	16,1	18,7	15,9	16,5

Bron: Informatienet.

trekkerverkopen in de agrarische sector. De daling van de bouw aanvragen duidt erop dat ook aan de forse stijging die in 1999/2000 plaatsvond bij de gebouwen een eind is gekomen. Quotum werd minder verkocht in 2001 vanwege de hoge prijzen en de verruiming van de lease-mogelijkheden door MKZ.

Inkomen op biologische bedrijven stabiel

Ten opzichte van de gangbare bedrijven hebben de biologische bedrijven in de tweede helft van de jaren negentig gunstige resultaten geboekt (tabel 11.7). In gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer was het verschil in resultaat ongeveer 20.000 euro. Naar verwachting zijn de resultaten in 2000/01 minder verbeterd dan die van de gangbare bedrijven. De prijsontwikkeling voor de verzuivelde producten bleef iets achter bij die van de melk geleverd aan de fabriek. Door het grotere aandeel van deze melk op de biologische bedrijven laten de resultaten een minder gunstig verloop zien dan die op de gangbare bedrijven.

Tabel 11.8

Ontwikkeling kosten (euro/ha) melkveebedrijven tussen 1990-2001

	1990/91	1995/96	2001/02(r)	2001/02(r) in % van 1990/91
Oppervlakte (hectare)	28,5	30,4	35,0	123
Veevoer	860	887	727	85
w.o. ruwvoer	182	212	92	51
Meststoffen	180	172	164	91
Overige directe kosten	604	601	596	99
Arbeid	1.889	2.090	2.145	114
Werktuigen	732	726	681	93
Loonwerk	177	225	272	153
Grond en gebouwen	917	971	944	103
w.o. pacht grond/oude gebouwen	298	408	490	165
w.o. rente moderne gebouwen	323	249	130	40
Algemeen	584	794	1.076	184
w.o. quotum	175	443	634	362
w.o. elektriciteit	62	68	99	158
Totaal	6.126	6.679	6.697	109

Bron: Informatienet.

Toenemend belang van loonwerk en quotumkosten

De opbouw van de kosten per hectare op melkveebedrijven is in de jaren negentig sterk gewijzigd (tabel 11.8). Opvallend is de daling van de ruwvoerkosten, die grotendeels is veroorzaakt door de afname van de veebezetting. Sterk gestegen kostenposten zijn loonwerk en quotum. De totale grond- en gebouwenkosten laten daarentegen nauwelijks een stijging zien. Door de historisch gezien lage rentevoet is de (ingerekende) rente meer dan gehalveerd. Daar staat tegenover dat de ingerekende (en deels betaalde) pacht met tweederde is gestegen.

Tabel 11.9

Prognose van financiële situatie melkveebedrijven naar grootteklasse in 2003

	Omvang in nge				
	16-50	50-100	100-200	>200	Totaal
Kenmerken					
Aantal bedrijven in 1999/00	5.700	12.100	9.100	700	27.600
% bedrijven naar leeftijd ondernemer:					
- tot 40 jaar	13	18	14	8	15
- 40-50 jaar	44	35	35	35	37
- 50+ met opvolger	15	21	31	40	24
- 50+ geen opvolger ^{a)}	28	27	19	18	24
Financiële positie in 2003					
gemiddeld per bedrijf (1.000 euro)					
- Max. leencapaciteit	60	120	305	470	180
- Vrije liquide middelen	40	40	65	170	50
- Financieringsruimte	100	160	370	640	230
- Claim achterstandsinvesterings	10	30	55	115	35
Aandeel (%) bedrijven met					
- goede financiële positie	20	40	60	50	40-45
- niet volledig te financieren achterstandsinvesterings	15	25	15	25	20
a) Voor bedrijven met ondernemer ouder dan 55 jaar zonder opvolger is geen vervangingsinvesteringsclaim ingerekend.					
Bron: Informatienet, bewerking met Financieel-economisch simulatiemodel (FES) van het LEI.					

Goede financiële perspectieven voor veel bedrijven

Bij de melkveebedrijven heeft 42% van de bedrijven in 2003 goede continuïteitsperspectieven (tabel 11.9). Deze perspectieven hangen wel sterk van de omvang af. Terwijl bij de kleine bedrijven slechts 20% een goede financiële positie heeft, is het bij de grote en middelgrote bedrijven meer dan 50%. De melkveebedrijven worden gekenmerkt door een redelijk goede moderniteit (46%). De benodigde vervangingsinvesteringen zijn met gemiddeld 35.000 euro redelijk beperkt, maar de grote bedrijven moeten gemiddeld 113.000 euro aan vervangingsinvesteringen plegen. Dit resulteert er dan ook in dat een kwart hiervoor niet voldoende financieringsruimte heeft.

Tabel 11.10 Opbrengsten en kosten van de vleesstierenhouderij, 1999-2001

	1999/2000	2000/2001	2001/2002 (r)
Gemiddeld aantal stieren	145	145	145
Aandeel (%) verkochte stieren	85	85	85
Verkoop stier (euro/kg gesl. gewicht)	2,56	2,43	1,91
Aankopen nuka (euro/kg)	3,72	3,38	1,96
Stierenpremie per stier (euro)	143	168	193
Slachtpremie per stier (euro)		52	90
Premie snijmais (regio 2)	271	391	413
Prijs krachtvoer (euro/100kg)	15,97	17,20	18,06
Prijs ruwvoer (euro per KVEM)	10,16	9,56	11,56
Waarde (1.000 euro)			
Kosten aankopen vleesvee	56,9	51,7	34,7
Kosten krachtvoer vleesvee	21,6	23,3	24,5
Kosten ruwvoer vleesvee	6,7	6,3	7,7
Opbrengsten vleesvee	124,5	117,9	92,6
Opbrengsten stierenpremie	7,8	9,2	10,5
Opbrengsten slachtpremie		6,4	11,1
Opbrengsten snijmaispremie	1,8	2,6	2,8
Effect t.o.v. voorgaand jaar ^{a)}	-3,2	5,9	-4,7

a) Effect van vermelde kengetallen op resultaten.

Bron: Informatienet.

11.3.2 Vleesstierenhouderij

De vleesstierenhouderij vindt vaak plaats als neventak naast melkveehouderij, maar ook naast akkerbouw en varkens. Het aantal bedrijven met vleesstieren is de afgelopen jaren sterk afgenomen.

Resultaten weer teruggevallen

De opleving in de resultaten van de vleesstierenhouderij in 2000/01 kon in 2001/02 niet worden vastgehouden. Dankzij een forse verhoging van de premies was in 2000/01 een forse verbetering van de resultaten opgetreden. Dit vond plaats ondanks een lichte daling van de gemiddelde omzet en aanwas op bedrijven met 145 stieren (-1.400 euro). In 2001/02 vielen deze opbrengsten verder terug (-8.400 euro). De gedaalde opbrengsten werden slechts voor een deel gecompenseerd door lagere aankooprijzen en hogere dierpremies (tabel 11.10). Daarbij kwam dat de voerkosten met 2.600 euro stegen. Per saldo leidde dit tot een terugval van het gemiddelde resultaat met 4.700 euro.

Tabel 11.11 Resultaten (euro/ooi) van bedrijven met meer dan 25 schapen, 1997-2001

	1997/98	1998/99	1999/00	2000/01	2001/02(r)
Gemiddeld aanwezige ooiën	92	99	109	106	106
Opbrengsten, totaal	138	133	125	136	138
Omzet en aanwas	112	92	91	106	117
Premies	16	20	23	19	10
Overig	10	21	10	11	11
Toegerekende kosten, totaal	41	34	32	33	35
Voer	23	20	17	18	19
Overig	19	14	15	15	16
Saldo	96	99	92	103	103

Bron: Informatienet.

11.3.3 Schapenhouderij

Voor de schapenhouders is een gelijkblijvend saldo per ooi geraamd (tabel 11.11). Na een fors herstel van de prijzen in het voorgaande jaar, namen deze in 2001/02 nog iets verder toe. Door de halvering van de ooi-premie resulteerde voor de producenten slechts een beperkte verhoging van de opbrengsten. De kosten namen ook iets toe door duurder voer en hogere diergezondheidskosten.

Intensieve veehouderij

Kernpunten:

- BSE en MKZ trokken ook sporen in intensieve veehouderij
- Aantal bedrijven verder gedaald
- Gemiddelde bedrijfsomvang pluimveebedrijven niet verder toegenomen
- Groepshuisvesting al bijna algemeen in vleeskalverenhouderij
- Varkenshouders teerden in op eigen vermogen
- Ook minder investeringen door varkensbedrijven
- Concurrentiepositie varkenshouderij onder druk door toenemende maatschappelijke eisen
- Resultaten in leghennenhouderij ondanks teruggang nog vrij gunstig
- Resultaten vleeskuikenbedrijven verder omhoog
- Resultaten contractmesters van kalveren naar dieptepunt

12.1 Markten

12.1.1 Varkensvlees

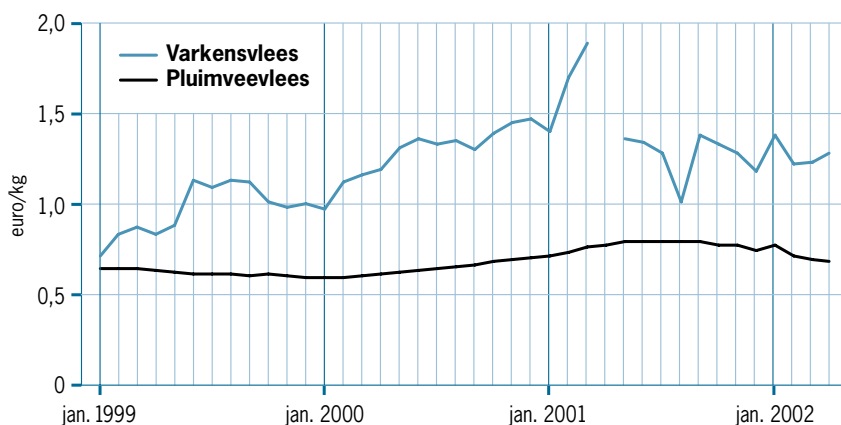
De wereldproductie van varkensvlees nam in 2001 in beperkte mate toe (tabel 12.1). De groei van 2% werd voor 80% gerealiseerd door de grotere productie van China. De stabiele productieontwikkeling in de overige landen zorgde voor een gunstige situatie op de internationale varkensvleesmarkt. Vooral in de eerste helft van 2001 waren er binnen de EU, maar ook daarbuiten goede afzetmogelijkheden, mede door de vervanging van rundvlees. Na de uitbraak van MKZ in Europa ging een aantal grenzen tijdelijk dicht. Ook na deze periode bleef de afzet moeilijker, met name naar Japan, waar aanvullende eisen werden gesteld. Bovendien nam in het tweede halfjaar de concurrentie toe van Brazilië, Canada en de VS.

Tabel 12.1

Ontwikkeling van de varkensvleesproductie (mln. ton), 1985-2001

	1985	1990	1995	1999	2000	2001
Wereld	60,0	70,0	78,6	89,7	89,4	91,2
Azië	22,2	29,6	39,6	47,9	48,2	49,7
Verenigde Staten	6,7	7,0	8,1	8,8	8,6	8,7
Canada	1,1	1,1	1,3	1,6	1,6	1,8
Latijns-Amerika	3,1	2,9	3,9	4,1	4,4	4,6
Oost-Europa	5,4	5,8	5,0	5,0	4,6	4,5
EU-15	14,5	15,5	16,1	18,1	17,7	17,5
Nederland	1,4	1,7	1,6	1,7	1,6	1,5

Bron: FAO.

Figuur 12.1 Prijzen (euro/kg) van varkensvlees en pluimveevlees, 1999-2002

Bron: LEI.

De maatregelen om de uitbraak van MKZ te bestrijden hadden grote invloed op de varkensmarkt. Door het vervoersverbod ontstonden er overvolle stallen en was er bij de slachterijen een onderbezetting. Op het moment dat varkens en biggen konden worden afgeleverd was het gemiddelde gewicht aanzienlijk hoger dan normaal. Vooral voor de afzet van biggen naar het buitenland gaf dit problemen. Uiteindelijk was het aanbod van varkens in 2001 meer dan 10% kleiner dan een jaar eerder.

De gunstige prijsontwikkeling zette zich in het eerste halfjaar aanvankelijk voort door de gunstige ontwikkelingen op de binnen- en buitenlandse markt. Door de tijdelijke maatregelen tijdens de MKZ-crisis konden de Nederlandse varkenshouders niet lang van de hogere prijzen profiteren. Toen de situatie in de Nederlandse varkenshouderij weer gestabiliseerd was, waren de prijzen in de EU gedaald. Te hoge consumentenprijzen en een herstel van het rundvleesverbruik waren hier de reden voor. De prijsdruk werd mede bepaald door het stijgende aanbod van varkensvlees in andere EU-landen (figuur 12.1).

12.1.2 Pluimveevlees

De productie van pluimveevlees in de wereld is de snelst groeiende van de diverse vleessoorten. Binnen de EU en Nederland is daarentegen al enkele jaren sprake van een stabilisatie van de productie (tabel 12.2). In 2001 werden voor pluimveevlees goede prijzen betaald. Door de crises rond BSE en MKZ kregen consumenten meer vertrouwen in pluimveevlees. Bovendien was het aanbod van kuikenvlees in de EU iets kleiner. Tot na de zomer zaten de prijzen duidelijk in de lift, maar daarna groeide de EU-productie, met name in Duitsland.

Tabel 12.2

Ontwikkeling van de pluimveevleesproductie (mln. ton), 1985-2001

	1985	1990	1995	1999	2000	2001
Wereld	31,2	40,9	54,6	65,3	68,1	70,4
Azië	6,9	10,0	16,9	21,0	22,3	23,2
Verenigde Staten	7,7	10,8	16,0	16,0	16,4	16,7
Canada	0,6	0,7	0,9	1,0	1,1	1,1
Latijns-Amerika	3,9	5,3	9,0	11,6	12,4	13,2
Oost-Europa	1,8	1,9	1,6	1,9	1,9	2,1
EU-15	5,6	6,5	7,9	8,9	8,9	8,9
Nederland	0,4	0,5	0,6	0,8	0,8	0,8

Bron: FAO.

In de tweede helft van het jaar nam de invoer van licht gezouten kipfilet (met een laag invoertarief) uit Brazilië en Thailand sterk toe, waardoor de prijzen verder onder druk kwamen. De export van het Thaise kuikenvlees naar Nederland steeg in 2001 met 53% naar 53.000 ton. Ook andere EU-landen kregen te maken met een grotere invoer van kuikenvlees uit Thailand. Hierdoor kwam de export vanuit Nederland naar andere EU-landen onder druk te staan. De Europese markt voor pluimveevlees gaat in 2002 een moeilijk jaar tegemoet.

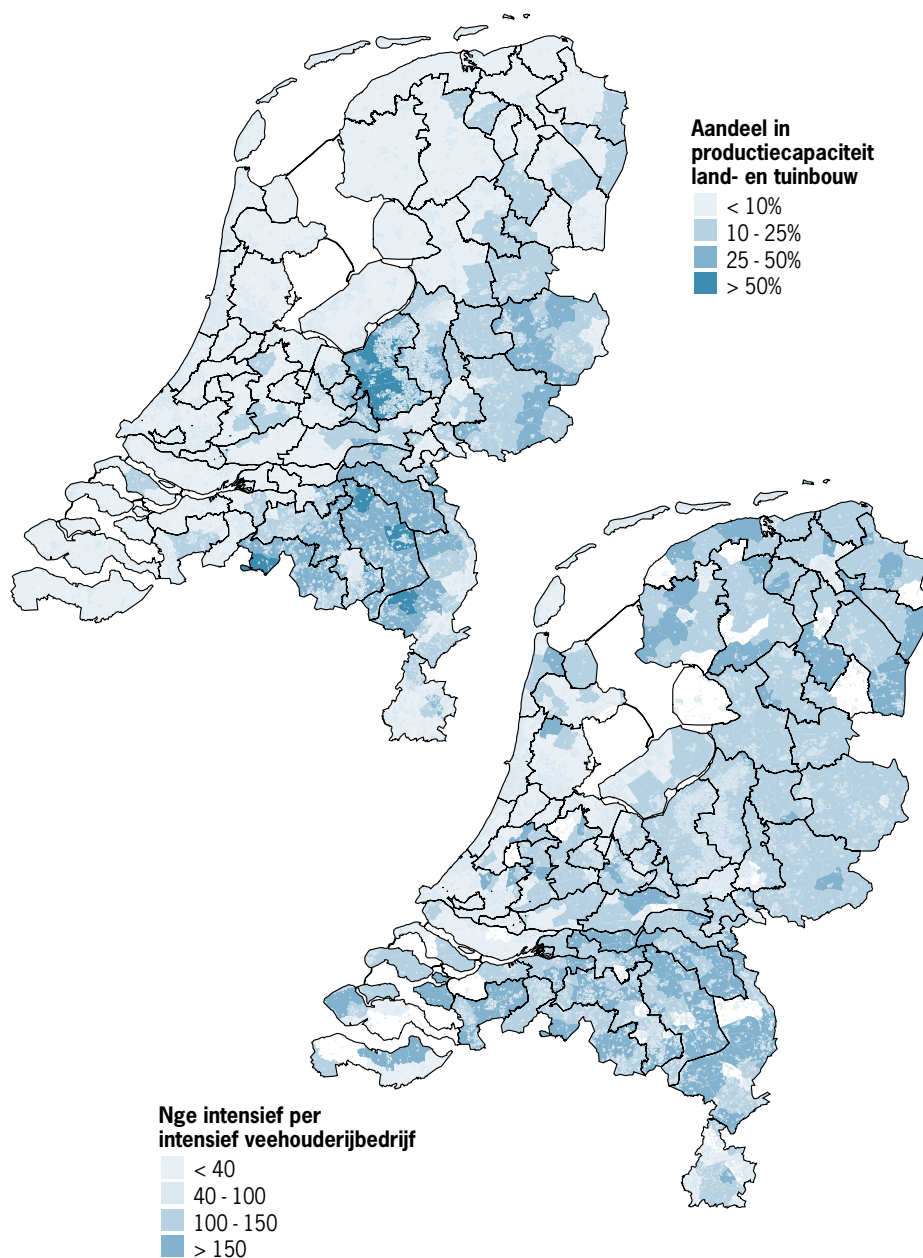
12.1.3 Eieren

Het aantrekkelijke prijsniveau voor eieren in 2000 heeft in de EU geleid tot een hogere inleg van broedeieren en daarmee tot een grotere eierproductie. De Nederlandse productie daalde licht. Doordat de binnenlandse vraag goed was, nam de uitvoer af. Bovendien was er op de belangrijke Duitse markt sterke concurrentie vanuit Zuid-Europa. De relatief hoge Nederlandse prijs zorgde samen met de gedaalde restitutiebedragen voor een slechtere concurrentiepositie op de wereldmarkt. Uiteindelijk bleef de eierprijs ondanks de daling ten opzichte van 2000 op een redelijk niveau. In het algemeen was sprake van een evenwichtige situatie op de Europese eiermarkt.

12.1.4 Kalfsvlees

In Duitsland, één van de belangrijke bestemmingen van kalfsvlees uit Nederland, hadden de uitbraken van ziekten grote invloed op de consumptie. In andere belangrijke exportbestemmingen als Frankrijk en Italië had het verbruik nauwelijks te lijden. Het verbruik in Nederland is bescheiden, maar ontwikkelt zich positief. Door de maatregelen rond de MKZ-crisis kon de afvoer naar het slachthuis niet tijdig gebeuren. Dit leidde tot het langer aanhouden van de dieren, waardoor het gemiddeld geslacht gewicht met meer dan 10% steeg.

Figuur 12.2 Kenmerken van de intensieve veehouderij per gemeente, 2001

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Na aanvankelijk lage prijzen voor kalfsvlees zorgde het Nederlandse exportverbod voor een toename van de prijzen in de EU. Toen de afzet naar het buitenland weer mogelijk werd, zakte de prijs snel naar het oude, lage niveau. De kwaliteit van het kalfsvlees was door het hoge geslacht gewicht problematisch. De voorraad kalfsvlees die hierdoor ontstond bleek vrij moeilijk af te zetten. Vanuit Brussel kwam er steun aan de markt door de particuliere opslagregeling. De leeftijdsbeperking in deze regeling maakte het voor de Nederlandse kalfsvleessector maar beperkt mogelijk om hiervoor in aanmerking te komen. Gemiddeld lagen de prijzen van kalfsvlees in 2001 circa 10% onder die van 2000.

12.2 Structuur

De toegevoegde waarde van de intensieve veehouderij en de daarmee samenhangende toeleverende en verwerkende industrie bedroeg in 2000 ruim 5,3 miljard euro. Het intensieve-veehouderijcomplex als geheel vertegenwoordigt daarmee 24% van het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocomplex.

De intensieve veehouderij is geconcentreerd in Noord-Brabant, delen van de Veluwe en de Achterhoek (figuur 12.2). De varkenshouderij vertegenwoordigt 60% van de productiecapaciteit van de intensieve veehouderij. Ruim 20% van die productiecapaciteit bevindt zich op vleesvarkens-bedrijven. De fokvarkens- en gesloten varkensbedrijven nemen beide ongeveer 40% van de productiecapaciteit voor hun rekening.

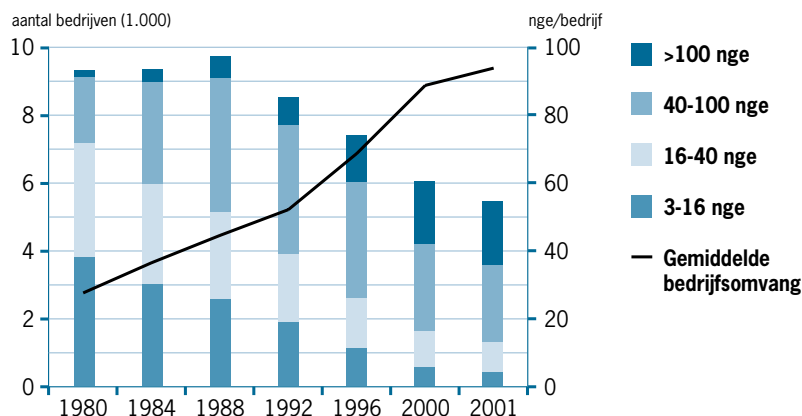
Sinds 1996 is het aantal varkensbedrijven met 25% afgenomen. Het aantal varkensbedrijven groter dan 100 nge nam in diezelfde periode echter toe met 517 (37% van het aantal in 1996) (tabel 12.3). De in gang zijnde herstructurering van de sector gaat gepaard met een stijging van de gemiddelde bedrijfsomvang (figuur 12.3).

Tabel 12.3

Verdeling (%) intensieve-veehouderijbedrijven naar omvang, 2001

	Omvang in nge				Aantal bedrijven	Nge/bedrijf
	3-16	16-40	40-100	100 e.m.		
Totaal	7	17	40	36	8808	98
Fokvarkensbedrijven	1	6	53	39	1835	107
Vleesvarkensbedrijven	18	36	34	12	2048	53
Gesloten varkensbedrijven	1	3	37	59	1598	132
Legkippenbedrijven	5	15	34	45	1096	127
Vleespluimveebedrijven	4	11	38	47	593	109
Vleeskalverbedrijven	10	26	44	20	1167	70
Overige intensieve veehouderij	3	15	34	48	471	131

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Figuur 12.3 Varkensbedrijven naar grootteklasse, 1980-2001

Bron: CBS-Landbouwstelling, bewerking LEI.

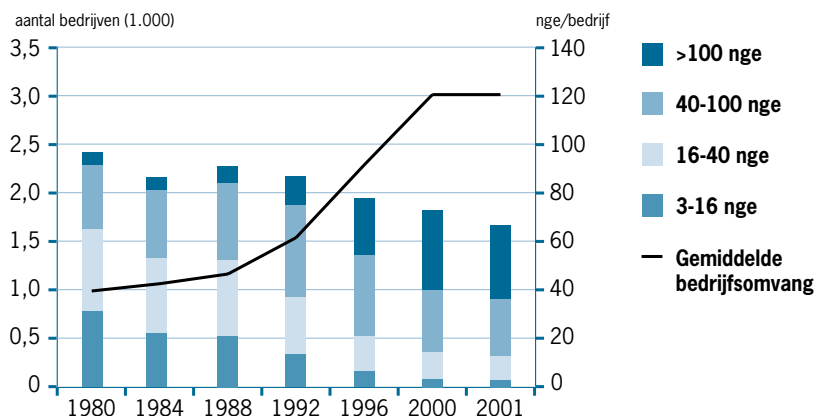
Pluimveebedrijven niet verder gegroeid

Anders dan in de varkenshouderij bleef de gemiddelde bedrijfsomvang in de pluimveehouderij in 2001 constant (figuur 12.4). De productiecapaciteit van de pluimveehouderij bedraagt ongeveer een kwart van die van de intensieve veehouderij. De leghennenhouderij is daarbij twee maal zo groot als de vleeskuikenhouderij. Mede door het overheidsbeleid nam het aantal leghennen in Nederland in 2001 voor het eerst sinds 1995 licht af. In Noord-Brabant bevindt zich 30% van de productiecapaciteit van de leghennenbedrijven. De provincies Limburg en Gelderland nemen ieder 23% voor hun rekening en Overijssel 11%. De gemiddelde bedrijfsgrootte van 127 nge per leghennenbedrijf in Nederland wordt in Flevoland, Noord-Brabant en Limburg overtroffen.

Ruim een kwart van de vleeskuikenbedrijven is gevestigd in Noord-Brabant. Deze zijn over het algemeen groter dan het landelijk gemiddelde. Ook Gelderland kent een aanzienlijk aantal vleeskuikenbedrijven (118), maar deze zijn met gemiddeld 78 nge veelal kleiner. In Limburg waren in 2001 88 vleeskuikenbedrijven gevestigd met een gemiddelde bedrijfsgrootte van 115 nge.

Groepshuisvesting al bijna algemeen in vleeskalverenhouderij

De vleeskalverenbedrijven zijn met 70 nge per bedrijf gemiddeld kleiner dan de overige bedrijven in de intensieve veehouderij. Ruim de helft van de vleeskalverenbedrijven is gevestigd in Gelderland. Het gaat hierbij om 612 bedrijven die gemiddeld 64 nge groot zijn. De tweede provincie is Noord-Brabant, die ongeveer een kwart van de productiecapaciteit herbergt.

Figuur 12.4 Pluimveebedrijven naar grootteklasse, 1980-2001

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Ongeveer 90% van de vleeskalveren wordt gehouden op contract. Dergelijke contracten worden gemiddeld voor drie tot vier ronden afgesloten, maar soms voor slechts één ronde. Kalverhouders ontvangen een vergoeding van kalvermelkfabrikanten of handelaren voor het verzorgen van de kalveren, de huisvesting enzovoorts. De contractgevers blijven eigenaar van de kalveren en leveren het kunstmelkpoeder. Prijschommelingen komen pas op langere termijn tot uitdrukking in de betaalde contractvergoeding aan de kalverhouders. Daarnaast komen ook prijsgarantiecontracten voor, waarbij een minimumprijs wordt vastgesteld. De opmars van de groepshuisvesting zet door. In 2001 werd ruim 80% van de vleeskalveren in groepen gehouden, tegen nog geen 60% in 1998.

12.3 Bedrijfsresultaten

12.3.1 Varkensbedrijven

Resultaten zeugenhouders vielen terug

Door de lagere biggenprijzen in 2001/02 vielen de bedrijfsresultaten in de zeugenhouders duidelijk terug (tabel 12.4). De prijs van het gemiddelde voerpakket steeg met bijna 6%. Dat kwam grotendeels door de prijsstijging van het zeugenvoer en biggenvoer. Daarnaast was door het vervoersverbod in de MKZ-periode een grotere hoeveelheid van het duurdere biggenvoer nodig. De kosten van mestafzet en Minasheffing namen opnieuw toe. De fosfaatheffing per kg overschot verdubbelde met ingang van januari 2000 en ook de prijs per afgezette ton mest steeg sterk. De kosten van aangekochte opfokzeugen en de vermogenskosten namen daarentegen af. De arbeidsopbrengst van 75 euro per zeug per jaar is een derde deel van de berekende arbeidskosten. Dat betekent bij lange na geen kostendeekkende exploitatie.

Tabel 12.4

Resultaten (euro) van bedrijven met zeugen, 1998-2001

Boekjaar	Per zeug per jaar			Groot-gebrachte biggen per zeug/jaar	Prijs krachtvoeder per 100 kg	Opbrengst-prijs per big
	opbrengsten	kosten (exclusief arbeid)	arbeids-opbrengst			
1998/99	612	821	-209	21,5	19,90	26
1999/00	857	839	18	21,9	19,30	37
2000/01	1.067	902	165	22,0	20,80	46
2001/02 (r)	1.035	960	75	21,7	22,00	45

Bron: Informatienet.

Resultaten vleesvarkenshouderij in vrije val

De resultaten van de vleesvarkenshouderij kwamen in 2001/02 in een vrije val (tabel 12.5). De sterke teruggang was vooral het gevolg van een 11% lagere varkensprijs. Ook de prijzen van de aangekochte biggen waren weliswaar lager, maar dat was onvoldoende om de gedaalde opbrengsten op te vangen. De prijsontwikkeling van het voer werkte ook niet mee. Tijdens de MKZ-periode konden varkens lange tijd niet worden afgeleverd, maar ze moesten wel gevoerd worden. Per saldo waren de voerkosten 10 euro per vleesvarken per jaar hoger. Daarnaast hebben sommige bedrijven extra kosten gemaakt voor tijdelijke huisvesting van varkens tijdens het vervoersverbod.

De kosten van mestafzet en Minasheffing namen in 2001/02 verder toe, vooral door de hogere afzetprijzen van mest. Daarnaast kwam de extra diergezondheidsheffing van ruim 2 euro per afgeleverd vleesvarken. Deze heffing moest in de periode 1 mei 2001 tot en met december 2001 worden afgedragen aan het fonds voor de bestrijding van de MKZ. Deze heffing kwam ten laste van de opbrengstprijzen. Hoewel er in Nederland geen varken met verschijnselen van MKZ is gevonden, is de sector dus wel getroffen door de epidemie. Dat geldt niet alleen voor de bedrijven in de ruimingsgebieden die geen vergoeding hebben gekregen voor de leegstandperiode, maar ook voor de bedrijven in de toezichtgebieden en daarbuiten.

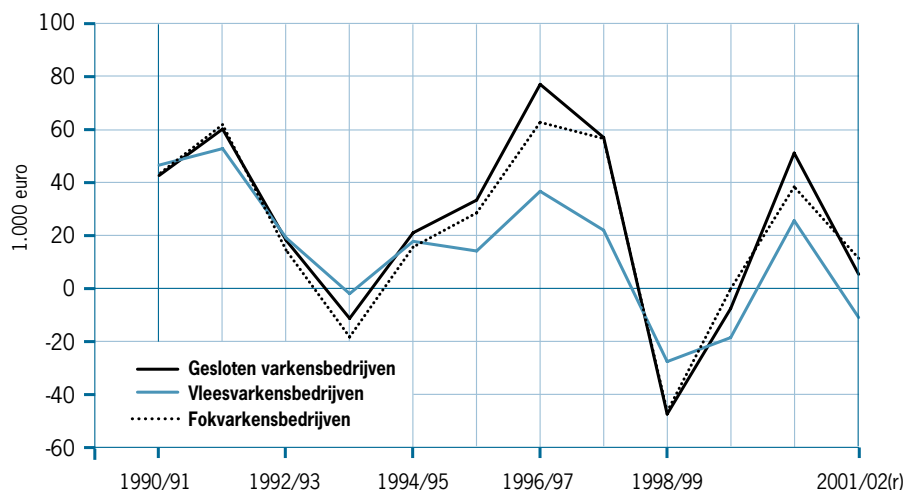
Tabel 12.5

Resultaten (euro) van bedrijven met vleesvarkens, 1998-2001

Boekjaar	Per vleesvarken per jaar			Voeder verbruik per kg groei	Prijs krachtvoeder per 100 kg	Opbrengst-prijs per kg geslacht gewicht
	opbrengsten	kosten (exclusief arbeid)	arbeids-opbrengst			
1998/99	250	278	-28	2,82	17,15	0,91
1999/00	289	298	-9	2,74	16,55	1,09
2000/01	384	344	40	2,75	17,95	1,43
2000/01 (r)	346	347	- 1	2,80	19,10	1,28

Bron: Informatienet.

Figuur 12.5 Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer op varkensbedrijven, 1990-2001

Bron: Informatienet.

Varkensbedrijven teerden in op eigen vermogen

De resultaten van de gespecialiseerde varkensbedrijven namen in 2001/02 flink af (figuur 12.5). De verhouding tussen opbrengsten en kosten kwam uit op ongeveer 85% (tabel 12.6). De daling liep uiteen van 9-procentpunten op de fokvarkensbedrijven tot 17-procentpunten op de vleesvarkensbedrijven. Door de lagere rentabiliteit stond het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer in 2001/02 op alle groepen varkensbedrijven onder sterke druk. Bij de gesloten varkensbedrijven daalde het gezinsinkomen in 2001/02 het meest, namelijk met 48.000 euro naar 5.000 euro per ondernemer. Bij de fokvarkens- en de vleesvarkensbedrijven kwam het gezinsinkomen uit op 12.000 euro respectievelijk -10.000 euro per ondernemer. De vleesvarkensbedrijven hebben in drie van de laatste vier jaren een negatief gezinsinkomen behaald. Alle typen varkensbedrijven hadden te kampen met negatieve besparingen waardoor ze na de opleving in 2000/01 opnieuw inteerden op hun eigen vermogen.

Tabel 12.6

Resultaten van gespecialiseerde varkens- en pluimveebedrijven, 1991-2001

	Totaal	Fok- varkens- bedrijven	Vlees- varkens- bedrijven	Gesloten varkens- bedrijven	Leg- hennen- bedrijven	Vlees- kuikens- bedrijven ^{a)}
Kerngegevens, 2000/01						
Aantal bedrijven	7.100	1.800	1.700	1.500	800	600
Zeugen per bedrijf	120	290	-	240	-	-
Vleesvarkens per bedrijf	520	110	1.040	1.150	20	-
Leghennen per bedrijf	5.300	-	-	-	36.000	-
Vleeskuikens per bedrijf	7.100	-	-	-	-	58.000
Hectare per bedrijf	6,1	6,8	3,8	10,6	5,2	6,3
Nge per bedrijf	101	98	54	133	145	104
Ondernemers per bedrijf	1,28	1,32	1,05	1,48	1,38	1,22
Opbrengsten/kosten (%)						
1991-1995	91	86	.	.	92	.
1996-2000	93	89	90	92	97	93
1999/00	84	81	79	82	91	88
2000/01	100	95	100	100	103	94
2001/02 (r)	89	86	83	87	96	100
Gezinsinkomen uit het bedrijf per ondernemer (1.000 euro)						
1991-1995	22,5	20,1	.	.	23,3	.
1996-2000	23,4	21,7	9,1	26,5	40,8	14,3
1999/00	-3,3	0,2	-17,1	-7,2	20,9	-13,4
2000/01	40,0	35,0	31,0	53,0	58,0	16,0
2001/02 (r)	10,0	12,0	-10,0	5,0	32,0	45,0
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)						
1991-1995	0,5	0,1	.	.	-3,3	.
1996-2000	5,8	3,1	-5,5	10,8	22,9	-5,7
1999/00	-14,4	-9,5	-20,1	-18,3	10,6	-37,5
2000/01	32,0	25,0	22,0	51,0	56,0	1,0
2001/02 (r)	-8,0	-10,0	-20,0	-18,0	10,0	38,0
a) Meer dan 10.000 vleeskuikens per bedrijf.						
Bron: Informatienet.						

Concurrentiepositie onder druk door maatschappelijke eisen

De concurrentiepositie van de Nederlandse varkenssector staat in toenemende mate onder druk (Bondt et al., 2002). De sector kan zich op het punt van kosten nog steeds redelijk goed meten met de directe concurrenten Bretagne en Denemarken. Maar Nederland scoort minder als het gaat om het inspelen op de markt en de organisatie van de keten. De gemiddelde kostprijs van Nederlands varkensvlees lag in 2000 met 1,05 euro per kg levend gewicht op vrijwel hetzelfde niveau als bij de concurrenten Denemarken (1,07 euro) en Bretagne (1,09 euro). Spanje heeft met 0,93 euro een aanzienlijk lagere kostprijs. In Duitsland liggen de productiekosten met 1,37 euro gemiddeld hoog. Hierbij gaat het om de gemiddelde kostprijzen per regio. Er zijn daarbij wel grote verschillen tussen bedrijven binnen regio's, vaak groter dan de verschillen tussen regio's. Voor efficiënte varkensbedrijven die overblijven en aan de maatschappelijke eisen voldoen, is er zeker nog perspectief. Maar door relatief strenge maatregelen ter verbetering van welzijn, milieu en voedselveiligheid zal de kostprijs de komende jaren in Nederland naar verwachting sterker stijgen dan bij de concurrenten.

Minder investeringen in varkensbedrijven

De investeringen op de gespecialiseerde varkensbedrijven namen aan het eind van de jaren negentig al duidelijk af (tabel 12.7). Het grootste deel van die daling had betrekking op gebouwen en stallen. In het kielzog daarvan namen ook de investeringen in machines en installaties af. In 1998/99 werden veel varkensrechten gekocht die ook fors in prijs stegen. Indicaties voor 2000 en 2001 wijzen erop dat de totale investeringen veel lager uitvielen dan in 1999/00. Mede door onzekerheid rondom het Welzijnsbesluit 2002 werden de investeringen beperkt tot de noodzakelijke aanpassingen.

Tabel 12.7 **Netto-investeringen (mln. euro) op gespecialiseerde varkensbedrijven, 1996-1999**

	1996/97	1997/98	1998/99	1999/00
Totaal	402	320	350	161
Grond (incl. verbetering)	18	22	3	9
Gebouwen	192	216	133	57
Machines en installaties	95	110	71	39
Veestapel	41	- 70	37	24
Immateriële activa	49	41	101	33
Overig	7	1	5	- 1

Bron: Informatienet.

Tabel 12.8

Prognose van de financiële situatie op varkensbedrijven naar type en grootte, 2003

Type	Grootte-klasse (nge)	Gemiddelde financieringsruimte per bedrijf (1.000 euro)	Gemiddelde claim vervangings-investeringen per bedrijf ^{a)} (1.000 euro)	Aandeel (%) bedrijven met niet-financierbare vervangings-investeringen	Aandeel (%) bedrijven met goede financiële positie
Fokvarkensbedrijven	Totaal	235	55	10	30-35
	16-100	140	20	10	25
	>100	460	140	10	45-50
Andere varkensbedrijven	Totaal	155	41	15	20-25
	16-100	90	30	10	20
	>100	295	70	30	25

a) Voor bedrijven met een ondernemer ouder dan 55 jaar en zonder opvolger is geen vervangingsinvesteringclaim ingerekend.

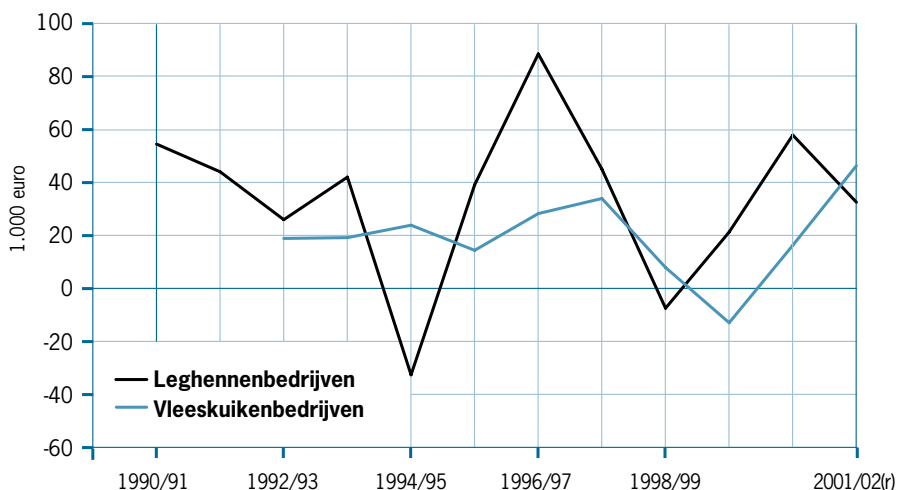
Bron: Informatienet, bewerking met Financieel-Economisch Simulatiemodel (FES) van het LEI.

Financiële positie

In 2003 zullen naar verwachting ongeveer drie van de tien fokvarkensbedrijven een goede tot zeer goede financiële positie hebben (tabel 12.8). Zij kunnen aan hun betalingsverplichtingen voldoen en, al dan niet met nieuw vreemd vermogen, de noodzakelijke vervangingsinvesteringen financieren om de moderniteit op peil te houden. Bij de grotere bedrijven heeft ongeveer de helft van de bedrijven een goede positie. Daar tegenover staan de kleinere fokvarkensbedrijven van maximaal 100 nge, waarvan slechts een kwart van de bedrijven over een goede positie beschikt.

Bij de vleesvarkens- en gesloten varkensbedrijven is de gemiddelde situatie minder goed. Deze bedrijven hebben met een moderniteit van gemiddeld 38% van alle landbouwbedrijven het minst moderne productieapparaat. Vooral kleinere bedrijven blijven in moderniteit achter. Ongeveer een kwart van de bedrijven zal in 2003 een goede financiële positie hebben (tabel 12.8). Door de slechte resultaten van eind jaren negentig kan een belangrijk deel (30%) van de grotere bedrijven de gewenste vervangingsinvesteringen niet financieren. Dit wordt zowel veroorzaakt door de beperkte hoeveelheid liquiditeiten als door de geringe leencapaciteit. In de komende jaren zullen nog veel varkensbedrijven investeringen moeten financieren in het kader van de AmvB-huisversterking, het Varkensbesluit, de Reconstructiewet en de amoniakwetgeving.

Figuur 12.6 Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer op pluimveebedrijven, 1990-2001

Bron: Informatienet.

12.3.2 Pluimveebedrijven

Hoewel er een teruggang was bij de leghennenbedrijven, laten de resultaten van de pluimveebedrijven in 2001/02 een gunstiger beeld zien dan die van de varkensbedrijven (figuur 12.6).

Resultaten in leghennenhouderij nog vrij gunstig

Na het uitstekende jaar 2000/01 is de arbeidsopbrengst in 2001/02 bijna 1 euro per leghen per jaar lager uitgekomen (tabel 12.9). De daling van de arbeidsopbrengst werd vooral veroorzaakt door lagere eierprijzen. In de zomer van 2001 zakten de opbrengstprijzen ver terug, maar in het vierde kwartaal trokken de prijzen geleidelijk aan. Vanaf maart 2002 daalden de eierprijzen weer, waardoor de eierprijzen op jaarbasis 5% lager zijn geraamd.

De Minasheffing en de mestafzetkosten zijn sinds 2000 fors hoger geworden door de hogere fosfaathelling per kg overschot en de hogere prijzen voor de mestafzet. Daar kwamen nog de kosten van de mestafzetcontracten bij die voor 2002 afgesloten moesten worden met akkerbouwers of intermediairs. Die contracten pakten vooral in de beginperiode duur uit voor de pluimveehouders. Later in 2001 kwam meer zicht op de marktsituatie en daalden geboden prijzen per gecontracteerde hectare. De hoge prijzen voor mestafzetcontracten hebben deels tot gevolg dat veel meer droge pluimveemest wordt geëxporteerd.

Tabel 12.9

Resultaten (euro) van bedrijven met leghennen (batterijbedrijven), 1998-2001

Boekjaar	Per leghen per jaar			Prijs krachtvoer per 100 kg	Eier- productie per hen	Eierprijs per 100 stuks
	opbrengsten	kosten (exclusief arbeid)	arbeids- opbrengst			
1998/99	12,20	12,49	-0,29	17,40	305	3,94
1999/00	13,11	12,57	0,54	16,55	307	4,13
2000/01	15,85	13,65	2,20	18,15	308	5,00
2001/02 (r)	15,20	13,95	1,25	18,90	309	4,75

Bron: Informatienet.

De verhouding tussen opbrengsten en kosten daalde op de gespecialiseerde leghennenbedrijven met 7-punten tot 96% in 2001/02. Het gezinsinkomen uit bedrijf van de leghennenbedrijven nam met 26.000 euro af tot 32.000 euro per ondernemer. Dat resultaat komt overeen met het gemiddelde van de periode 1991-2000 (tabel 12.6). Per saldo zijn de besparingen geraamd op 10.000 euro per bedrijf.

In tegenstelling tot de varkensbedrijven hebben de leghennenbedrijven in de afgelopen vijf jaren behoorlijk kunnen sparen. Kostenstijgingen staan echter voor de deur. Volgend jaar moet naar verwachting de minimale oppervlakte per leghen in kooien stijgen van 450 naar 550 vierkante centimeter. Daardoor zullen veel leghennenhouders één leghen per kooi minder kunnen houden. Naar verwachting zullen in 2012 de legbatterijen verboden zijn, waardoor veel minder hennen in de bestaande stallen gehouden kunnen worden.

Herstel resultaten in vleeskuikenhouderij

De vleeskuikenhouders hebben een uitstekend jaar achter de rug. De arbeidsopbrengst verdubbelde in 2001/02 tot 75 euro per 1.000 kg afgeleverd gewicht ofwel 15 eurocent per opgezet kuiken (tabel 12.10). De kuikenprijzen namen op jaarbasis met ruim 7% toe, hoewel de prijzen in de laatste maanden terugvielen. De prijs van voer en van ééndagkuikens ongeveer 3% hoger is geraamd. Verder namen vooral de kosten van verwarming en mestafzet toe.

Tabel 12.10 Resultaten (euro) van bedrijven met vleeskuikens, 1998-2001

Boekjaar	Per 1.000 kg afgeleverd gewicht			Prijs krachtvoer per 100 kg	Afleverings gewicht (kg)	Voederver- bruik per kg afgeleverd gewicht
	opbrengsten	kosten (exclusief arbeid)	arbeids- opbrengst			
1998/99	728	712	16	23,30	1,95	1,80
1999/00	645	647	-2	20,90	2,00	1,78
2000/01	728	689	39	22,90	2,04	1,78
2001/02 (r)	780	705	75	23,75	2,10	1,77

Bron: Informatienet.

Het gezinsinkomen op de vleeskuikenbedrijven is in 2001/02 voor het tweede achtereenvolgende jaar gestegen. Voor een gespecialiseerd bedrijf met 58.000 vleeskuikens is een gezinsinkomen uit bedrijf geraamd van 45.000 euro per ondernemer (tabel 12.6). Door de positieve besparingen van 38.000 euro per bedrijf kon het eigen vermogen worden versterkt.

De investeringen op de gespecialiseerde pluimveebedrijven liepen in de tweede helft van de jaren negentig op (tabel 12.11). Bijna alle investeringen hadden betrekking op gebouwen, machines en installaties. In 2000 en 2001 zijn de totale investeringen veel lager uitgevallen. In verband met het aanstaande verbod op legbatterijen in 2012 en een gebrek aan goede alternatieven hebben leghennenhouders een geringere bereidheid om te investeren.

Tabel 12.11 Netto-investeringen (mln. euro) op gespecialiseerde pluimveebedrijven, 1996-1999

	1996/97	1997/98	1998/99	1999/00
Totaal	106	115	132	207
Grond (incl. verbetering)	1	8	11	3
Gebouwen	46	53	82	113
Machines en installaties	44	33	42	92
Veestapel	8	-4	-1	-11
Immateriële activa	4	20	5	8
Overig	3	5	-7	2

Bron: Informatienet.

Tabel 12.12

Prognose van de financiële situatie op pluimveebedrijven naar type en grootte, 2003

Type	Grootte-klasse (nge)	Gemiddelde financieringsruimte per bedrijf (1.000 euro)	Gemiddelde claim vervangings-investeringen per bedrijf ^{a)} (1.000 euro)	Aandeel (%) bedrijven met niet-financierbare vervangings-investeringen	Aandeel (%) bedrijven met goede financiële positie
Leghennenbedrijven	Totaal	275	65	25	40
	16-100	205	30	20	20
	>100	355	105	25	65
Vleespluimveebedrijven	Totaal	185	55	35	25
	16-100	70	40	30	20
	>100	400	90	45	40

a) Voor bedrijven met een ondernemer ouder dan 55 jaar en geen opvolger is geen vervangingsinvesteringclaim ingerekend.

Bron: Informatienet, bewerking met Financieel-Economisch Simulatiemodel (FES) van het LEI.

Gunstige perspectieven voor merendeel grotere leghennenbedrijven

Van 40% van de leghennenbedrijven kan de verwachte financiële positie in 2003 als goed worden omschreven (tabel 12.12). Vooral bij de grotere bedrijven hebben er veel (65%) goede perspectieven. Zij hebben weliswaar met 105.000 euro hoge gewenste vervangingsinvesteringen maar beschikken ook over veel financieringsmiddelen. Er zijn wel grote verschillen tussen bedrijven. Tegenover het hoge percentage bedrijven met goede perspectieven en een hoge moderniteit (51%) staat dat een kwart van de grotere bedrijven de benodigde vervangingsinvesteringen niet kan financieren.

De financiële positie van de vleespluimveebedrijven is volgens de raming minder goed. Geraamd is dat in 2003 een kwart van de bedrijven financieel over gunstige perspectieven beschikt. Ook binnen dit bedrijfstype zijn er echter grote verschillen tussen de bedrijven: één op de drie bedrijven kan de gewenste vervangingsinvesteringen niet financieren, waarvan meerdere te kampen hebben met liquiditeitsproblemen. Veel pluimveebedrijven zullen de komende jaren extra investeringen moeten verrichten om aan de eisen van huisvesting en dierenwelzijn te voldoen.

Tabel 12.13 Resultaten (1.000 euro) van vleeskalverenbedrijven met contractproductie, 1998-2001

	1998/99	1999/00	2000/01	2001/02 (r)
Aantal vleeskalverenplaatsen	567	568	570	570
Gemiddeld aantal vleeskalveren	499	513	513	500
Opbrengsten per bedrijf, totaal	93,3	97,7	99,6	93,6
Vleeskalveren	85,2	89,8	91,6	85,6
Overig	8,1	7,9	8,0	8,0
Kosten per bedrijf, totaal	103,8	105,1	109,0	111,3
Toegerekend vleeskalveren	4,9	4,9	4,9	4,8
Toegerekend overig	5,0	5,7	5,7	5,7
Grond en gebouwen	17,6	19,1	19,2	18,8
Werktuigen en inventaris	11,6	12,7	13,6	13,7
Mestkosten	7,9	9,7	11,3	12,3
Overig algemeen	11,8	12,3	12,7	13,2
Arbeid	45,1	40,7	42,3	42,9
Opbrengsten/kosten (%)	90	93	91	84
Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer	27,9	29,6	28,0	22,0
Besparingen per bedrijf	3,2	4,3	1,5	- 5,0

Bron: Informatienet.

12.3.3 Vleeskalverenbedrijven

De resultaten van de contractmesters gingen in 2001/02 flink achteruit (tabel 12.13). Dat kwam vooral door lagere contractvergoedingen bij nieuw afgesloten contracten. Na zes jaar van stijgende contractvergoedingen daalde het bedrag in de eerst helft van 2001 door de BSE en MKZ naar het niveau van eind 1997. Ook de gemiddelde leegstandperiode nam toe door de MKZ -maatregelen. Daarnaast stegen de kosten, zoals van mestafzet, inventaris (meer groepshuisvesting) en arbeid. De opbrengsten-kostenverhouding daalde daardoor van 91% naar 84% in 2001/02. Het geraamde gezinsinkomen uit bedrijf zakte in 2001/02 met 6.000 euro naar 22.000 euro per ondernemer. Het al lage besparingsniveau in 2000/01 is omgeslagen in geraamde ontsparingen van 5.000 euro per bedrijf in 2001/02. Daardoor wordt ingeteerd op het eigen vermogen. In de tweede helft van 2001 werden de contractvergoedingen in nieuw afgesloten contracten verhoogd, waardoor de rentabiliteit weer zal aantrekken.

Literatuur

- Bakker, R., A. van der Knijff en N.J.A. van der Velden (2001). *Energie in de glastuinbouw van Nederland; Ontwikkelingen in de sector en op de bedrijven t/m 2000*. Rapport 3.01.07, LEI, Den Haag
- Berg, L.M. van den, J.F. Coeterier en M.B. Schöne (1991). *Nieuwe gebruiksvormen van voormalige agrarische bedrijfsgebouwen in de Gelderse vallei*. Rapport 126, SC-DLO, Wageningen
- Berg, L. M. van den (1993). *Wonen in een ROM-gebied; koudwatervrees voor een heilzame ontwikkeling in de Gelderse vallei*. SC-DLO, Wageningen
- Berg, W. v.d. en W. Cadel (2002a). *Product-Info Paprika 2001/2002*. Rapport 2002-25, Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- Berg, W. v.d. en W. Cadel (2002b). *Product-Info Komkommer 2001/2002*. Rapport 2002-17, Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- Besseling, P. et al. (2002). *Evaluatie Flankerend beleid Meststoffenwet*. Rapport 2002/088, EC-LNV, Ede/Wageningen
- Bijman, J. (2002). *Essays on Agricultural Co-operatives. Governance Structure in Fruit and Vegetable Chains*. ERIM (proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam), Rotterdam
- Boerderij (2002). *Goed om te weten 2002; Extra bijlage over regelingen en subsidies*. Boerderij, Doetinchem
- Bommel, K. van, en J. Jager (2002). 'Maximale quotumprijs van suikerbieten'. In: *Agri-monitor*, jaargang 8, nr. 1, p. 13, LEI, Den Haag
- Bondt, N., R. Hoste, J.A. Boone, J.H. Wisman en G.B.C. Backus (2002). *Kostprijsontwikkeling varkensvlees; Productiekosten in 2000 en verwachting voor 2005*. Rapport 2.02.04, LEI, Den Haag
- Bont, C.J.A.M. de (red.) (2001). *Actuele ontwikkeling van bedrijfsresultaten en inkomens in 2001*. Rapport 1.01.03, LEI, Den Haag
- Boonekamp, P.G.M., R.Harmsen, A.Kets en M. Menkveld (2002). *Besparingstrends 1990-2000: Besparing, instrumenten en effectiviteit*. Rapport ECN-C-02-015, Petten
- Bosch, N. en D. Hanemaayer (1999). *Beleidswijzer hergebruik voormalige agrarische complexen*. B&A Groep
- Beleidsonderzoek en -Advies bv, Den Haag
- Brouwer, F.M., en P. Berkhout (2001). *De klimaatdimensie van 'Voedel en Groen'*. LEI, Den Haag
- Brouwer, F.M., C.J.A.M. de Bont en C. van Bruchem (red.) (2002). *Landbouw, Milieu, Natuur en Economie; editie 2001/2002*. LEI, Den Haag
- Buurma, J.S., A.B. Smit, A.M.A. van der Linden en R. Luttik (2000). *Zicht op gezonde teelt; een scenariostudie voor het gewasbeschermingsbeleid*. LEI/RIVM, Den Haag
- CBS (2002). *CBS-Faillissementsstatistiek*
- CLC (2002). *Voordracht voor het Voorbereidingsschema Landinrichting 2001 en 2002*. Brief aan de staatssecretaris van LNV d.d. 21-2-2002
- Commissie Integraal Waterbeheer (2001). *Water in Beeld 2001; Voortgangsrapportage over het waterbeheer in Nederland*.
- Commissie Noodoverloopgebieden (2002). *Advies Commissie Noodoverloopgebieden, gecontroleerd overstroom*.
- CPB (Centraal Plan Bureau) (2001). *CPB report 2001/4 (kwartaalrapport)*. Sdu uitgevers, Den Haag
- CPB (2002). *Centraal Economisch Plan 2002*. Sdu uitgevers, Den Haag
- Crooijmans, S. (2001). Inova Fruit maakt goede start met consumentenprofiel. *Fruitmastersmagazine*, nr 11, p.12-13, 2001
- Curry, A. and M. Harrison (2001). *Shifting support from the first to the second pillar of the common agricultural policy (CAP): the stakeholder response*. Report for DEFRA, Londen
- DataView (2002). *Evaluatieonderzoek campagne 'Boeren & tuinders, Ondernemers van Nature'*. Rapportage 6-meting. DataView Onderzoek & Advies, Rotterdam
- Diederen, P., et al. (2002a). *De prijs van water; Een financiële en institutionele analyse van het waterbeheer in Nederland*. Rapport 3.02.01, LEI, Den Haag

- Diederer, P., F. van Tongeren en H. van der Veen (2002b). 'Blijven boeren: een rationele keuze; Over een essay van Paul Schnabel'. In: *Spil* 179-180, pp. 5-6
- DLG (Dienst Landelijk Gebied) (2002). *Ontwikkelingen op de agrarische grondmarkt*.
- DLV (De LandbouwVoorlichting) (2000). *Herbestemming van vrijkomende agrarische bebouwing. Inventarisatie*. Ministerie van LNV, Den Haag
- Does, C.J. van der, C.A. Louws en F.A. van Doorn (2000), 'Zeeuws poldermodel' voor vitaal en kwalitatief hoogwaardig platteland'. In: *Rom-magazine*, 18(2000)1/2, pp. 23-25
- Duinkerken, G. van, G. André, M.J.C. Smits en M.J.M. Wagemans (2001). Voerspoor werkbaar en controleerbaar; melkureum als instrument om effect voeding op ammoniakemissie te schatten. In: *Veeteelt*, januari nr 2
- EC (Europese Commissie) (1999). *Hervorming van het GLB: Plattelandsontwikkeling*. Fact Sheet, Brussel
- EC (2000). Verslag van de Commissie aan de Raad en het Europees Parlement over de ervaringen van de lidstaten sinds de tenuitvoerlegging van Richtlijn 95/29/EG van de Raad tot wijziging van Richtlijn 91/628/EEG inzake de bescherming van dieren tijdens het vervoer. COM(2000) 809 definitief, Brussel
- EC (2001). *Newsletter Directoraat-Generaal Landbouw*. Oktober, Brussel
- EC (2002). *Enlargement and agriculture: succesfully integrating the new Member States into the CAP*, SEC (2002) 95 final, Brussel
- EC (2002). *Analysis of the impact on agricultural markets and incomes of EU Enlargement to the CEECs*, Brussel
- ECB (European Central Bank) (2002). *Monthly Report*. Issue March 2002, Frankfurt
- EK (Eerste Kamer) (2002). Gezamenlijke behandeling van de wetsvoorstellen 26356, 28025, 27835 en 27836, Handelingen 15 januari 2002
- ESC (Economisch en Sociaal Comité) (2002). *Advies van het ESC over 'De toekomst van het GLB'*. NAT/122, Brussel
- Eurostat (2002). *Income from agricultural activity in 2001 - European Union and Candidate Countries*. Luxemburg
- Everdingen, W.H. van, G.S. Venema en K.H.M. van Bommel (1999). *Agrarische gezinnen en hun inkomens; Is er sprake van armoede?* Rapport 5.99.09. LEI, Den Haag
- FAO (2001). *The State of Food Insecurity in the World 2001*. Rome
- Frerichs, R. en J. de Wijs (2001). *Opvattingen en meningen over het Nederlandse platteland*. NIPO, Amsterdam
- Groot, N.S.P. de, en N.J.A. van der Velden (2000). *Liberalisering energiemarkt en energiebesparing glastuinbouw*. Notitie LEI, Den Haag
- Haas, W. de, L.M. van den Berg, G.F.P. IJkelstam, F.H. Bethe en D.A. Oudendag (1993). *Gebruik van vrijgekomen agrarische gebouwen in Noord-Brabant*. Rapport 226. SC-DLO, Wageningen
- Haastert, M.J.C., J.P.G. Huijs en W.H.M. Baltussen (2000). Sustainable energy and policies in Dutch greenhouse cultivation. In: E. van Ierland, A. Oude Lansink en E. Schieman, *Sustainable Energy: New challenges for agriculture and implications for land-use*. Conference May 18-20, 2000, Wageningen
- Ham, A. van den (2002). Lage kosten voor geïnspireerde verbreders. *Agri-monitor* (april 2002), LEI, Den Haag
- Hoop, D.W. de (red.), (2002). *Effecten van beleid op mineralenmanagement en economie in de landbouw*. Rapport 3.02.02, LEI, Den Haag
- Horst, van der A. (2001). Bietenquotum kopen duur, In: *Oogst Landbouw*, 14 december, pp. 42, 43
- IFPRI (International Food Policy Research Institute) (2001). *2020 Global Food Outlook*. Washington
- IMF (International Monetary Fund) (2001a). *World Economic Outlook: the information technology revolution*. Oktober, Washington DC
- IMF (2001b). *World Economic Outlook: containing the risks of the global economy*. December, Washington DC
- Jager, J.H. (2001). *Effecten steunvermindering zetmeelaardappelteelt Veenkoloniën 2010*. LEI, Den Haag
- Janssens, S.R.M., R.W. van der Meer en L.W. Theuvs (2002). *Effecten van het gewasbeschermingsbeleid op de continuïteit van agrarische bedrijven*. Rapport 2.02.02, LEI, Den Haag
- Kleijn, D., F. Berendse en R. Smit (2002). 'Agrarisch natuurbeheer leidt niet tot verbetering natuur'. In: *Geografie*, 11(2002)5, pp. 28-30
- Koole, B. en M.J. Smits (2001). *Regionale arbeidsknelpunten bij groei van biologische landbouw*. LEI, Den Haag

- Laffort, A. (2002). 'Boomkwekerijkeurmerk een voorbeeld voor de rest van de land- en tuinbouw'. In: *Handelswijzer*, nr.1 LEI/CBS (2000). *Landbouw, Milieu en Economie 1999*. Den Haag/Voorburg
- Louis Bolk Instituut - Jaarverslag biologische fruitteelt 2001
- Lowe, P. et al. (2002). 'Setting the next agenda? British and French approaches to the second pillar of the Common Agricultural Policy'. *Journal of Rural Studies*, 18 pp. 1-17
- LNv (Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij) (1995). *Nota Dynamiek en Vernieuwing*. Ministerie van LNv, Den Haag
- LNv (2000a). *Visiedocument Voedsel en Groen, Het Nederlandse agro-foodcomplex in perspectief*. Den Haag
- LNv (2000b). *Plattelandsontwikkelingsprogramma Nederland 2000-2006*; Samenvatting. Den Haag
- LNv (2001a). Beschikbare gelden agrarisch en particulier natuurbeheer. Brief aan de Vaste Commissie voor LNv d.d. 23-11-2001
- LNv (2001b). Ontwikkeling areaal en kasuitgaven agrarisch en particulier natuurbeheer. Bijlage bij de brief aan de Vaste Commissie voor LNv d.d. 23-11-2001
- LNv (2001c). Kamervragen inzake de effectiviteit van het agrarisch natuurbeheer; TRC 2001/10543. Brief aan de Tweede Kamer d.d. 1-11-2001
- LNv (2001d). Herstructurering Glastuinbouw. Brief van de minister aan de Tweede Kamer d.d. 28-9-2001
- LNv (2001e). *Zicht op gezonde teelt; gewasbeschermingsbeleid tot 2010*. Den Haag Offset, Den Haag
- LNv (2001f). *Een biologische markt te winnen; Beleidsnota biologische landbouw 2001-2004*. Den Haag
- LNv (2001g). Beantwoording schriftelijke vragen pachtbeleid. Bijlage bij de brief van de staatssecretaris van LNv aan de Tweede Kamer d.d. 12-11-2001 (Trc2001/15041)
- LNv (2001h). Kabinetsstandpunt inzake het advies 'Ruimte voor pacht' van de Commissie Pachtbeleid. Tweede Kamer, vergaderjaar 2000-2001, 27 924, nr. 1. Sdu Uitgevers, Den Haag
- LNv (2002a). Brief van de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij aan de Tweede Kamer dd. 26 februari 2002, inzake Mond- en Klauwzeer; TK 2001-2002, 27 622, nr. 93
- LNv (2002b). *Duitsers en Nederlanders aan het woord over de toekomst van de landbouw*. Den Haag
- LNv (2002c). Voortgang mestbeleid en hardheidsgevallen WHV. Brief aan de Tweede Kamer d.d. 8-4-2002-05-26, Den Haag
- LNv (2002d). Kamervragen Snijder-Hazelhoff (VVD), Bolhuis (PvdA) en Verburg (CDA); TRC 2002/1394. Brief aan de Tweede Kamer d.d. 8-3-2002, Den Haag
- LNv (2002e). Toezeggingen begrotingsbehandeling inzake agrarisch natuurbeheer; TRC 2002/2934. Brief aan de Tweede Kamer d.d. 27-3-2002, Den Haag
- LNv (2002f). *Structuurschema Groene Ruimte 2; Samen werken aan groen Nederland*. Planologische Kernbeslissing, deel 1: kabinetsvoornemen. LNv, Den Haag
- LNv (2002g). LNv, VROM, V&W en IPO ondertekenen Bestuurovereenkomst en Uitvoeringscontract gebiedsgerichte inrichting landelijk gebied 2002-2005. Persbericht d.d. 13-2-2002, Den Haag
- LNv (2002h). Vestigingssteun. Brief aan de Vaste Commissie voor LNv d.d. 23-04-2002, Den Haag
- LNv, Productschap GZP en Productschap Diervoeder (2002). *De Amerikaanse landbouw in beweging: van vrijheid naar zekerheid*. Den Haag
- LTO (2002a). Reactie deel III Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening. Brief aan de Vaste Commissie voor Volkhuysvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer d.d. 16 januari 2002, Den Haag
- LTO (2002b). SGR II. Brief aan de staatssecretaris van LNv d.d. 25 maart 2002-05-26, Den Haag
- Luijt, J. (2002a). *De grondmarkt in segmenten 1998-2000*. Rapport 4.02.01, LEI, Den Haag
- Luijt, J. (2002b). 'Bedrijfspacht en pachtnormen'. In: *Agrarisch Recht*, 62(2002)5
- Luijt, J. en M. Voskuilen (2002). 'Bedrijfspacht moet pachtafhankelijke bedrijven beschermen'. In: *Agri-Monitor*, 8(2002)1, pp. 7-8, LEI, Den Haag
- Massink, H. en G. Meester (2002). *Boeren bij vrijhandel – De Nederlandse agrosector bij handelsliberalisatie en EU-uitbreiding: een verkenning*. Discussienota Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Den Haag

- McCulloch, N.L., A. Winters en X. Cirera (2001). *Trade liberalization and poverty: a handbook*. Centre for Economic Policy Research. Londen
- McKinsey & Company (2001). *Op goede gronden*. Nationale Coöperatieve Raad voor land- en tuinbouw, Den Haag
- OECD (2001). *OECD Economic Outlook*, nr. 70 (december). Parijs
- OECD (2002a). *The OECD Agricultural Outlook*. Parijs
- OECD (2002b). *Agricultural Policies in OECD countries: Monitoring and Evaluation*. Parijs
- Orlemans, N., J.A. Guldemon en E. van Well (2001). *Agrarische natuurverenigingen in opkomst; Een eerste verkenning naar natuurbeheeractiviteiten van agrarische natuurverenigingen*. NPB Werkdocument 2001/12, Natuurplanbureau, Wageningen
- Oosterwijk, M. en M. Tromp (2001). *Marktmonitor 2000: Snijbloemen en kamerplanten in Nederland*. Bloemenbureau Holland en Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- Oppewal, Johan (2002). 'Onvrede over agrarisch natuurbeheer'. In: *Boerderij*, 87(2002)30, pp. 6-7
- Overbeek, Greet en Frank Veeneklaas (2002). *Groene diensten op het platteland verkend: een probleem van het aanbod of van de vraag?* Interne notitie, LEI/Alterra
- Platform Biologica (2002). *Eko monitor jaarrapport 2001 – Cijfers en trends*. Utrecht
- Ploeg, B. van der, et al. (2001). *Groene Hart met landbouw naar een hoger peil? Over de vraag of verhoging van waterpeil kan samengaan met verhoging van ruimtelijke kwaliteit*. Rapport 4.01.08, LEI, Den Haag
- Polman, N.B.P. (2002). *Agrarisch natuurbeheer in Nederland*. Schriftelijke mededeling 16 mei 2002
- Pouliquen, A. (2001). *Compétitivités et revenus agricoles dans les secteurs agro-alimentaires des peco*. Europese Commissie, Brussel
- Rabobank (2002). *De smaak van samenwerking; ontwikkelingen in de voedingstuinbouw: van solisme naar partnerschap in ketens*. Eindhoven
- Research voor beleid (2000). *Illegale tewerkstelling verkend*. Leiden
- RIVM (Rijksinstituut Volksgezondheid en Milieu) (1999). *Milieubalans 1999*. Alphen aan den Rijn
- RIVM (2000a). *Nationale Milieuverkenning 5, 2000-2030*. Alphen aan den Rijn
- RIVM (2001). *Bouwstenen voor NMP4; Aanvulling op de Nationale Milieuverkenning 5*. RIVM, Bilthoven
- RIVM (2002). *MINAS en Milieu; Balans en Verkenning*
- RIVM/CBS (2002). *Milieuecompendium 2001*. <www.rivm.nl>
- RLG (Raad voor het Landelijk Gebied) (2001). *Kansen voor de biologische landbouw; advies over de kansen voor de biologische landbouw in Nederland in de periode tot 2015*. Publicatie RLG 01/3
- Rougoor, C., en F.C. van der Schans (2001). *Ammoniak in de veehouderij; Haalbaarheid van doelen*. Centrum voor Landbouw en Milieu, Utrecht
- Schnabel, Paul (2001). *Waarom blijven boeren? Over voortgang en beëindiging van het boerenbedrijf*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag
- SER (Sociaal-Economische Raad) (2001). *Advies Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening*. Nr. 01/07. Sociaal-Economische Raad, Den Haag
- Silvis, H.J., T.H. Jonker, C.J.A.M. de Bont, M.S. van Wijk en C.J.W. Wolswinkel (2002). *'Boeren' op vreemde bodem; Over emigratie en semigratie*. Rapport 2.02.06. LEI, Den Haag
- SKAL (2002). *Arealen Biologische Landbouw 2001*. Zwolle
- Smits, M.J. en B. Koole (2002). *Arbeidsknelpunten en groei van de biologische landbouw; Een verkenning van oplossingsrichtingen*. LEI, Den Haag
- Spieritz, J.H.J., en J.W.H. van der Kolk (2002). *Quick Scan Duurzame Landbouw*. Rapport MPB19, Alterra, Wageningen
- Staalduinen, L.C.van, H. van Zeijts, M.W. Hoogeveen, H.H. Luesink, T.C.van Leeuwen, H. Prins, J.G. Groenwold (2001). *Het landelijk mestoverschot in 2003; Methodiek en berekening*. Reeks Milieuplanbureau nr. 15
- Staalduinen, L.C.van, M.W. Hoogeveen, H.H. Luesink, G.Cotteleer, H.van Zeijts, P.H.M. Dekker & C.J.A.M. de Bont (2002). *Actualisering landelijk mestoverschot 2003*; Reeks Milieuplanbureau nr. 18
- Stores (2002). *Global powers of retailing. Stores magazine*, editie januari 2002, www.stores.org

- SZW (Ministerie Sociale Zaken en Werkgelegenheid) (2001). *Westland Interventie Team houdt 110 illegalen aan*. Persbericht nr. 01/166 d.d. 9 oktober 2001
- Theuws, L.W., J.S. Buurma, A.B. Smit, C.J.M. Vernooy, S.C. Van Woerden, E.H. Poot en A.J.J. Van Roestel (2002). *Ondernemerstypen en kennisverspreiding rond geïntegreerde teelt*. Rapport 7.02.06, LEI, Den Haag, 2002.
- Timmer, E. (2001). Marokkaanse tomaat net te veel; Nederlandse tuinders missen wederkerigheid in tomatenakkoord. *Oogst Tuinbouw*, nr. 39, pag. 12
- TK (Tweede Kamer de Staten-Generaal) (2001a). Verslag van een algemeen overleg over de stand van zaken van de mond- en klauwzeerepidemie d.d. 8 mei 2001, Tweede Kamer, 2000-2001, 27 622, nr.55, Den Haag
- TK (2001b). Vergaderjaar 2001-2002, 27 924, nr. 4. Sdu Uitgevers, Den Haag
- TK (2002a). Fiscaliteit, landbouw- en natuurbeleid; Brief van de Staatssecretaris van Financiën en de Minister en Staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, d.d. 28 januari 2002, Tweede Kamer, 2001-2002, 28 207, nr. 1
- TK, (2002b). Brief van de Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal inzake de uitbreiding van de Europese Unie; 4 februari, Tweede Kamer, vergaderjaar 2001-2002, 23987, nr.10, Den Haag
- Trommelen, J. (2001). 'Ecoboer hoeft geen tachtig gruttoparen'. In: de Volkskrant, d.d. 20 oktober 2001
- Vaart, J.H.P. van der (1999). *Boerderijen en platteland in verandering. Een onderzoek naar herbestemming van boerderijen in Friesland*. Fryske Akademy, Leeuwarden
- Vaart, J.H.P. van der (2000). *Redundant farm buildings as a resource for non-agrarian entrepreneurs*. Fryske Akademy, Leeuwarden
- Vermeulen P.C.M., J.K. Nienhuis, R.W. van der Meer en A.T.M. Hendrix (2001). *Beroepsbevolking in de glastuinbouw; verkennende studie in het Westland en De Kring*. Publicatie 527, PPO Sector Glastuinbouw, Naaldwijk
- Verschuur, G.W., P. Terwan en E.M. Hees (2001), *Perspectieven voor toepassing van modulatie in Nederland*. CLM, Utrecht
- VNG (Vereniging Nederlandse Gemeenten) (2002). *Ruimte voor samenwerkende gemeenten. VNG-reactie op Ruimte maken, ruimte delen, Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening, deel 3 PKB*. VNG, Den Haag
- FROM (Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu) (2001a). *Een wereld en een wil; werken aan duurzaamheid; Nationaal MilieubeleidsPlan 4*. FROM, Den Haag
- FROM (2001b). *Ruimte maken, ruimte delen; Planologische Kernbeslissing Vijfde Nota ruimtelijke ordening. Deel 3: Kabinetsstandpunt*. Sdu Uitgevers, Den Haag
- FROM (2002). *Tweede Voortgangsbrieven Uitwerking Nota Grondbeleid*. Brief aan de Tweede Kamer d.d. 13 maart 2002. Tweede Kamer, vergaderjaar 2001-2002, 27 581, nr. 16, Den Haag
- V&W (Ministerie van Verkeer en Waterstaat) (2001). *Handreiking Watertoets; Waarborg voor water in ruimtelijke plannen en besluiten*. V&W, Den Haag
- Wee, G.P. van, M.A.J. Kuijpers-Linde en O.J. van Gerwen (2001). *Emissies en kosten tot 2030 bij het vastgesteld milieubeleid; Achtergronddocumentatie bij de Nationale Milieuverkenning 5*. Rapport 408129 013, RIVM, Bilthoven
- Wijngaart, R. van den, en J.R. Ybema (2002). *Referentieraming broeikasgassen; Emissieraming voor de periode 2110-2010*. Rapport 773001020, RIVM, Bilthoven
- Weijden, W.J. van der en G.W. Verschuur (2001). *Naar een duurzame landbouw en voeding in Nederland*. CLM, Utrecht
- Wereldbank (2001a). *Global Economic Prospects and the Developing Countries 2002*. Wereldbank, Washington DC
- Wereldbank (2001b). *World Development Indicators 2001*. Wereldbank, Washington DC
- Willems, C.J.M., T.V. Vellinga, O. Oenema, J.J. Schröder, H.G. van der Meer, B. Fraters en H.F.M. Aarts (2002). *Onderbouwing van het Nederlandse derogatieverzoek in het kader van de EU-nitraatrichtlijn*. Rapport 718 201 002, RIVM, Bilthoven
- Wijnands, J. S. Deneux, A. van Roestel, R. Vermeire en L. Willemsens (2002). *De concurrentiepositie van Nederlandse verse champignons in Europa*. Rapport 2.02.01, LEI, Den Haag
- Ybema, J.R., A.W.N. van Dril, B. Daniels, R. Harmsen en R. van den Wijngaart (2002). *Referentieraming energie en CO₂, 2001-2010*. RIVM/ECN, Bilthoven

Begripsomschrijvingen

Besparingen

De besparingen van een bedrijf zijn het saldo van het inkomen uit bedrijf vermeerderd met inkomen van buiten het bedrijf minus persoonlijke belastingen en gezinsbestedingen. Positieve besparingen kunnen worden aangewend voor de bedrijfsfinanciering en voor het opbouwen van reserveringen voor de toekomst.

Brutoproductiviteit

De brutoproductiviteit is de verhouding tussen de hoeveelheden geproduceerde producten en gebruikte productiemiddelen. De productiviteitsontwikkeling wordt door tal van factoren bepaald, zoals kwalitatief betere productiemiddelen (zaaizaad, machines), het weer en operationele beslissingen op het bedrijf. De ontwikkeling van de productiekosten wordt behalve door de productiviteit bepaald door de prijzen van de productiemiddelen.

Informatienet

Het Informatienet van het LEI betreft een steekproef uit de land- en tuinbouwbedrijven in Nederland, die tot doel heeft een representatief beeld te geven van de bedrijfsuitkomsten en de financiële positie, alsmede van de factoren die hierop van invloed zijn. Uitgangspunt voor de steekproef is de jaarlijkse CBS-Landbouwtelling. De populatie voor het Informatienet wordt sinds 1994/95 gevormd door de bedrijven met een omvang tussen 16 en 800 nge. De samenstelling van het Informatienet wordt behalve door het streven naar representativiteit van de Nederlandse land- en tuinbouw ook bepaald door de doelstelling zo betrouwbaar mogelijke gemiddelde uitkomsten te verkrijgen van groepen bedrijven, die zijn gevormd op basis van bedrijfsomvang (in nge en ha), bedrijfstype en regionale ligging. Daarom wordt gewerkt met een gestratificeerde steekproef.

Waar in dit rapport wordt verwezen naar het Informatienet zijn de gegevens tot en met 1999 (tuinbouwbedrijfstypen) en 1999/00 (landbouwbedrijfstypen) definitieve cijfers. Voor het jaar daarop zijn geen definitieve cijfers beschikbaar, maar zijn ze geraamd op basis van ontwikkelingen in de structuur van de bedrijven, en in de prijzen en productie binnen bedrijfstypen. De in het LEB gepresenteerde cijfers over 2000 zijn een aanpassing op eerder gepubliceerde cijfers (De Bont et al., 2001) en hebben een definitief karakter. Door het ontbreken van gegevens over 2000 in het Informatienet zijn in dit rapport geen cijfers opgenomen over investeringen en financiële positie op bedrijfsniveau in dat jaar.

Intermediair verbruik

De goederen en diensten die in het productieproces worden gebruikt voor verdere bewerking en voor de productie van andere goederen en diensten. Voorbeelden zijn de verwerking van grondstoffen en halffabrikaten. Deze worden onderscheiden van finale bestedingen.

Factorkosten

De factorkosten zijn de kosten (beloningsaanspraken) van de productiefactor arbeid en van vermogen vastgelegd in grond, gebouwen en overige kapitaalgoederen. Voor gezinsarbeid ('eigen arbeid') en eigen vermogen worden normatieve beloningen berekend. In de factorkosten is geen vergoeding begrepen voor bedrijfsleiding.

Gezinsinkomen uit bedrijf

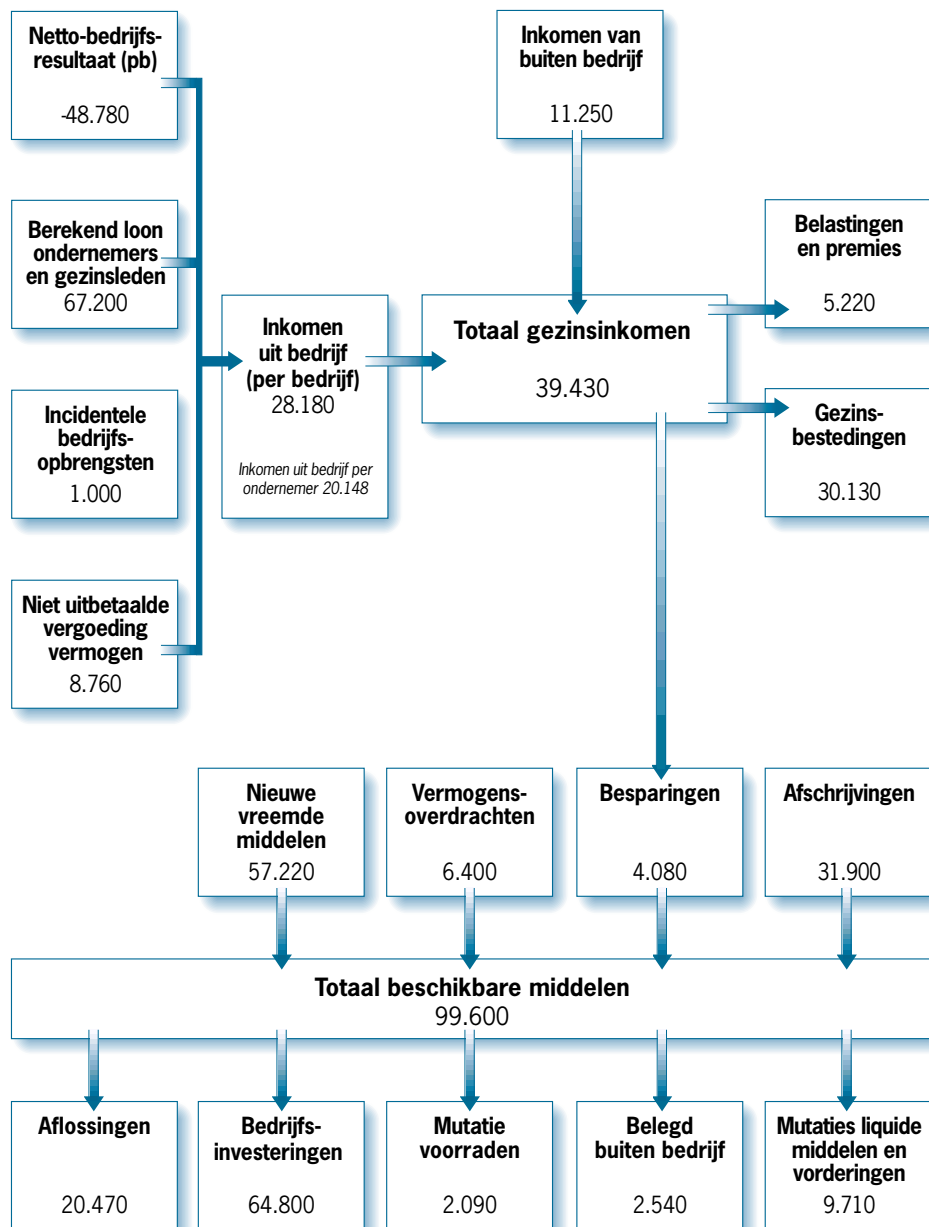
Het gezinsinkomen uit bedrijf is de beloning die het gezin realiseert voor de inzet van arbeid, management en vermogen in het bedrijf en voor het ondernemersrisico. Berekend als het nettobedrijfsresultaat plus berekend loon ondernemer(s) en meewerkende gezinsleden plus vergoeding voor eigen vermogen en incidentele bedrijfsopbrengsten. Dit inkomensbegrip wordt veelal per ondernemer uitgedrukt.

Inkomen van buiten bedrijf

Inkomsten van buiten bedrijf bestaan uit:

- opbrengsten van bezittingen buiten bedrijf (onder andere: ontvangen huur en pacht van onroerende goederen, ontvangen rente en dividenden, netto-opbrengst mini-camping, berekende huur privé-woning);
- inkomen uit arbeid buiten het bedrijf (inkomsten uit nevenfuncties van ondernemer(s) en partner(s), berekend eigen loon bij zelfbouw, presentiegelden);
- uitkeringen van sociale verzekeringen (bruto-ontvangsten AOW, AWW, AWBZ, AKW, bijzondere sociale overheidsuitkeringen (EUZ, ABW), periodieke uitkeringen);
- overige inkomsten (kostgelden familie, AOW inwonende familie, speculatiewinst termijnmarkt).

Inkomens- en financieringsbegrippen^{a)}

a) Gemiddelde resultaten van melkveebedrijven, 1999/00 in euro per bedrijf.

Bron: Informatienet.

Kasstroom

De kasstroom is het saldo van ontvangsten en uitgaven die samenhangen met de operationele activiteiten van het bedrijf en het gezin in een boekjaar.

Nederlandse grootte-eenheid (nge)

De nge is een maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven. De nge is gebaseerd op de bruto standaardsaldi per diersoort en per hectare gewas. De bruto standaard saldi (bss) worden berekend door de opbrengsten met bepaalde bijbehorende specifieke kosten te verminderen. De bss wordt in het kader van de EU-typologie regelmatig herzien en is uitgedrukt in ecu/euro (lopende prijzen). Om praktische redenen wordt de bedrijfsomvang niet in bss uitgedrukt maar in nge. De nge wordt bij een herziening zodanig aangepast dat de gemiddelde reële ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde van Nederlandse landbouwbedrijven wordt weergegeven. Een nge is in 1998 gesteld op een bruto standaard saldo van 1.390 euro. Enkele voorbeelden (basis: bss 1998): 1 ha wintertarwe = 0,91 nge, 1 ha suikerbieten = 1,91 nge, 1 melkkoe = 1,288 nge, 1 fokzeug = 0,288 nge, 1 ha ronde tomaten = 128,78 nge, 1 ha rozen = 237,41 nge

Netto toegevoegde waarde (factoropbrengsten, sectorinkomen)

De netto toegevoegde waarde is de opbrengstwaarde van de productie minus de non-factorkosten.

Nettokasstroom

De nettokasstroom is het saldo van de kasstroom en de betalingsverplichtingen over het aanwezige vreemde vermogen. Deze stroom bepaalt de ruimte om financieringslasten over nieuwe leningen te dragen.

Non-factorkosten

Non-factorkosten zijn kosten van grondstoffen en diensten betrokken van andere sectoren, die in het productieproces zijn aangewend (inclusief afschrijvingen).

Opbrengsten/kosten (%)

Het rentabiliteitskengetal opbrengsten/kosten (%) drukt de totale bedrijfsopbrengsten uit in een percentage van de bedrijfskosten. De kosten zijn inclusief de berekende kosten voor de onbetaalde arbeids- en vermogenskosten van het gezin. Voor de bedrijfsleiding zijn geen kosten opgenomen. De kosten van tuinbouwbedrijven zijn berekend op basis van de werkelijke situatie ten aanzien van pacht en eigendom, maar die van akkerbouw- en veehouderijbedrijven op pachtbasis. De ontwikkeling van de opbrengsten/kostenverhouding wordt bepaald door de ruilvoet en de productiviteit.

Pachtbasis (pb)

Voor de berekening van de rentabiliteit van akkerbouw- en veehouderijbedrijven wordt voor alle kosten van grond (ongeacht de feitelijke eigendom/pachtverhouding) een brutopacht in rekening gebracht zoals die geldt voor vergelijkbare pachtbedrijven.

Productiewaarde

De productiewaarde is de waarde van de goederen en diensten die in het productieproces zijn voortgebracht.

Ruilvoet

De ruilvoet is de verhouding tussen de prijzen van de producten (bij gelijke kwaliteit) en die van de productiemiddelen (inclusief eigen arbeid).

Toegevoegde waarde

Het inkomen dat in het productieproces wordt gevormd. Het kan worden berekend als het verschil tussen de productiewaarde en het intermediair verbruik. Het is daarmee gelijk aan het inkomen dat beschikbaar is voor de beloning van de betrokken productiefactoren. Kan worden gewaardeerd tegen marktprijzen of factorkosten en kan bruto of netto zijn.

Totaal gezinsinkomen

Het totaal gezinsinkomen is het gezinsinkomen uit bedrijf vermeerderd met het inkomen van buiten bedrijf.

Medewerkers

Hoofdstuk 1. Economische en politieke ontwikkelingen

Huib Silvis (coördinatie en redactie), Thom Achterbosch (economische ontwikkelingen en internationaal beleid), Cees van Bruchem (nationaal beleid)

Hoofdstuk 2. Landbouw in de wereld

Huib Silvis (coördinatie en redactie), Thom Achterbosch (internationale markten), Ton de Kleijn (agrarische productie), Kees Jan Wolswinkel (internationaal beleid)

Hoofdstuk 3. Landbouw in de Europese Unie

Ton de Kleijn (coördinatie en redactie), Marc-Jeroen Bogaardt (voedselveiligheid), Ida Terluin (plattelandsbeleid), Kees Jan Wolswinkel (Europees beleid)

Hoofdstuk 4. De Nederlandse agrosector

Jos Bijman (coördinatie en redactie), Henk Kelholt (handel), Boudewijn Koole en Myrna van Leeuwen (agrocomplex), Ton de Kleijn (sectorrekening), Bram Pronk (consumptie, detailhandel, voedings- en genotmiddelenindustrie)

Hoofdstuk 5. Landelijk gebied

Martien Voskuilen (coördinatie en redactie), Femke Daalhuizen (hergebruik boerderijen), Gijs Kornmann (ruimtelijk beleid), Tom Kuhlman (inrichting), Jan Luijt (grondmarkt en -beleid)

Hoofdstuk 6. Landbouw en milieu

Cees van Bruchem (coördinatie en redactie), Liesbeth Theuws (kennisverspreiding)

Hoofdstuk 7. Structuur van de land- en tuinbouw

Martien Voskuilen (coördinatie en redactie), Walter van Everdingen (diversiteit in bedrijfsontwikkeling, arbeidskosten, kapitaal en inkomen), Boudewijn Koole (arbeid), Jan Luijt (grond), Gabe Venema (bedrijfsontwikkeling, kapitaal)

Hoofdstuk 8. Glastuinbouw en champignonenteelt

Anita van der Knijff (coördinatie en redactie), Boudewijn Koole, Cora Mol, Ruud van der Meer, Harold van der Meulen, Jan Nienhuis, Henk Tap, Kees Jan Wolswinkel

Hoofdstuk 9. Opengrondtuinbouw

Anita van der Knijff (coördinatie en redactie), Johan Bremmer, Boudewijn Koole, Ruud van der Meer, Harold van der Meulen, Rob Stokkers, Henk Tap, Kees Jan Wolswinkel

Hoofdstuk 10. Akkerbouw

Gabe Venema (coördinatie en redactie), Boudewijn Koole (structuur), Kees Jan Wolswinkel (markten), Jakob Jager (bedrijfsresultaten) en Karel van Bommel (financiële positie)

Hoofdstuk 11. Grondgebonden veehouderij

Walter van Everdingen en Gabe Venema (coördinatie en redactie), Boudewijn Koole (structuur), Ton de Kleijn (markten), Jakob Jager (bedrijfsresultaten), Aart van der Ham (bedrijfsstrategie) en Karel van Bommel (financiële positie)

Hoofdstuk 12 Intensieve veehouderij

Gabe Venema (coördinatie en redactie), Boudewijn Koole (structuur), Ton de Kleijn (markten), Arjan Wisman (bedrijfsresultaten), Karel van Bommel en Walter van Everdingen (financiële positie)

Het Landbouw-Economisch Bericht 2002 biedt een verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse land- en tuinbouw. Tegen de achtergrond van de internationale en nationale economische en politieke ontwikkelingen, wordt ingegaan op de landbouwontwikkeling in respectievelijk de wereld en de Europese Unie. Vervolgens staat de Nederlandse agrosector centraal, waarna bijzondere aandacht wordt besteed aan het landelijk gebied, de landbouw-milieuproblematiek en de structuur van de land- en tuinbouw. De publicatie wordt afgerond met beschouwingen over de markt- en inkomensontwikkelingen in respectievelijk de glastuinbouw en champignonenteelt, opengrondstuinbouw, akkerbouw, grondgebonden veehouderij en intensieve veehouderij.